

T.C.
KIRŞEHİR AHİ EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

H. 1301 (M. 1884) TARİHLİ SALNAME IŞIĞINDA II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ
HİCAZ VİLAYETİ
(TARİHİ ve COĞRAFYASI, SOSYAL-KÜLTÜREL, EKONOMİK, İDARİ-
ASKERİ YAPI)

Veysel DEMİRCİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KIRŞEHİR-2020

©2020- Veysel DEMİRCİ

T.C.

KIRŞEHİR AHİ EVRAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

**H. 1301 (M. 1884) TARİHLİ SALNAME İŐİĞİNDA II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ
HİCAZ VİLAYETİ**

**(TARİHİ VE COĞRAFYASI, SOSYAL-KÜLTÜREL, EKONOMİK, İDARİ-
ASKERİ YAPI)**

**H. 1301 (M. 1884) IN LIGHT OF THE YEARBOOK DATED
HEJAZ PROVINCE DURING THE REIGN OF
ABDULHAMID II (HISTORY AND GEOGRAPHY, SOCIAL-
CULTURAL, ECONOMIC, ADMINISTRATIVE-MILITARY
STRUCTURE)**

Hazırlayan

Veysel DEMİRCİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Doç. Dr. Hasan KARAKÖSE

KIRŞEHİR-2020

KABUL VE ONAY

Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı yüksek lisans öğrencisi Veysel DEMİRCİ tarafından hazırlanan “H. 1301 (M. 1884) Tarihli Salname Işığında II. Abdülhamid Dönemi Hicaz Vilayeti (TARİHİ VE COĞRAFYASI, SOSYAL-KÜLTÜREL, EKONOMİK, İDARİ-ASKERİ YAPI) adlı tez çalışması 17.04.2020 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucu başarılı bulunarak jürimiz tarafından oy birliği/oy çokluğu ile **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Danışman (İmza)

Doç. Dr. Hasan KARAKÖSE

Üye (İmza)

Prof. Dr. Remzi KILIÇ

Üye (İmza)

Dr. Öğr. Üyesi Özlem POYRAZ

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

17/04/2020

İmza

Doç. Dr. Hüseyin ŞİMŞEK

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- ☐ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim sadece Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

17/04/2020

Veysel DEMİRCİ

İmza

ÖZET

**H. 1301 (M. 1884) TARİHLİ SALNAME IŞIĞINDA II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ
HİCAZ VİLAYETİ
(TARİHİ VE COĞRAFYASI, SOSYAL-KÜLTÜREL, EKONOMİK, İDARİ-ASKERİ
YAPI)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan: Veysel Demirci

Danışman: Doç. Dr. Hasan KARAKÖSE

2020- (XIV-257)

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Jüri

Doç. Dr. Hasan KARAKÖSE

Prof. Dr. Remzi KILIÇ

Dr. Öğr. Üyesi Özlem POYRAZ

Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesiyle birlikte Osmanlı Devleti idarî alanda köklü değişikliklere gitmiştir. Bu değişikliklerden birisi de 1867'de çıkarılan Vilayet Nizamnamesi'dir. Bu nizamname ile eyaletten vilayete geçilmiş, devletin idari birimleri yeniden oluşturulmuş ve vilayetlerde; vilayetlerin tarihi ve coğrafyasını ihtiva eden, sosyal-kültürel, ekonomik ve idarî-askerî yapısını gösteren salnameler yani yıllıklar tutulmaya başlanmıştır.

Osmanlı Devleti idaresinde bulunan Hicaz Vilayeti'ni konu edinen çalışmamızda H. 1301 (M.1884) tarihli Hicaz Vilayeti Salnamesi'nden edinilen bilgiler ışığında II. Abdülhamid döneminde Hicaz Vilayeti'nin tarihi ve coğrafyası, sosyal-kültürel, ekonomik ve idari-askeri yapısının ortaya çıkarılması hedeflenmiştir. Hicaz Vilayeti'ne ait ilk salname olan H. 1301 (M. 1884) tarihli salnamenin transkripsiyonu yapılarak, tezimizde telif eserlerden de faydalanılmıştır. Çalışmamıza göre Hicaz Vilayeti Kâbe'yi de içinde bulunduran Mekke ile Medine ve Cidde sancaklarından ve bu sancaklara bağlı nahiyelerden meydana gelmektedir. Hicaz'ın neredeyse Kâbe ile özdeşleşen tarihi ve coğrafyası salname ışığında ele alınırken, çalışmamızda II. Abdülhamid döneminde Hicaz'ın sosyal ve kültürel yapısı, ekonomik durumu ile Hicaz Vilayeti'ni oluşturan sancaklar ve yönetim organları ve Osmanlı Devleti'nin bölgedeki askeri varlığı ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, Cidde, Hicaz, Medine, Mekke

ABSTRACT

H. 1301 (M. 1884) IN LIGHT OF THE YEARBOOK DATED HEJAZ PROVINCE DURING THE REIGN OF ABDULHAMID II

**(HISTORY AND GEOGRAPHY, SOCIAL-CULTURAL, ECONOMIC,
ADMINISTRATIVE – MILITARY STRUCTURE)**

M. Sc. Thesis

Preparer: Veysel DEMİRCİ

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Hasan KARAKÖSE

2020 – (XIV-259)

**Kırşehir Ahi Evran University, Graduate School of Social Sciences
History Department**

Jury:

Assoc. Prof. Dr. Hasan KARAKÖSE

Prof. Dr. Remzi KILIÇ

Asst. Prof. Dr. Özlem POYRAZ

With the declaration of the Tanzimat Edict, the Ottoman State made radical changes in the administrative field. One of these changes is the Provincial Ordinance issued in 1867. With this regulation, it was passed from state to province, administrative units were rebuilt and in provinces; The year, which includes the history and geography of the provinces and shows the social-cultural, economic and administrative-military structure, annuals are being kept. In the light of the information obtained from the Hejaz Province Yearbook in H. 1301 (M.1884), in our study on the subject of the Hejaz Province under the administration of the Ottoman State. It was aimed to reveal the history and geography, social-cultural, economic and administrative-military structure of the Hejaz Province during the reign of Abdulhamid II. The first yearbook of Hejaz Province, H. 1301 (M. 1884) date, was transcribed and copyright works were also used in our thesis. According to our study, Hejaz Province consists of the Makkah, which also includes the Kaaba, and the sanjaks of Medina and Jeddah and the townships connected to these sancaks. While the history and geography of Hejaz, almost identical with the Kaaba, are handled in the light of salname, in our study II. During the reign of Abdulhamid, the social and cultural structure of Hejaz, its economic status, the sanjaks and administrative bodies that constituted the Hejaz Province and the military presence of the Ottoman State in the region were revealed.

Keywords: Abdulhamid II, Jeddah, Hejaz, Medina, Mecca

ÖN SÖZ

Milliyetçilik akımının yaygınlaştığı ve imparatorlukları etkilediği bir dönemde; İslam'ın doğup, yayıldığı ve Müslümanların kıblegâhı olan Kâbe'nin bulunduğu Hicaz Vilayeti'nin Osmanlı idaresindeki konumunu belirlemek ve bu coğrafyaya duyulan saygı ve gösterilen ihtimamın, birinci elden kaynaklar içerisinde olan H. 1301 (M. 1884) tarihli salnamenin yol göstericiliğinde ve II. Abdülhamid dönemi içerisinde ortaya çıkarılması adına tez konumuz belirlenmiştir. Salnamemizin transkribi yapılarak, Hicaz'ın Osmanlı Devleti açısından önemini gösterebilmek adına tarihi ve coğrafyası ile geçmişten günümüze sosyal ve kültürel yapısı ve yaşanan değişimler, ekonomik durumu ile idari ve askeri yapısını ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. Diğer Hicaz Vilayeti salnamelerinden ve tezimiz içeriğinde bulunan konularımızla ilgili telif eserlerden de faydalanılmıştır. Salname ışığında II. Abdülhamid döneminde Hicaz Vilayeti'nin durumunun birçok alanda incelenip ortaya çıkarılmasına gayret edilmiştir.

Tezimizin giriş kısmında, salnameler ve ana kaynak olarak kullandığımız Hicaz Vilayeti Salnamesi'nin içeriği ile diğer Hicaz Vilayeti salnameleri hakkında genel bilgiler verilmiştir. Dönemin padişahı olan II. Abdülhamid'in tahta geçmesi ve içinde bulunduğu çalkantılı dönemde Hicaz'ın Osmanlı Devleti'nden kopmaması için gösterdiği çaba ve İslamcılık politikası üzerinde durulmuştur.

Birinci bölümde, Hicaz'ın kısa tarihi salnameden yola çıkılarak, Hz. İbrahim'den itibaren Osmanlı Devleti'nin elinden çıkışına kadar anlatılmıştır. Yine Kâbe ve Kâbe'ye yapılan hizmetler dönemler halinde bu kısımda ele alınmıştır. Tezimizin Hicaz coğrafyası kısmında ise, H. 1301 (M.1884) tarihli salname ve coğrafya konusunda daha belirgin bilgiler veren diğer Hicaz Vilayeti salnamelerinden de faydalanılarak Hicaz coğrafyası genel olarak değerlendirilmiş, bölgenin nüfus, iklim, fiziki coğrafyası hakkında bilgiler verilirken Hicaz'ın coğrafi sınırları belirlenmeye çalışılmıştır.

İkinci bölümde, Hicaz'ın sosyal ve kültürel yapısı değerlendirilmiş, Hicaz coğrafyasına hâkim olan Arapların yaşam şekilleri ve bu yaşam şekillerinde İslamiyet sonrası meydana gelen değişimler ele alınmıştır. Arapların kabilecilik anlayışı ve bu anlayışın günümüze kadar uzanan yansımaları değerlendirilmiştir. Hicaz'a II. Abdülhamid döneminde sağlanan kültürel katkılar ile dini olduğu kadar sosyal-kültürel yaşamın da bir parçası olan hac konusu ile Hicaz'da bulunan eğitim kurumları bu bölümde incelenmiştir. Hac bahsinde yaşanan kolera salgını konu bütünlüğünün bozulmaması için bu bölümde değerlendirilmiştir.

Üçüncü bölümde, Hicaz Vilayeti'nin ekonomisi, Hicaz'da gerçekleştirilen ekonomik faaliyetler ve Osmanlı Devleti'nin vilayete yaptığı ekonomik katkılar ele alınmıştır. Osmanlı Devleti'nin mâli olarak Hicaz Vilayeti'ne sağladığı ekonomik katkı tablolar oluşturularak irdelenmiştir.

Dördüncü bölümde, merkezi reformların Hicaz'ın idarî ve askerî yapısına yansıması, sancakların yönetim organları ve Mekke'de bulunan emîr-vali ikiliği incelenmiştir.

Beşinci bölümde ise H. 1301 (M. 1884) tarihli Hicaz Vilayeti Salnamesi'nin transkripsiyonuna yer verilmiştir.

Tarih, sadece toplumların yaptıkları savaşları değil, coğrafyasını, sosyal, kültürel, siyasi, ekonomik, idari ve askeri faaliyetlerini de ele alıp inceler. Tezimiz Hicaz'ı bir bütün olarak ele almış olduğundan bu konuda çalışma yapmak isteyenler için faydalı ve yön gösterici olacaktır.

Hicaz bölgesinin Osmanlılar tarafından fethedilmesi, halifeliğin Osmanlı'ya, dolayısıyla Türklere geçmesi, Hz. Peygamber'in doğduğu ve yaşadığı bölge olması bakımından Türk tarihi açısından önemli bir gelişme olmuştur. Yine bu bölge Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra, hem Osmanlı, hem de milliyetçiliği kullanarak bu bölgeyi Osmanlı'dan koparma çabası içerisine giren Batılı devletler açısından önemini korumuştur. Hicaz tarihi neredeyse Mekke tarihi ile özdeşleşmiş ve nihaî olarak Hicaz Vilayeti'nin merkezi Mekke şehri olmuştur.

Tez çalışmam sırasında gösterdikleri duyarlılık sebebiyle eşim Songül DEMİRCİ'ye, çocuklarım İsmail Kağan, Behiye Rana ve İlteriş Çağrı'ya, imla ve yazım ile ilgili kontrollerde yanımda bulunan Bilal KAS'a, tezi şekli düzeninin oluşmasında yardımlarını esirgemeyen Fatih YAVUZ'a ve Yedigir YAVUZ'a, danışmanlık görevini üstlenen, motivasyonumu sağlayıp yol gösteren, bu süreçte değerli zamanlarını ayıran ve yardımlarını esirgemeyen değerli hocam Doç. Dr. Hasan KARAKÖSE'ye teşekkürü borç bilirim.

Kırşehir-2020

Veysel DEMİRCİ

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖN SÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vii
TABLolar	x
KISALTMALAR.....	xi
GİRİŞ.....	1
I. BÖLÜM	7
1. HİCAZ'IN TARİHİ VE COĞRAFYASI.....	7
1.1. HİCAZ TARİHİ.....	7
1.1.1. Hicaz Adının Menşei.....	7
1.1.2. Arapların Kökeni	7
1.1.3. Hz. İbrahim ve İsmail Döneminden Hz. Muhammed Dönemine Kadar Mekke	8
1.1.4. Hz. Muhammed Dönemi'nden Osmanlı Devleti'ne Kadar Mekke.....	11
1.1.5. Hz. Muhammed Sonrası Mekke	16
1.1.6. Hicaz'ın Osmanlı Topraklarına Katılması.....	17
1.1.7. Hicaz'ın Osmanlı Devleti'nin Elinden Çıkma Sürecinin Başlaması; Vehhabilik Hareketi	19
1.1.8. Kâbe ve Harem-i Şerif'e Yapılan Hizmetler	24
1.1.8.1. Kâbe	24
1.1.8.2. Osmanlı Devleti Öncesi Kâbe.....	25
1.1.8.3. Osmanlı Dönemi Kâbe'nin Yeniden İnşası	30
1.1.8.4. Osmanlı Devleti Dönemi'nde Kâbe.....	31
1.2. HİCAZ COĞRAFYASI.....	37
1.2.1. Hicaz Bölgesinin Tespiti	37
1.2.2. Nüfus	38
1.2.3. İklim.....	40
1.2.4. Mahsulat	40
1.2.5. Ağaçlar.....	41
1.2.6. Hayvanat.....	42

1.2.7.	Dağlar	42
1.2.8.	Su Kaynakları	43
1.2.9.	Denizler	44
II.	BÖLÜM.....	45
2.	SOSYAL VE KÜLTÜREL YAPI.....	45
2.1.	ARAPLARDA YAŞAM.....	45
2.1.1.	Mescidler	49
2.1.2.	Mekke’de Bulunan Önemli Mekânlar	51
2.1.3.	Zaviyeler.....	51
2.1.4.	Hastahane, İmaret Ve Diğer Tesisler.....	53
2.2.	EĞİTİM.....	54
2.2.1.	Sıbyan Mektepleri.....	54
2.2.2.	Medreseler	56
2.2.3.	Kütüphaneler	57
2.3.	HAC	58
2.3.1.	Hicaz Vilayeti’nde Hac	60
2.3.2.	Hac ve Kolera	64
2.3.2.1.	Kolera Sebebiyle Alınan Tedbirler	66
III.	BÖLÜM.....	68
3.	EKONOMİK YAPI.....	68
3.1.	HİCAZ VİLAYETİ EKONOMİSİ	68
3.1.1.	Hicaz Vilayeti’nin Bin Üç Yüz Mali Senesi Gelir ve Giderleri	72
3.1.1.1.	Gelirler	72
3.1.1.2.	Giderler	75
IV.	BÖLÜM	77
4.	İDARİ-ASKERİ YAPI	77
4.1.	İDARİ YAPI	77
4.1.1.	Geçmişteki Mekke Valileri (Emîrleri).....	78
4.1.2.	Osmanlı Devleti’nin Hicaz’da Hâkimiyet Mücadelesi ve Vilayet Teşkilatı ..	81
4.1.3.	H. 1301 (M. 1884) Tarihli Salnameye Göre Hicaz Vilayeti İdari Yapısı	83
4.2.	ASKERİ YAPI.....	88
4.2.1.	Hicaz’da Askeri Durum.....	92
4.2.2.	Hicaz’da Osmanlı Donanması; Bahr-i Ahmer Komodorluğu	93

V. BÖLÜM	96
5. H. 1301 (M. 1884) TARİHLİ HİCAZ VİLAYETİ SALNAMESİNİN TRANSKRİPSİYONU	96
6. SONUÇ	244
KAYNAKÇA	249
ÖZGEÇMİŞ	257

TABLolar

Tablo 1.1 Hicaz Vilayeti Salnamelerinde Dünya Nüfusu ve Dağılımı	38
Tablo 1.2 Avrupa Kitası 'nda Bulunan Osmanlı Toprakları	39
Tablo 1.3 Asya Kitası 'nda Bulunan Osmanlı Toprakları	39
Tablo 1.4 Afrika Kitası 'nda Bulunan Osmanlı Toprakları	40
Tablo 2.1 Medine Yolunda Üzerinde Bulunan Kabileler	46
Tablo 2.2 Mekke, Arafat ve Mina 'da Bulunan Mescidler	50
Tablo 2.3 Mekke 'de Bulunan Zaviyeler	52
Tablo 2.4 Mekke 'de Bulunan Sıbyan Mektepleri	56
Tablo 2.5 Medine 'de Bulunan Kütüphaneler ile Sayfa ve Kitap Sayıları	58
Tablo 2.6 Hicaz 'da Görülen Kolerla Sebebiyle Gerçekleşen Ölümlü Vaka Sayısı.....	64
Tablo 3.1 Hicaz Vilayeti 'nin H. 1300 Mali Senesine Mahsuben Oluşan Gelir	73
Tablo 3.2 Mekke-i Mükerrreme Müdüriyet Hazinesi 'nin Bir Yıllık Toplam Geliri ve Gelir Türü	74
Tablo 3.3 Hicaz Vilayeti 'nin H. 1300 Mâli Senesine Mahsuben Oluşan Gideri	75
Tablo 3.4 Mekke-i Mükerrreme Müdüriyet Hazinesi 'nin Bir Yıllık Gideri	76
Tablo 4.1 Vehhabilerin Hicaz 'ı İşgalinden Sonraki Mekke Emîrleri.....	79
Tablo 4.2 Mehmed Ali Paşa 'nın H. 1256 (M. 1840) Londra Protokolü ile Hicaz 'dan Çekilmesi Sonrasındaki Hicaz Valileri	80
Tablo 4.3 Hicaz Vilayeti Mekke Merkez Yönetimi İdaresi ve İdari Kuruluşları.....	83
Tablo 4.4 Mekke Emareti ve Maiyyeti.....	83
Tablo 4.5 Mekke Merkez Yönetiminin Diğer İdari Kuruluşları.....	84
Tablo 4.6 Mekke Merkez Sancağı Taif Nahiyesi İdari Kuruluşları	85
Tablo 4.7 Cidde Sancağı İdari Kuruluşları	86
Tablo 4.8 Düvel-i Mütelhâbbe 'nin Cidde 'de Mukim Konsolosları.....	87
Tablo 4.9 Medine Sancağı ve İdari Kuruluşları	87

KISALTMALAR

Kısaltmalar

Açıklamalar

age	Adı Geçen Eser
agm	Adı Geçen Makale
ags	Adı Geçen Salname
agt	Adı Geçen Tez
ASAM	Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi
b.	bin
Bkz.	bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
FSM	Fatih Sultan Mehmed
H.	Hicri
Haz.	Hazırlayan
Hız.	Hazreti
M.	Miladi
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
MÜ	Marmara Üniversitesi
OMÜ	On Dokuz Mayıs Üniversitesi
S.	Sayı
s.	Sayfa
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
SDÜ	Süleyman Demirel Üniversitesi
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	Türk Tarih Kurumu
vd.	ve diğerleri
vb.	ve benzeri

GİRİŞ

Salname; Farsça yıl anlamına gelen “*sâl*” ve kitap anlamına gelen “*nâme*” kelimelerinden türetilmiş olmak üzere; bir yıllık sürede meydana gelen vaka ve durumları gösteren ve her sene çıkan kitap¹ anlamı taşımaktadır. Terim olarak ise; bir senelik olayları topluca göstermek üzere hazırlanmış eserler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Salnamenin tam karşılığı yıllıktır² ve takvim anlamında da kullanılır.³ Osmanlı Devleti döneminde ise; merkezî yönetimin, nezaretlerin, askerî kurumların, vilayetlerin, bazı özel kurum ve kişilerin yıllık olarak çıkardıkları bilgilendirme amaçlı yapılan yayınlara da salname adı verilmiştir. Bu eserlere “nev-sâl” de denilmiştir. Kabaca resmî ve özel olarak ikiye ayrılan salnamelerin resmîleri devlet, nezâret ve vilayetlere ait olanlardır.⁴ Resmî salnamelerde ele alınan memleketin teşkilatı gösterilmekte, siyasi ve iktisadî hayat hakkında bilgiler verilmektedir. Osmanlılarda ilk resmî salname H.1263 (M.1847) yılında Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye⁵ adıyla çıkarılmıştır. Bunu ilk düşünen ve tatbik edilmesini sağlayan Sadrazam Mustafa Reşit Paşa’dır. Bu işe Abdülhak Hamit’in babası Hayrullah Efendi görevlendirilmiş, o da salnameyi Ahmet Vefik Paşa’ya yaptırmıştır. Sonradan Cevdet Paşa, daha sonraları da Meclis-i Maarif Başkâtibi Behçet, meclis azasından Rüştü Beyler tarafından yapılan salnamenin düzenlenmesi daha sonra irade-i seniyye ile Maarif Nezareti mektubî kalemi heyetine ve H. 1306 (M. 1888) senesinden itibaren de Memûrin-i Mülkiyye komisyonuna bağlı sicill-i ahval idaresine havale edilmiştir. Resmî salname saltanatın sonuna kadar bu idare tarafından düzenlenmiştir. Genel salnamelerden başka yine resmî özellikte olmak üzere nezaretler ile vilayetler ve resmî müesseseler de salname çıkarmışlardır.⁶

Eyaletlere vilayet, vilayetlere sancak denildiği dönemlerde çıkarılan vilayet salnameleri, devlet salnamelerinin faydası görüldükten sonra çıkarılmaya başlanmıştır. Bazı kayıtlarda ilk vilayet salnamesinin H. 1282 (M.1865) yılında neşredilen Trabzon Vilayet Salnamesi olduğu söylene de Trabzon’a ait ilk salname H. 1286 (M. 1869)’da çıkarılmışken, Bosna Vilayet Salnamesi’nin H. 1282 (M. 1866) yılında basıldığı tespit edilmiştir. Neşredilen son salname ise 1921 -1922 yılında neşredilen Bolu Livası Salnamesi olmuştur. 1867 yılında

¹ Şemseddin Sâmî, Sâlnâme, Kâmûs-ı Türkî, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1989, s. 701.

² Hasan Duman, Osmanlı Sâlnâmeleri ve Nevsâlleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu, Öncü Basımevi, Ankara, 1999, C. 1, s.1; Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, MEB Yayınları, İstanbul, 1993, C. 3, s. 105; Ferit Devellioğlu, “Salname”, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 1998, s. 917.

³ Pakalın, age, C. 3, s. 105.

⁴ Bilgin Aydın, “Sâlnâme”, TDV İslâm Ansiklopedisi, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2009, C. 36, s. 51-52.

⁵ Duman, age, C. 1, s. 3.

⁶ Pakalın, age, C. 3, s. 106.

Çıkarılan “Vilayet Nizamnamesi” ile neşredilen vilayet salnamelerinin sayısında büyük artışlar olmuştur.

Vilayet salnameleri ilgili vilayetin idari bölünüşü, memur listeleri, vilayetin tarih ve coğrafyası, eski eserleri, ticari ve ekonomik faaliyetleri, nüfus, okullar, kütüphaneler vb. bilgiler verirler.⁷ Bunların hazırlanmasında Halep mektupçusu İbrahim Halet Bey’in yayımladığı Fihrist-i Vilayet-i Haleb adlı salname örnek alınmıştır. İçindeki iktisadi bilgiler ve istatistiklerle Bâbîâli’nin dikkatini çeken bu salnameden her vilayete birer nüsha gönderilerek bu tarzda salnameler hazırlanması istenmiştir.⁸

H.1263 (M. 1847)-H.1297 (M.1880) tarihleri arasındaki def’a yani sayı/ciltlerden 1 - 35’ler, taş baskısı (litoğrafya) ile yayınlanmışken daha sonrakiler ise matbaa harfleriyle neşredilmiştir. İçlerinde altın yaldızlı ve lüks baskılara da rastlanır. Bilhassa 1876-1908 tarihleri arasında Sultan II. Abdülhamid devrinde çıkanlar, en mükemmelleridir. Bunlar zengin içeriğe sahiptir ve devletin resmî teşkilatından, coğrafyasından başka, memurların isimleri, tayin tarihleri, rütbeleri, nişanları gösterilmekle birer belge niteliğindedir. Sultan II. Abdülhamid döneminde, Rumeli’deki toprak kayıplarının da eklenmesi üzerine padişahın İslâm birliğine önem vermesi sebebiyle, Arap Yarımadası’ndaki vilayetlere daha bir önem verilmeye başlanmıştır. Devlet yıllıklarında mülkî taksimat işaret edilirken, önceleri daima Edirne Vilayeti’nden başlanmak üzere ve evvelâ Rumeli, sonra Anadolu ve daha sonra da Arabistan vilayetlerinin gösterilmesi yolundaki usûl terkedilerek, bu devirde Hicaz Vilayeti’nden ve Mekke’den başlanıp, Arabistan vilayetlerinin başa alınması usûlü gelmiştir.⁹

Konu edindiğimiz Hicaz Vilayeti Salnamesi¹⁰ H. 1301 (M. 1884) tarihli, def’a 1 olarak diğer salnameler gibi Mekke-i Mükerremler Vilayet Matbaası’nda basılan Hicaz’a ait ilk salnamedir ve 182 sayfa olarak basılmıştır. Neşredilen toplamda beş salname bulunmaktadır. İkinci salname H. 1303 (M. 1886)’da 203 sayfa ve devamında 192 sayfası Arapça olarak basılmıştır. Üçüncü salname H. 1305 (M. 1888) senesinde Cidde Vali Kaymakamı Mehmed Ârifî tarafından tertip edilerek 252 sayfa olarak neşredilmiştir. Dördüncü salname H.1306 (M.1889) senesinde unvan veya görevi belirtilmemiş olan Muhiddin isimli kişi tarafından tertip edilerek 306 sayfa, beşinci ve son salname de H. 1309 (M. 1892) senesinde İbrahim

⁷ Duman, age, C. 1, s. 5.

⁸ Aydın, agm, s. 53.

⁹ Duman, age, s. 4-5; Enver Ziya Karal, “Abdülhamid II Devrinde Mülki Taksimatta Yapılan Değişiklikler”, Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi, TTK Yayınları, C. 8, s. 331.

¹⁰ Salnameler Türk Tarih Kurumu’ndan elde edilen def’alara göre değerlendirilmiştir.

Hakkı tarafından tertip edilerek 306 sayfa olarak yayınlanmıştır.¹¹ Ana kaynak olarak kullandığımız H. 1301 (M. 1884) tarihli Hicaz Vilayeti Salnamesi'nin kim tarafından tertip edildiğine dair salnamede bir bilgi bulunmamaktadır.

Tezimizin hazırlanmasında esas aldığımız H.1301(M. 1884) tarihli salname, içerisinde bahsi geçen konuların tertibi bakımından diğer salnamelere göre daha ham bir görüntü vermektedir. Bu durum salnameyi tertip eden kişi tarafından *"Vilayetin bu sene sâlnâmesi arzu edildiği gibi mükemmel olamadı. Buna da ba'zı esbâb mümâna'at etmiştir. O esbâbı bertaraf etmek için çalışılacak olsa pek çok vakit geçirilmiş olacaktı. Bu senelik hemân bir esâsı vaz'olunmuş olmak ve bi-lutfihî teâlâ ikinci sâlnâmede nevâkıs ikmâl edilmek üzre bu hâl ile tab'ı tensîb kılındı. Mekke-i Mükerrreme'de letografya destgâhı olmadığı için tertîb olunan takvîm ile vilayet haritası tab' ettirilemeyerek biz-zarûre gelecek seneye bırakılmak lâzım geldi"*¹² sözleriyle de ifade edilmiştir.

Çalışmasını yaptığımız Hicaz Salnamesi'nin neşredildiği 1884 senesinde Sultan İkinci Abdülhamid padişaktır. Sultan Abdülaziz'in hal' edilmesinden sonra tahta çıkarılan V. Murad yaradılış olarak zayıf bünyelidir. Şehzadeliliği sırasında yirmi beş yıl sarayda hapis hayatı yaşamış, Sultan Abdülaziz'in hal'i sırasında da çok korkmuştur. Bu korku zaten nazik olan aklı dengesini daha da bozmuştur. Padişahın bu durumu bir süre gizli tutulsa da durum halk arasında yayılmaya başlayınca 29 Ağustos 1876'da Mithat Paşa Abdülhamid ile bir görüşme yapmış ve bu görüşmede Abdülhamid anayasayı ilan edeceğine söz vermiştir. Böylece 31 Ağustos 1876 günü V. Murad sürekli delilik sebebi gösterilerek tahttan indirilmiş ve salnamenin basım yılında II. Abdülhamid, padişah ilan edilmiştir. İstanbul Konferansı'nın toplandığı gün olan 23 Aralık 1876'da ise Mithat Paşa'ya söz verildiği şekliyle meşrutiyet ilan edilmiş ve anayasanın yürürlüğe konulduğu açıklanmıştır.¹³ 24 Nisan 1877 yılından itibaren çalışmalarına başlayan ve Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne açtığı savaş sırasında açık olan meclis, ikinci dönem çalışmalarını 13 Aralık 1877 ile 16 Şubat 1878 tarihleri arasında devam ettirmiştir. Savaş, mebusan ile hükümet ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir. Rus ordusu ve İngiliz donanması İstanbul yakınlarına geldiğinde Abdülhamid 13 Şubat 1878 günü Yıldız Sarayı'nda dönemin ileri gelenlerinden kırk üç kişinin katıldığı bir toplantı düzenlemiştir.

¹¹ Duman, age, s. 105-106.

¹² Hicaz Vilayeti Salnamesi, Hicaz Vilayeti Matbaası (Mekke), H. 1301 (M. 1884), s. 182.

¹³ Fahir Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914), TTK Yayınları, Ankara, 1997, s. 512.

Toplantıdan bir gün önce hükümet, meclisi tatil etme kararı almıştı. Alınan karar iki gün sonra Meclis-i Mebusan'a tebliğ edilmiş ve I. Meşrutiyet meclisinin çalışmaları sona ermiştir.¹⁴

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda alınan ağır yenilgi, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma politikasından vazgeçerek bölgedeki çıkarlarını, o dönemde rakipsiz olan, kendi donanmasının gücü ile savunmaya karar vermesine neden olmuştur. İngiltere, Osmanlı politikasında yaptığı bu değişikliğin belirtilerini 1878 Berlin Konferansı'nda göstermiş ve Osmanlı topraklarının paylaşılmasına katılmıştır. Paylaşımında yer aldığı gibi kendi menfaatlerine dokunulmaması şartıyla diğer büyük devletlere de, çıkarlarının olduğu toprakları almalarına itiraz etmeyeceğini bildirmiştir. Yine belirlediği Osmanlı politikasının bir sonucu olarak İngiltere, donanmasına üs olarak kullanmak amacıyla 1878'de Kıbrıs'a yerleşmesinin yanında 1882'de de Hindistan yolunun en önemli geçişlerinden biri olan Süveyş Kanalı'nı güvence altına almak için Mısır'ı işgal etmiştir. XIX. yüzyılın klasik denge politikasında ihtisaslaşmış Osmanlı devlet adamları, İngiltere'nin bu politika değişikliğinin bir sonucu olarak Osmanlı hükümetini destekleyecek yeni bir güç arayışına girmişlerdir. Osmanlı'yı destekleyecek en büyük güç adayı ise siyasi birliğini sağlamış, ekonomisi ve endüstrisi sürekli gelişen, güçlü orduya sahip ve 1871'den beri Avrupa siyasetinde ağırlığını hissettiren Almanya olmuştur.¹⁵

Abdülhamid, İngilizlerin, Arap milliyetçiliğini yaymak, halifelüğün Arapların hakkı olduğu iddiası ile Mısır hidivini halife yapmak konusundaki gayretlerine Panislamizm politikası ile karşı koymaya çalıştı. Müslümanların birliğini sağlamak amacıyla dini propagandaya girişti. Bu amaçla tarikat şeyhlerinden ve nüfuzlu kabile reislerinden faydalandı. Tecrübeli yöneticileri, Anadolu ve Suriye başta olmak üzere, Müslümanların çoğunlukta olduğu vilayetlere gönderdi. Halifelik makamını kullanarak panislamist ideolojiyi yaymaya çalıştı. Halifelik sıfatını Osmanlı padişahları arasında en çok kullanan o oldu. Abdülhamid, panislamist politikası sayesinde İngiltere'nin Arabistan'da oynadığı oyunlara engel olduysa da devletin mali gücü daha fazla mücadeleye dayanacak güce sahip olmadığından Almanya ile iktisadi iş birliğine razı oldu. Almanya'yı tercih etmesinde pek çok sebep vardı. Bunların başında, Almanya'nın herhangi bir İslam ülkesini işgal etmemiş olması,

¹⁴Sina Akşin, "Osmanlı Devleti (1600-1908)", Türkiye Tarihi Ansiklopedisi, Cem Yayınevi, İstanbul, 1997, C. 3, s. 159-161.

¹⁵H. Bayram Soy, "II. Wilhelm, Weltpolitik ve II. Abdülhamid", Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C. 13, s. 28.

Ermeni meselesinde Türkiye'nin görüşünü desteklemesi, Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Müslümanların dostu olduğunu açıkça ilan etmesi gelmektedir.¹⁶

Doksanüç Harbi aynı zamanda Paris Antlaşması'ndaki resmî taahhütlere rağmen devletin toprak bütünlüğü konusunda Avrupa ülkelerine güvenilemeyeceğini, aksine aralarında anlaşabilirlerse Osmanlı topraklarını paylaşmakta tereddüt etmeyeceklerini gösterdi. Sonrasında İngilizlerin Kıbrıs ve Mısır'a yerleşmesi, Fransa'nın Tunus'u işgal etmesi, II. Abdülhamid'e pek fazla tercih hakkı bırakmadan devletin yaşaması için Müslüman unsurlara dayanmaya yöneltti. Bu politika ile Abdülhamid hilafetin İslam dünyasındaki nüfuzunu güçlendirerek dünya Müslümanlarını harekete geçirip milletlerarası bir baskı unsuru geliştirmek ve Avrupa devletleriyle olan ilişkilerde güçlü bir koz kazanmayı amaçlamıştır.¹⁷

Ayastafanos (Yeşilköy) ve Berlin anlaşmaları ile Hristiyan çoğunluğun yaşadığı eyaletlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılarak muhtar veya müstakil hale gelmesi, geri kalan Osmanlı topraklarında Müslüman nüfusun yoğunluğu arttırdı. Bu sebepler, halkta, padişapta ve devlet adamlarında Osmanlılık ideolojisi yerine, İmparatorluğun büyük çoğunluğunu Müslümanların oluşturması hasebiyle bir İslamcılık ideolojisinin benimsenmesi için zemin hazırlamış oldu.¹⁸

II. Abdülhamid'in Arap coğrafyasındaki vilayetlere bakışı ve uyguladığı politikalar da İslam birliği politikası çerçevesinde gelişmiştir. Doksanüç Harbi felaketinin etkileri sadece Balkanlar ve Anadolu ile sınırlı kalmayıp Araplar arasında da kendini hissettirmiş ve endişeye düşmesine sebep olmuştur. Savaşın hemen ardından Suriye ileri gelenleri toplanarak Osmanlı Devleti'nin yıkılması halinde Arap topraklarının durumunun ne olacağını tartışmaya başlamışlardı. Yine Hicaz'da Osmanlı Devleti'nin artık Rus nüfuzu altına gireceği söylentileri yayılıyor ve Arapların devlete sadakati zedeleniyordu. Abdülhamid bu durumları görerek önce Araplarla diğer Müslüman unsurların ve özellikle Türklerin arasında var olan problemlerin tespiti yoluna gitmiş, bunların ortadan kaldırılmasıyla durumun tekrar düzeltilebileceğini düşünmüştür.¹⁹

Bu dönemde II. Abdülhamid her yönüyle son derece yıpranmış olan devleti toparlamaktan başka bir şey düşünmez. Ancak Osmanlı Devleti devletlerarası siyasi

¹⁶ Cevdet Küçük, "Abdülhamid II", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1988, C. 1, s. 220.

¹⁷ Azmi Özcan, "İttihâd-ı İslâm", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 2001, C. 23, s. 471.

¹⁸ Karal, age, "Abdülhamid II Üzerinde İstibdadî Tesirler", C. 8, s. 277.

¹⁹ Azmi Özcan, "İttihâd-ı İslâm", C. 23, s. 472.

ilişkilerde tek başınadır. Abdülhamid Osmanlı'nın yalnızlığını şu sözlerle ifade eder; *“Dünyada yalnızız, düşman vardır, fakat dost yoktur. Salip (haç) her zaman müttefik bulabilmekte, fakat Hilal her zaman yalnız kalmaktadır. Osmanlı Devleti'nden menfaat bekleyenler ona dost görünmekte fakat umduğunu bulamadığı zaman hemen düşman kesilmektedir.”*²⁰

Nihayetinde II. Abdülhamid İslam coğrafyasında etkinliğini artırabilmek için Hicaz'a ayrı bir önem vermiş, Hicaz demiryolu ile halife olarak dünya Müslümanlarının lideri konumunu herhangi ekonomik bir sebep gözetmeksizin güçlendirmek istemiştir.²¹ Devletin içinde bulunduğu zor duruma rağmen Hicaz'a yaptığı ekonomik yardımlar ve gösterdiği özen ile Hicaz'ın Osmanlı Devleti sınırları içerisinde tutmayı hedeflemiştir.

²⁰ Cezmi Eraslan, “II. Abdülhamid ve Osmanlı Devleti'nin İslam Birliği Siyaseti”, Editör: Güler Eren, Osmanlı Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, C. 2, s. 374.

²¹ Mithat Baydur, “Osmanlı-Alman İlişkilerinde Anadolu ve Bağdat Demiryollarının Yeri”, Editör: Güler Eren (Ed.), Osmanlı Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, C. 2, s. 356.

I. BÖLÜM

1. HİCAZ'IN TARİHİ VE COĞRAFYASI

1.1. HİCAZ TARİHİ

Bu bölümde Hicaz'ın, özellikle Hicaz ile özdeşleşmiş olan Mekke'nin eski dönem tarihinden başlanarak Osmanlı Devleti'nin elinden çıkışına kadar geçirdiği tarihsel süreç salnameden de faydalanılarak anlatılacaktır.

1.1.1. Hicaz Adının Menşei

Arap Yarımadasında bulunan Hicaz; iki bölgeyi birbirinden ayıran sınır, engel anlamı taşımaktadır.²² Hicaz'a bu ismin verilmesinin sebebi; Necid yaylasını, kıyı şeridindeki Tihame bölgesinden ayıran²³ Sarat Dağları'dır.²⁴ Bununla beraber Hicaz, Harra-i Ben-i Süleym, Harra-i Vakim, Harra-i Leyla, Harra-i Şevran ve Harra-i Nar denilen kayalıklardan oluşan beş bölgeyi diğer bölgelerden ayırdığı içinde bu adı almıştır.²⁵ Hicaz Vilayeti Salnamelerine göre ise Hicaz adı Necid ile Tihame arasında ayırıcı olduğu için verilmiştir.²⁶

1.1.2. Arapların Kökeni

Arap Yarımadası, Samî ırkın anavatanı olarak bilinir. Samîler, Hz. Nuh'un evladından Sam'ın soyundan gelmişlerdir. Bunlar Orta Doğu bölgesine yerleşmişler ve burada çeşitli kabileler halinde çoğalmışlardır. Samîlerin asılları ve dilleri hakkında değişik görüşler varsa da Arap yarımadasının onların ana yurdu olduğunda fikir birliği olup,²⁷ Nuh'un oğlu Sam'a nispetle Araplara Samîler denilmiştir.²⁸

Arap soy bilginleri en eski Arap halkının Ad, Semud ve İmlik yani Amalika olmak üzere bugün ortadan kalkmış topluluklar olduğunu kabul eder ve bu sebeple bunlara asıl Araplar anlamında Arab-ı âribe derler.²⁹ Bu en eski Arap topluluğu, kendilerine halis Araplar denilen Arab-ı âribeyi oluşturmuşlardır. Daha sonra, Arab-ı âribelerin Arap olmayan kabilelerle karışmasından Mustaribe Arapları ortaya çıkmış ve bunlar Hicaz havalisi

²² Mustafa Sabri Küçükbaşcı, "Hicaz", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1998, C. 17, s. 433.

²³ Uzunçarşılı, Mekke-i Mükerrreme Emirleri, TTK Yayınları, Ankara, 2013, s.1.

²⁴ A. Adivar v. dğr., "Hicâz", İslam Ansiklopedisi İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1987, C.5 : 1, s. 472.

²⁵ Mustafa Baş, İslâm'ın Doğuş Döneminde Hicaz Bölgesinde Yahudilik ve Hristiyanlık, Ankara Din Görevlileri Derneği Yayınları, Ankara, 1999, s. 5.

²⁶ ağı, H. 1305 (M. 1888), s. 103; H. 1306 (M. 1889) s. 135; H. 1309 (M. 1892), s. 138.

²⁷ Sabri Hizmetli, İslam Tarihi -İlk Dönem-, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2015, s. 105.

²⁸ Hizmetli, age, s. 107.

²⁹ Neşet Çağatay, İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, Mars T. ve S. A. Ş. Matbaası, Ankara, 1957, s. 15.

Araplarını teşkil etmişlerdir. Adnanîler diye bilinen Hz. İsmail'in torunları işte bu Mustaribe Araplarından çoğalan Hicaz halkıdır.³⁰

Hicaz bölgesinin en önemli şehri Mekke'dir. H.1301 (M. 1884) tarihli Hicaz Vilayeti Salnamesinde Mekke şehrinin önemi; *“Putperestlik zamanında kara bulut gibi ufukları çevreleyen zulmet, şirk ve cehalet arasından şimşek gibi yükselip parlayarak çok az bir zamanda âlemleri nura boğan, dünyayı aydınlatan güneş; İslam'ın ortaya çıktığı, Peygamberimizin doğduğu ve tek kıblegâhımız olan Kâbe'yi saygı ve hürmet ile büyüterek kucağında bulundurmasından kaynaklanmaktadır”*³¹ sözleriyle ifade edilmiştir. İslam Mekke'de doğmuş ve Medine'de yayılmıştır. Bu sebeple Hicaz bölgesi tarihi deyince bu iki şehir ile Taif dolaylarında gelişen siyasi tarih ve burada yaşamış toplulukların durumları anlaşılır.

Arabistan yarımadasının güneyinde oturan halka Yemenli veya Kahtani dendiği gibi kuzeyde oturan halka da Nizari veya Maaddi yahut da Adnani denir. Bu ayrım kesin değildir. Hz. Peygamber zamanında bile güneye gidip yerleşmiş Nizari topluluklar olduğu gibi, kuzeye çıkmış Kahtani kavimler de vardır. Mesela Medine halkının bir kısmı Mekkeliler ile tamamen ayrı soydan, yani güneyden gelmedirler. Bugün Mekke'nin bulunduğu bölgede çok eski zamanlarda, Amalika, Ad ve Semud kavimlerinin kalıntısı olan Cürhümlüler yaşamıştır.

1.1.3. Hz. İbrahim ve İsmail Döneminden Hz. Muhammed Dönemine Kadar Mekke

Amalik oğullarının bir kolu olan Cürhümlüler³² Hicaz bölgesinde oturmakta iken Hz. İbrahim, cariyesi Hacer'i ve ondan doğma oğlu İsmail'i Mekke'ye getirmişti.³³ Hz. İsmail Arapçayı Cürhümlülerden öğrenmiş ve Araplaşmıştır.³⁴ Bu sebeple Hicaz bölgesinin uygarlık tarihine Cürhüm kabilesinin Hz.İsmail'e bağlanmalarından itibaren başlamak daha uygun olur.³⁵

Hz. İsmail burada ilk önce, Cürhüm kabilesinin başındaki Mudad'ın kızı Seyyide ile daha sonra Amr kızı Ra'le ile evlenmiş ve bunlardan on iki oğlu doğmuştur. Böylece Araplara

³⁰ Hizmetli, age, s. 107.

³¹ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 2.

³² Muhammad Hamidullah, İslâm Peygamberi, (çev.) Salih Tuğ, İrfan Yayımcılık ve Ticaret, İstanbul, 1993, C. 1, s. 31; Çağatay, age, s. 70-71

³³ Çağatay, age, s. 70-71.

³⁴ Muhammet Fatih Duman, Kureyş Kabilesi İslam Öncesi Etnik, Siyasi ve Ekonomik Yapı, Şırnak Üniversitesi Yayınları, Mardin, 2017, s. 121.

³⁵ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 3.

yabancı kanı karışmış, İsmaililer, Adnaniler, Maaddiler veya Nizariler adıyla anılan soy kütüğü ortaya çıkmıştır. Hz. Muhammed'in ceddi olan Kureyş kabilesi, İsmail Peygamber'in, Cürhümlülerden birkaç kadınla evlenmesinden çoğalan topluluktan çıkmıştır.³⁶ Özellikle Kuzey Arabistan topraklarında yaşayan ve kendi soylarını Hz. İsmail'in nesline bağlayan bu kabilelerin en meşhurları Mudar, Süleym, Gatafan, Kinâne ve Hz. Peygamber'in kabilesi Kureyş kabileleridir.³⁷

Hz. İsmail'in vefatından sonra Kâbe'nin idaresi Hz. İsmail'in oğlu Nabit bin İsmail'e kalmış ve daha sonra Mudad bin Amr el Cürhümi'ye geçmiştir. Cürhüm kabilesi Mudad'ın başkanlığında ve Katura denilen kolu da Mudad'ın amcası Sümeida refakatinde Yemen'den Mekke'ye gelmiştir. Cürhümiler Mekke'nin Kuaykian denilen yere yerleşmiş, Sümeida ise Mekke'nin aşağısındaki Ecyad denilen yere yerleşmiştir. Bu yerleşimlerin verdiği imkânlarla Şam ve doğu yönlerinden gelen ticari malların öşür vergilerini Mudad ve batı yönü ile Yemen taraflarından gelenlerin vergilerini de Sümeida alırdı.³⁸

Mekke'nin idaresi konusunda Cürhüm ile Katura arasında sürekli anlaşmazlıklar olmuştur.³⁹ Bir müddet sonra Cürhüm ve Katura arasında mülk mücadelesi ortaya çıkmış, Kâbe'nin idaresi Mudad'ın elinde bulunmuş olduğundan, İsmail'in soyundan gelenler tabi olarak onunla birlik olmuş ve Sümeida'nın cemaati üzerine hücum etmekle arada şiddetli bir muharebe meydana gelmiş bu savaşta Katura kabilesi yenilmiş ve Sümeida da öldürülmüştür. Muharebeden sağ kurtulanlar barış talep ettiklerinden yapılan anlaşma üzerine Mekke'nin velayeti bağımsızlık üzere yalnızca Mudad'a geçmiştir.⁴⁰

Zamanla Hz. İsmail'in çocukları sayıca artarak Arap coğrafyasına dağılmışlardır. Mekke'nin yönetimi dayıları olan Cürhümlüler'de akrabalığa da gözönünde bulundurarak emirlik iddiasında bulunmamışlardır. Fakat Cürhümlülerin Mekke'de zulümleri ve Kâbe için gelen hediyeleri gasbetmeye başlamışlardır. Bunun üzerine Benî Bekir ve Huzaa kabilesi Cürhümlülerle savaşıp ağır bir yenilgiye uğratmışlardır. Mekke hâkimiyetini kaybeden

³⁶ Çağatay, age, s. 74

³⁷ Duman, age, s. 75.

³⁸ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 3; Duman, age, s. 143-144; İbn-i Hişam, Hz. Muhammed'in Hayatı (es-Siret'ün-Nebeviyye), (çev.) İzzet Hasan, Neşet Çağatay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971, s. 69

³⁹ Duman, age, s. 144.

⁴⁰ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 3-4; Duman, age, s. 144; İbn-i Hişam, age, s. 70.

Cürhümlüler Kâbe içindeki iki adet altın ceylan heykeliyle Kâbe'nin köşe taşını zemzem kuyusuna atarak kuyuyu kapatmış ve Yemen taraflarına gitmişlerdir.⁴¹

Cürhümlülerin Mekke'den sürülmeleri Kureyş boylarının da tarih sahnesine çıkmasına zemin hazırlamıştır. Kureyş kabilesinin ataları diyebileceğimiz boylar, Huzaa kabilesinin Mekke'ye yerleştiğinden itibaren Mekke ve çevresinde yaşamışlardır. Huzaalıların Mekke'deki hâkimiyetinin üç yüz ile beş yüz yıl kadar sürdüğü tahmin edilmektedir.⁴²

Cürhümlüler Mekke'den çıktıktan sonra Kâbe'nin idaresi Amr bin el-Haris el-Gubşani'ye verilmiştir. O dönemde Kureyş kabilesi henüz yerleşik olmadığından Mekke'nin idaresini Huzaa kabilesinin büyükleri yürütmüşlerdir. Huzaalıların emîri olan Halil bin Hubşiyye bin Selul, kızı Hubba'yı Kusay bin Kilab ile evlendirmiş ve bu evlilikten Abdümenaf, Abdüddar, Abdüluzza ve Abda (Abdükusay) isimli oğulları doğmuştur. Kusay, Azra kabilesinden Zerah İbn-i Rebia ve Kuzaa ve diğer bazı kabileler ile ittifak ederek, Huzaa ve Benî Bekr aleyhine ayaklanarak, bunları Mekke'den sürmüş ve idareyi kendisi üstlenmiştir. Kendisinin vefatından sonra çocukları yönetmiştir. Kusay'ın hâkimiyeti ile Kâbe etrafında bayındırlık faaliyetleri artmış ve Mekke şehir görünümüne kavuşmuştur. Mekke Peygamberimiz zamanına gelinceye kadar bir şehir görünümü almıştır.⁴³

Salnamede adı geçen Kusay b. Kilab Peygamberimizin dördüncü dedesi olup kabilesi Kureyş'i Mekke civarına yerleştirmiş, şehrin ilk parlamentosu olan Dârunnedve'yi kurmuştur. Mekke yönetimiyle ilgili görevleri de Kureyş boyları arasında paylaşmıştır.⁴⁴ Mekke şehrinin önemli işleri Kusay'ın yaptırdığı Dârunedve'de görüşülmüş ve karara bağlanmıştır. Kusay'ın ölümünden sonra, oğulları Abdümenaf ve Abdüddar arasında Mekke ve Kâbe idaresi konusundaki iktidar mücadelesi başlamıştır. İslam öncesi dönemde meydana gelen bu iktidar kavgaları ve bölünmeler, Kureyş kabilesi içindeki boyların İslamiyet karşısında tavırlarının şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır.⁴⁵ Kusay'ın çocuklarından Abdümenaf Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib'in dedesidir.⁴⁶

Peygamberin dedesi Abdülmuttalib gördüğü bir rüya üzerine Cürhümlüler tarafından kapatılan Zemzem kuyusunun yerini tekrar bulmuştur. Abdülmuttalib şayet on tane oğlu

⁴¹ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 4; İbn-i Hişam, age, s. 70-71.

⁴² Duman, age, s. 146-147.

⁴³ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 5-6.

⁴⁴ Adem Apak, "İslâm Öncesi Dönemde Mekke İdare Sistemi ve Siyasetinin Oluşumu", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2001, C. 10, S. 1, s. 177.

⁴⁵ Hizmetli, age, s. 119.

⁴⁶ Hizmetli, age, s. 162; İbn-i Hişam, age, s. 66.

olursa bunlardan birini Allah'a kurban edeceğine dair adakta bulunmuştu. Hangi oğlunu kurban edeceği konusunda bakılan fal Peygamberimizin babası Abdullah'a çıkması üzerine, bunun yerine deve kurban edilmesi kararlaştırılmış ve nihayet Abdullah'ın yerine yüz deve kurban edilmesi kararına varılmıştır. Abdülmuttalib'in Mekke yönetimi sırasında Yemen valisi Ebrehe Kâbe'yi yıkmak istemişti.⁴⁷ Mekke yakınlarına gelen ve Kâbe'yi yıkmak isteyen Ebrehe'nin fil ordusu taş atan eabil kuşları tarafından yok edilmiştir. Bu durum Kur'an'ın 105. Sûresi olan Fil Suresi'nde anlatılmıştır.⁴⁸

1.1.4. Hz. Muhammed Dönemi'nden Osmanlı Devleti'ne Kadar Mekke

Miladi 569 yılında Abdullah ibn Abdülmuttalib ve Âmine Bintü Vehb'den Mekke'de Hz. Peygamber doğmuştur. Doğumdan birkaç hafta önce babası Abdullah vefat edince Hz. Muhammed'le annesi Âmine ve dedesi Abdülmuttalib meşgul olmuşlardır.⁴⁹ Abdülmuttalib sağlığında torunu Muhammed'e gereken özeni göstermiş, kendisinden sonra da bakımını oğlu Ebu Talib'e vasiyet etmiştir.⁵⁰ Hz. Muhammed altı yaşındayken annesi Âmine, Medine'den dönerken Ebva'da aniden vefat etmiştir.⁵¹ Sonrasında ise daha çok kabul edilen rivayete göre büyük babası Abdülmuttalib seksen iki yaşında Mekke'de ölmüştür. İslam âlimleri, Fetret Dönemi'nde yaşayan Abdülmuttalib'in tevhid inancına sahip bir kişi olduğunu kaydederler.⁵² Abdülmuttalib'in vefatı sonrasında vasiyeti üzere sekiz yaşında olan Hz. Muhammed'in bakımını amcası Ebu Talib üstlenmiştir.⁵³ Hz. Muhammed gençlik yıllarında amcası Ebu Talib'in yanında ticaretle meşgul olmuş ve yirmi beş yaşına geldiğinde kırk yaşındaki Hz. Hatice ile evlenmiştir. Hz. Muhammed kırk yaşındayken Ramazan ayının bir pazartesi günü peygamberlikle görevlendirilir ve kendisine vahiy indirilir.⁵⁴ Hz. Muhammed, M. 610 yılında Mekke'de peygamberlik ile şereflendirildikten sonra kavmini İslam dinine davete başlar. Onun çağrısının ilk muhatapları Mekkelilerdir.. Bir kısım Mekkelî çağrıya olumlu cevap verirken, başta şehrin ileri gelenleri olmak üzere önemli bir kısmı tam tersi davranışta bulunarak, Hz. Peygamber'e ve ona inananlara karşı düşmanca tavır göstermek suretiyle İslam'ın yayılmasını engellemeyi kendileri için öncelikli hedef olarak seçmişlerdir. Mekke'de

⁴⁷ Hamidullah, age, C. 1, s. 33.34

⁴⁸ Talât Koçyiğit, Kur'an-ı Kerîm ve Türkçe Meâli, Nükte Kitap, Konya, 2004, s. 601.

⁴⁹ Hamidullah, age, C. 1, s. 39

⁵⁰ H. Ahmet Sezikli, "Abdülmuttalib", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1988, C. 1, s. 273.

⁵¹ Hamidullah, age, C. 1, s. 42-43

⁵² Sezikli, "Abdülmuttalib", C. 1, s. 273.

⁵³ İbnü'l Esir, İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't Tarih Tercümesi, M. Beşir Eryarsoy (çev), Bahar Yayınları, İstanbul, 1991, C. 2, s. 38.

⁵⁴ İbnü'l Esir, age, s. 47.

Hız. Peygamber'in çağrısına karşı çıkılma sebepleri arasında dini, iktisadi ve siyasi kaygıların etkisi olmuştur.⁵⁵

615 senesine doğru Kureyşlilerin eziyetleri şiddetlenmiş ve katlanılmaz bir durum almıştı. Bunun üzerine Hz. Muhammed isteyen Müslümanların Habeşistan'a göç edebileceklerini bildirmiştir. Hz. Muhammed 620 yılında eşi Hatice'yi ve amcası Ebû Talib'i kaybetmiştir. Bu andan itibaren Mekkelilerin eziyetleri daha da artış göstermiştir.⁵⁶ Hz. Hatice ve EbuTalib'in vefat ettiği 620 tarihine İslam tarihinde Hüzün Yılı denilmektedir.⁵⁷

Hicretten önce Medine'de Evs ve Hazrec kabileleri ile Yahudilerden Nadir, Kaynuka ve Kurayza kabileleri yaşamaktadır. Evs ve Hazrec kabileleri kardeş olmalarına rağmen Medine (Yesrib)'ye hâkim olduktan sonra basit anlaşmazlıklardan dolayı birbirleri ile yıllarca savaşmışlardır. Bu savaşlara Arap tarihinde Eyyamül Arab denilmektedir.⁵⁸ Hz. Peygamber, hac vazifesini yerine getirmek ve çevrede kurulan panayırlara katılmak için değişik bölgelerden Mekke'ye gelen Araplar arasında İslam'ı yaymak maksadıyla çeşitli faaliyetlerde bulunur. Peygamberliğin verilisinin on birinci yılı (620) hac mevsiminde Medine halkından bir grupla Akabe'de karşılaşır ve onlara İslam'ı tebliğ eder. Hazrec kabilesine mensup olan altı kişilik bu grup İslamiyet'i kabul edince, Hz. Peygamber onlardan kendisini Yesrib'e götürüp himaye etmelerini ve böylece İslam Dini'ni yaymasına yardımcı olmalarını ister. Onlar da, Evs kabilesiyle aralarında yıllardır süregelen savaşların yol açtığı düşmanlığın ortadan kalkacağını, bu yeni din vasıtasıyla iki kabile arasında birlik ve beraberliğin yeniden doğacağını ümit ettiklerini ifade ederler. Medine'ye döndüklerinde Hazrec ve Evs kabilelerine İslam'ı anlatacaklarını söyleyerek ertesi yıl Hz. Peygamber ile buluşmaya söz verirler. İslamiyet'i kabul eden bu grubun Medine'de gösterdiği faaliyetler birçok kişinin İslamiyet'i kabul etmesini sağlar. Bunlardan on Hazrecli ve iki Evsli verilen söz üzerine ertesi yıl Zilhicce ayında Mekke'ye gelip Akabe'de Hz. Peygamber'le buluşurlar. Hiçbir şeyi Allah'a eş koşmayacaklarına, hırsızlık ve zina yapmayacaklarına, çocuklarını öldürmeyeceklerine, birbirlerine iftira etmeyeceklerine, emirlerine uyacaklarına dair Hz. Peygamber'e söz vererek ona biat ederler. Akabe'de yapılan bu biata Birinci Akabe Biatı denir. Birinci Akabe Biatı, savaşla ilgili hususları ihtiva etmediği için Beyatünnisa (Kadınlar Bey'atı) adıyla da anılmıştır. Hz. Peygamber Yesrib halkına İslam'ı ve Kur'an'ı öğretmesi için Musab b.

⁵⁵ Apak, agm, s. 2.

⁵⁶ Robert Mantran, İslamın Yayılış Tarihi (VII – XI. Yüzyıllar), (çev.) İsmet Kayaoğlu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1981, s. 72-73.

⁵⁷ Mustafa Sabri Küçükbaşcı, "Senetü'l-Hüzn", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 2009, C. 36, s. 520.

⁵⁸ Yaşar Çelikkol, Cahiliye Döneminde Yesrib'in Etnik Yapısı (İlk Çağlardan M. 600 Yılına Kadar), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 15, 2005, S. 1, s. 339.

Umeyr'i Yesrib'e gönderir. Bir yıl boyunca Musab'ın gösterdiği faaliyet, Yesrib'in iki büyük reisi Sa'd b. Muaz ile Üseyd b. Hudayr'ın Müslüman olmaları ve çevrede İslamiyet'in kabul görmesi gibi sayısız faydalar sağlamıştır.⁵⁹

622 tarihinde Hz. Peygamber'i Medine'ye davet etmeye karar veren, ikisi kadın yetmiş beş Medineli, Hz. Peygamber'le gizlice haberleşerek bir gece Akabe'de buluşmayı kararlaştırırlar. O gece Hz. Peygamber'in yanında sadece amcası Abbas vardır. Abbas bir konuşma yaparak Hz. Muhammed'in kendi kabilesi arasında şerefli bir yeri bulunduğunu, Hz. Muhammed'e inananların bağlılıklarından dolayı, inanmayanların da aynı soydan oldukları için onu korumayı bir vazife bildiklerini, buna rağmen Hz. Muhammed'in Medinelilerin davetini kabul ederek oraya hicret etme arzusunda olduğunu söyler. Hz. Muhammed'i Yesrib'e götürdükleri zaman Arap kabilelerinin kendilerine düşman olacağına dikkatlerini çeker. Böyle bir durumda O'nu düşmanlarına teslim edeceklerse bu işten şimdi vazgeçmelerinin daha iyi olacağını ifade eder. Medineliler söylenenleri kabul etmişler ve Hz. Peygamber'e istediği şartlarda biata hazır olduklarını belirtmişlerdir. Hz. Peygamber hicret ettiği takdirde kendisini; canlarını, mallarını, çocuklarını ve kadınlarını korudukları gibi koruyacaklarına, rahat günlerde de sıkıntılı anlarda da ona itaat edeceklerine, bollukta da darlıkta da gerekli mali yardımları yapacaklarına, iyiliği emredip kötülüğe engel olacaklarına, hiç kimseden çekinmeden hak üzere bulunacaklarına ant içip biat etmeye davet etmiştir. Orada bulunan Medinelilerin hepsi Hz. Muhammed'e biat ederler. Bu anlaşmaya da İkinci Akabe Biatı denilmektedir. İkinci Akabe Biatı, savaşla ilgili hususları ihtiva ettiği için beyatülharb adıyla da anılmıştır. Bu anlaşmadan sonra Hz. Peygamber Müslümanlara Medine'ye hicret etmeleri için izin vermiş ve aynı yıl kendisi de Hz. Ebu Bekir'le hicret etmiştir. Böylece İslam tarihinde Medine Dönemi denilen yeni bir dönem başlamıştır.⁶⁰

Hz. Peygamber Medine'de Müslüman sahabileri ve gayrimüslim Medinelilerle anlaşarak bir şehir devleti kurmuştur. Bu şehir devletinin anayasa metni yazılı bir biçimde hazırlanmış ve bir bütün olarak günümüze kadar ulaşmıştır. Bu anayasa İslam Devleti'nin ilk anayasası olmasının yanında bir devletin yazdığı ilk anayasa olma özelliğine de sahiptir.⁶¹ Hz. Muhammed Yahudi, Hristiyan ve diğer grupların yaşadığı Medine'de Medine Sözleşmesi'ni ortaklaşa hazırlamış ve Medine'yi bir şehir devleti haline getirmesidir.⁶²

⁵⁹ Ahmet Önkol, "Akabe Biatları", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1989, C. 2, s. 211.

⁶⁰ Önkol, "Akabe Biatları", s. 211.

⁶¹ Hamidullah, age, C. 1, s. 189.

⁶² Cahid Baltacı, İslam Medeniyeti Tarihi, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, s. 57.

Medine Şehir Devleti kurulduktan 624 tarihinden itibaren Mekkelilerle savaş yapmak mecburiyetinde kalmıştır. Yapılan savaşlar ve bu savaşlara dair veriler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. Burada İslam kuvvetlerinin sayısı ve buna bağlı olarak gücünün günden güne arttığı görülmektedir.

Tablo 1.1 Hicretten Sonra Mekke Şehir Devleti ile Yapılan Savaşlar ve Bu Savaşlara Dair Veriler⁶³

Hicri Yıl	Savaşın Adı	Düşman Kuvveti Sayısı	Öldürülen Düşman Sayısı	İslam Kuvveti Sayısı	Şehit Sayısı
2	Kurz tarafından Medine'ye baskın verilmesi	Bilinmiyor	0	0	0
2	Nahle mukabelesi	4 (tahmini)	1	9	0
2	Bedir Savaşı	950	70	313	14
2	Ebu Süfyan'ın Medine baskını	200	0	0	2
3	Karade mukabelesi	Bilinmiyor	0	100	0
3	Uhud Savaşı	3000	22	700	70
5	Beni Mustalık Seferi	200(tahmini)	10	30(tahmini)	1
5	Hendek Savaşı	12000	8	3000	6

Hicret'in altıncı senesinde Hz. Peygamber ile Kureyş'in elçisi Süheyl İbn-i Amr arasında bir anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşma tarihte Hudeybiye Barış Anlaşması olarak bilinmektedir. Bu anlaşmanın maddelerinden biri isteyen Kureyş tarafında yer alacak, isteyen de Hz. Peygamber grubunda yer alacaktı. Bunun üzerine Huzaa kabilesi Hz. Peygamberin tarafında yer almış Benî Bekr kabilesi de Kureyş'in himayesine girmiştir.⁶⁴

1884 tarihli salnamede ifade edilen bu anlaşma hükmü Muhammed Hamidullah'ın İslam Peygamberi isimli eserinin birinci cildinde *“Mekke'ye iltica eden hiçbir Medineli Müslüman, iade edilmeyecek ve fakat Muhammed, (bundan böyle) kendisine sığınan bütün Mekkelileri, bu kimse Mekke'deki yetkililerin (köle ise efendisi, değilse aile reisi) isteği üzerine iade mecburiyetinde olacaktır. Üçüncü şahıslarla girişilecek savaşlarda her iki taraf da tarafsız kalacaktır”* sözleriyle daha açık bir şekilde ifade edilmiştir.⁶⁵

Huzaa ve Benî Bekr kabileleri arasında bir kan meselesi üzerine düşmanlık olduğundan, Benî Bekr kabilesi bu anlaşmayı bir öç alma fırsatı bilerek görmüş ve Kureyş'ten aldığı yardımla, Huzaa kabilesine intikam savaşına girmiştir. Fakat Benî Bekr kabilesinin böyle bir olaya kalkışması anlaşma hükümleri ile çeliştiğinden Huzaa kabilesi

⁶³ Hamidullah, age, C.1, s. 249.

⁶⁴ ags, H. 1301 (M.1884), s. 6.

⁶⁵ Hamidullah, age, C. 1, s. 256.

olayı Hz. Peygamber'e şikâyet etmiştir.⁶⁶ Bu olayı Belazuri şöyle anlatmaktadır: *"Huzaa kabilesi Rasûlüllah'ın katına gelip başlarına gelenlerden şikâyet ettiler. Bunun üzerine Rasûlüllah (S.A.S.): "Ben, iki şehirden-Mekke veya Taif-birinin üzerine yürümekle emrolundum" buyurdu ve hareket emrini verdi."*⁶⁷

Kureyş reislerinden Ebu Süfyan Benî Bekr kabilesin özrünü bildirmek ve anlaşma hükümlerini yenilemek üzere Medine'ye gitmiştir. Peygamberin eşi olan ve aynı zamanda kendi kızı da olan Ümmü Habibe'ye misafir olmuş ve isteğinin desteklenmesi için Ümmü Habibe'den yardımcı olmasını istemiştir. Fakat Hz. Peygamber ve sahabelerden tatmin edici cevap almayınca üzgün bir şekilde Mekke'ye geri dönerek durumu Kureyş'e açıklamıştır.

Hz. Muhammed şimdiye kadar savaşlarda yaptığı uygulamalarından farklı olarak, ashabına sefere hazırlanmalarını söylemiş fakat nereye olacağı hakkında bir ifade bulunmamıştır. Seferin Mekke'ye olma ihtimalini değerlendiren Hatib İbni Ebu Sebia Kureyş'e bir mektup yazmış ve bir bayan sahabe ile göndermiştir. Ancak indirilen vahiy üzerine Hz. Peygamber hemen Hz. Ali ve Zübeyr ibni Avvam'ı kadını geri getirmeleri için görevlendirmiştir. Yakalanıp Hz Peygamber huzuruna getirilen kadın art niyetinin olmadığını belirterek özür dilemiştir.⁶⁸

Salnamede mektubu hazırlayan ve Kureyş'e gönderen isim Hatib ibni Ebu Sebia olarak geçmekte iken Muhammed Hamidullah'ın İslam Peygamberi adlı eserinin birinci cildinde bu isim *"Hatib'ubn Ebî Baltâ'a"* olarak geçmekte ve Peygamberimizin bu kişiyi affettiği ifade edilmektedir.⁶⁹ Bu olay hicretin sekizinci senesi Ramazan ayının onuncu günü yaşanan bir hadisedir. Hz. Peygamber Medine'den ordusu ile hareket edip, Usfan isimli mevkiye vardığında amcası Hz. Abbas ile karşılaştılar. Hz. Abbas Medine'ye gitmek üzere Mekke'den hareket etmişti. Hz. Peygamber'in bu savaş harekatından Kureyş kabilesi habersizdi. Kureyş'i haberdar etmek ve barış isteğini kendilerine bildirmek amacı ile amcası Hz. Abbas Mekke'ye doğru yola çıkar. Hz. Abbas Mekke'ye gelirken, Mekke'den durumu araştırmak için ordugâha doğru yola çıkmış olan Ebu Süfyan Medineli sahabilerden Hakîm bin Hizam ve Büdeyl bin Varaka ile karşılaşarak vaziyeti kendilerine anlatırlar ve Hz. Peygamber'in huzuruna getirirler. Hz. Peygamber'in huzuruna gelen Ebu Süfyan gönülsüz de olsa İslamiyet'i kabul etmek durumunda kalmıştır. Ertesi gün sabah erken vakitte Mekke'nin

⁶⁶ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 7.

⁶⁷ el-Belâzurî, Fütuhul Büldan, (çev.) Mustafa Fayda, Sevinç Matbaası, Ankara, 1987, s. 53.

⁶⁸ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 7-8.

⁶⁹ Hamidullah, age, C.1, s.264.

fethi için Vadi-i Fatıma'dan hareket emri vermiştir. Sol kanattaki askerin yarısı Zübeyr ibni Avvam'ın kumandası altında aşağı tarafından Mekke'ye girmiştir. Eslem, Selim, Gıfar, Müzeyne, Cüheyne ve çeşitli kabileler oluşan diğer kabileler de Sa'd bin Ubade, Halid bin Velid ve Ali bin Ebu Talib'in emrinde olarak yukarı taraftan Mekke'ye girmişlerdir. Peygamberimiz de Ashabı ile beraber Hacun yönündeki Ezahir bölümünden Mekke'ye girmiştir. Fethin gerçekleşmesi ile Kureyş reislerinden Safvan bin Ümeyye, İkrime bin Ebu Cehil ve Süheyl bin Amr, Handeme dağında küçük bir topluluk olarak kısa süreli bir çatışma yaşanmıştır. Fethin gerçekleşmesinden sonra Hz. Muhammed Attab bin Esid (Usayd)'i Mekke valiliğine tayin ederek Medine'ye geri dönmüştür. Teze konu edinilen salnamede Mekke'nin Fethi “*Mekke Peygamberimizin kurmuş olduğu devlete dâhil olduğu an mutluluğa ulaşmış, adalet ve barış ortaya çıkmış, bütün beldeler için genel kaide olduğu suretle genişleyerek ve uygarlaşarak günümüze ulaşmıştır*” sözleriyle ifade edilmiştir.⁷⁰

Hz. Muhammed'in Mekke'yi fethettikten sonra Medine'ye dönmesi Mekke'nin dini bir merkez olarak görüldüğünün belgesi olarak kabul edilebilir.⁷¹

Tezimizin konusu olan Hicaz Vilayeti Salnamelerinde hilafet merkezleri olarak sırasıyla Medine, Kufe, Şam, Enbar, Haşimiye, Bağdat, Samarra, Haruniye, ikinci defa Bağdat, Tunus, Mısır, İstanbul⁷² gösterilmiş olup Mekke'nin dini bir merkez olduğu fikrini doğrulamaktadır.

1.1.5. Hz. Muhammed Sonrası Mekke

Hz. Muhammed'in vefatından (632) sonra İslam Devleti Hulefa-yı Raşidin ve Emeviler tarafından idare edilmiştir. Mekke'nin yönetimi ise H.356 (M. 966) yılına kadar valiler aracılığı ile yürütülmüş, tarihten sonra Hz. Peygamber soyundan geldiği varsayılan şerifler tarafından idare edilmiştir.⁷³ Seyyid ve şerif adı verilen Peygamber torunları Hz. Muhammed'in küçük kızı Fatımatü'z Zehra ile onun oğulları Hz. Hasan ve Hüseyin soyundan gelmişlerdir. İmam Hasan'dan gelenlere şerif, İmam Hüseyin'den gelenlere ise seyyid denilmiştir.⁷⁴

⁷⁰ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 8-10

⁷¹ Ahmed Vehbi Ecer, “XIII. Türk Tarih Kongresi, Mekke'nin Osmanlı Yönetimine Geçiş ve İlk İdarî Düzenlemeler”, C. III. K. III., TTK, Ankara, s. 1973.

⁷² ags, H. 1305 (M. 1888), s. 37; H. 1306 (M. 1889) s. 40; H. 1309 (M. 1892), s. 40.

⁷³ Ecer, agm, s. 1973.

⁷⁴ Uzunçarşılı, age, s. 5.

Ehl-i beyte karşı genellikle olumsuz yaklaşan Emeviler'den sonra Abbasiler'in iktidara gelmesi nikâbet (Hz. Peygamber'in soyundan gelenlere karşı yürütülen görev/görevliler) müessesesinin oluşumuna zemin hazırladı. Abbasiler soyundan gelenlerle, Hz. Ali ile Fatıma soyundan gelenlerin kayıtlarını tutmak için merkezde nakibülensab (nakîbü'l-eşraf) adı verilen bir görevli belirlenmiştir⁷⁵ Böylece Abbasiler döneminde nakibüleşraflık müessesesinin temelleri atılmış olur. Nakibüleşraflık kurumu Memlûk Devleti tarafından devam ettirilmiş ve aynı isimle Osmanlı Devleti'ne geçmiştir. Nakibüleşraf seyyid ve şeriflerin amir ve reisi olup Osmanlı ülkesindeki seyyid ve şeriflerin bütün işleri ile meşgul olma görevidir.⁷⁶

Tezimle ilgili Hicaz Salnamesi ve diğer Hicaz salnamelerinde Mekke'nin fethi sonrasında Hicaz bölgesine hâkim olan devletlerle ilgili bilgi verilmemiştir. Bahsi geçmeyen bu devletlerin isimleri daha çok Kâbe'nin onarımı ve Kâbe'ye yapılan hizmetler kısmında zikredilmiştir.

1.1.6. Hicaz'ın Osmanlı Topraklarına Katılması

Yavuz Sultan Selim'den önceki Osmanlı padişahları Mekke şerifleri ile dostane ilişkiler kurmuşlardır. Mesela, Fatih Sultan Mehmed İstanbul'un fethinden sonra Hacı Mehmed Zeytunî ile Mekke Şerifi'ne bir fetihname ve hediyeler gönderir. O dönem Mekke şerifi olan Berekat bin Hasan bin Aclan bu fetihnameyi Kâbe etrafında toplanan halka okutturarak hediyeleri dağıtır ve Padişaha tebrik ve teşekkür mektubu gönderir. Yine Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmed ve II. Murad dönemlerinde de Mekke şeriflerine sürre ve hediyeler gönderildiği bilinmektedir.⁷⁷

Sözlükte “*para kesesi, para çıkını*” anlamına gelen sürre, terim olarak “*Hac zamanlarında padişah tarafından Mekke ve Medine'ye her yıl gönderilen para ve sâire*” olarak ifade edilir.⁷⁸ Sürrenin bir diğer adı da “*malumiyye*”dir.⁷⁹ Haremeyn'e sürre gönderilmeye ne zaman başlandığı tam olarak belli olmamakla birlikte bu âdetin Abbasi Halifesi Mehdi Billah zamanında (775-785) ortaya çıktığı daha çok kabul görmektedir.⁸⁰ Osmanlı padişahları da bu kutsal mekâna duydukları saygı ve sevgi sebebiyle her sene Recep ayında, on dokuzuncu asır sonlarına doğru ise Şaban ayı içerisinde, İstanbul'dan Mekke ve

⁷⁵ Ş. Tufan Buzpınar, "Nakîbüleşraf", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 2006, C. 32, s. 323.

⁷⁶ Uzunçarşılı, age, s. 8.

⁷⁷ Ecer, agm, s. 1974.

⁷⁸ Devellioğlu, age, “Sürre”, s. 965; Ş. Tufan Buzpınar, "Surre", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 2009, C. 37, s. 567

⁷⁹ Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, age, C. 3, s. 280.

⁸⁰ Buzpınar, "Surre", TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 37, s. 567.

Medine'ye sürre adı verilen paralar göndermişlerdir. Gönderilen paraları dağıtmaya devlet tarafından biri memur tayin edilmiş ve buna sürre emini,⁸¹ sürreyi götüren kervana da sürre alayı denilirdi. Sürre kervan İstanbul'dan yola çıkarak Akşehir, Konya, Adana üzerinden Şam'a oradan da Mekke'ye ulaşırdı. Sürre alayları ve hacı kabilelerine yapılabilecek saldırı ve yağmalamalara engel olabilmek adına yol üzerinde bulunan bedevi kabilelere her yıl urban sürresi adıyla da para dağıtılırdı.⁸²

Hicri 923 (M.1517) tarihinde Yavuz Sultan Selim Han'ın Mısır'ı fethetmesiyle Bahr-i Ahmer'in (Kızıldeniz-Şap Denizi) doğu ve batı sahilleri daha önce Devlet-i Çerâkese (Memlûkler) hâkimiyetinde olduğundan fetihle beraber bu sahiller de Osmanlı Devleti topraklarına katılmıştır. Bu sırada Mekke Şerifi bulunan Şerif Ebu'l Berekat Osmanlı Devleti'ne itaat arz ederek tâbiyyet (bağlılık) gösterdiğinden Osmanlı Devleti o tarihten itibaren Haremyn-i Şerife'nin hâdimi ve Hicaz'ın hâkimi olmuştur.⁸³ Yavuz Sultan Selim Kahire'de iken Mekke ve civarının hâkimiyeti için asker yollamayı düşünmüştü. O sırada Kahire'de bulunan eski Mekke kadısı Selahaddin İbnü's Suud bunu duyunca padişaha, Mekke şerifinin zaten bağlılık arz edeceğini, bu sebeple Mekke'ye asker sevk etmesine lüzum olmadığını bildirmiş, sultandan gerekli teminatı aldıktan sonra, Mekke Emîri Berekat'a haber yollayarak oğlunu itaat ve bağlılık sunmak üzere Yavuz Sultan Selim'e göndermesini istemiştir.⁸⁴ Şerif Ebu'l Berekat, oğlu Ebu Nüme'y'i Haremeyn-i Şerife'nin anahtarlarıyla ve bazı tebrik edici güzel hediyeler ile Mısır'a, padişahın yanına gönderip itaat arz etmiş ve tâbiyyetini bildirmiştir. Fetih sebebiyle yapılan töreni tebrik ettiğinden, Yavuz Sultan Selim Mısır'dan mahmil, kisve ve ceraye hintası göndermiştir. Ebu Nüme'y'e de ikram ve ihtiram edip dönüşünde babası için menşur ve teşrifât ihsan ve tesbil (yolcu etme, yola çıkarma) buyurmuşlardır. Şerif Ebu'l Berekat gönderilen bu kusursuz kaftanı giyerek Kâbe'yi yedi kere tavaf etmiş ve bitiminde kendisine bağlanıp hürmet gösterdiği Yavuz Sultan Selim'in duasını eda ettikten sonra makam-ı Hanefî'de oturduğunda herkes tarafından kendisine tebrikler arz olunmuştur.⁸⁵ Böylece Haremeyn Osmanlı idaresine girmiştir.⁸⁶

Osmanlı Sultanı Yavuz Sultan Selim, Hicaz'ın Osmanlı idaresine girmesinin hemen ardından yeni vakıflar kurup Mısır'daki bazı gelirleri Hicaz'a tahsis etmiştir. Mesela sadece

⁸¹ Uzunçarşılı, age, s. 35.

⁸² Ahmed Vehbi Ecer, Tarihte Vehhabi Hareketi ve Etkileri, ASAM Yayınları, Ankara, 2001, s. 113.

⁸³ ags, H. 1305 (M. 1888), s. 103-104; H. 1306 (M. 1889) s. 136; H. 1309 (M. 1892), s. 139.

⁸⁴ Feridun Emecen, "Ebû Nüme'y", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1994, C. 10, s. 204

⁸⁵ ags, H. 1305 (M. 1888), s. 104; H. 1306 (M. 1889) s. 136; H. 1309 (M. 1892), s. 139.

⁸⁶ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, Abbasilerden Osmanlılara Mekke-Medine Tarihi, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007, s.160.

Kâbe'nin örtüsü için Mısır'da bulunan dokuz köyün gelirleri vakfedilmiştir. Kendisinden öncekiler gibi bu vakıflar ile Haremeyn'e hizmet etmeye başlayan Sultan I. Selim, aynı zamanda “*Hadimü'l Haremeyni 'ş-Şerifeyn*” unvanını kullanan ilk Osmanlı padişahıdır. Yavuz Sultan Selim'den itibaren Haremeyn'e hizmet, buranın imarı ile ilgilenmek, hac işlerini düzenlemek sultanlığın mutlak görevleri arasına girmiştir.⁸⁷

H. 597 veya 599, (M. 1200 veya 1202) senesinden itibaren Mekke Emîrliği Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan'ın evladından beni Fuleytâ denilen beni Haşim ailesinin elinde bulunmuştur. Sonrasında ise yine İmam Hasan evladından Yenbu Emîri Ebu Aziz Katade bin İdris'e, bundan sonra da Katade'nin evlat ve torunlarından gelen emirler Hicaz'ın Vehhabiler tarafından işgali olan Hicri 1343(1924) senesine kadar Mekke şerifliğinde bulunmuşlardır.⁸⁸

Mısır ve Suriye'ye hâkim olan Osmanlılar coğrafi olarak Batı Arabistan'da hâkimiyet kurmuşlar, uzun bir süre Mekke, Medine, Cidde ve Yenbu havalisini Mısır valiliğine bağlı olarak idare etmişlerdir. Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın H.1248 (M.1832) tarihindeki isyanına kadar, Osmanlı Devleti, Mekke ve Medine'nin emniyet ve asayişini Mısır'daki yedi oaktan gönderilen askeri kuvvetlerle sağlamışlardır.⁸⁹

1.1.7. Hicaz'ın Osmanlı Devleti'nin Elinden Çıkma Sürecinin Başlaması; Vehhabilik Hareketi

Mekke, Osmanlı hâkimiyetinden itibaren; Muhammed bin Suud ve taraftarlarının ortaya çıkışına kadar genellikle sakin bir dönem geçirir.⁹⁰

Vehhabilik ortaya çıkışından günümüze kadar İslam dünyasında çok yönlü ve geniş bir etkiye sahip dini ve siyasi bir harekettir. Adını hareketin dini yönünün temellerini atan Muhammed b. Abdülvehhab'a nispetle almıştır.⁹¹ Bunlar İslam'ı siyasi bir sistem olarak tanımlamışlar tevhit ve cihat kavramlarını hareket noktası olarak seçmişlerdir.⁹² Vehhabîler, Mekke'de düzenlenen hac törenlerini propaganda aracı olarak gördüklerinden ulemanın fetvasına dayanarak 1770'e kadar buraya sokulmamışlardır. Muhammed b. Suud'dan sonra Vehhabîlerin başına geçen oğlu Abdülaziz b. Muhammed, Hicaz'ı ve özellikle Mekke'yi tehdit etmeye başladı. Hac yollarının güvenliğini sarsan bu hareket, Mekke'ye gelen hacı

⁸⁷ Zekeriya Kurşun, Hac ve İktidar: Haremeyn'de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri, FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, 2017, S. 9, s. 283.

⁸⁸ Uzunçarşılı, age, s. 16.

⁸⁹ Uzunçarşılı, age, s. 18.

⁹⁰ Mustafa Sabri Küçükbaşcı, "Mekke; Osmanlı Dönemi", TDV İslâm Ansiklopedisi, Ankara, 2003, C. 28, s. 563.

⁹¹ Mehmet Ali Büyükkara, "Vehhâbîlik", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 2012, C. 42, s. 611.

⁹² Ecer, age, s. 3.

sayısının azalmasına ve Mekke emîrlerinin önemli bir gelirden mahrum olmalarına sebep oldu. Mekke Emîri Şerif Sürur b. Müsâid 1773 yılında Vehhabilerin tıpkı Şifler gibi hac vergisi ödemeleri halinde Mekke'ye girebileceklerini bildirdi ve 1775 yılından itibaren herhangi bir şart koşmadan Mekke'ye girip çıkmalarına izin vermek zorunda kaldı. 1798 yılında Mekke Emîri Şerif Galib b. Müsâid'in yaptığı antlaşma ile Mekke Emîrliği Vehhabîleri resmen tanıdı. Abdülaziz'in oğlu veliahd Suud 1803 Şubat ayında ele geçirdiği Taif'in ardından Mekke'yi işgal etti. Mescid-i Haram'da, Vehhâbilik mezhebi risalesini okuyup, şeriflerden Abdülmuin b. Müsâid'i Mekke emîrliğinde tayin etmesinin ardından Kâbe ve Makam-ı İbrahim dışında Mekke'deki önemli ziyaret yerlerini, türbeleri ve mezarları yıktırmıştır. Mekke'nin işgali Osmanlı yetkililerince hükümrânlık haklarını sarsan bir olay olarak görülmüştür. Suud'un on gün kadar kaldığı Mekke'de, iki yüz kişilik bir kuvvet bırakarak ayrılmasını fırsat bilen Şerif Galib, Cidde Valisi Şerif Paşa'nın yardımıyla 12 Temmuz 1803'te Mekke'yi kuşattı ve yirmi beş gün süren kuşatmadan sonra şehri ele geçirdi. Bunun üzerine Suud, Şerif Galib'in Medine'yi kendisine bırakması ve Cidde gümrüğünden taraftarları için vergi alınmaması şartıyla Mekke'yi ona terk etti. Bu arada 1803 Kasım ayında ölen babasının yerine emîrlik makamına geçen Suud'un şehre yönelik tehdidi devam etti ve 1805 sonlarında Mekke'yi yeniden kuşatmıştı. Üç ay kadar süren kuşatmanın ardından Osmanlı yardımından ümidini kesen Mekke Emîri Şerif Galib emîrlikte kalmak şartıyla şehri 1806 Ocağında Vehhabiler'e teslim etti. Mekke'de fiilen hâkimiyeti sona eren Osmanlı Devleti, Napolyon'un Mısır'ı işgaliyle ilgili meselelerle uğraştığı için şehri kurtarmaya yönelik ciddi tedbirler alma imkânı olmadı. Hicaz'daki Vehhabi tecavüzlerini ortadan kaldırmakla görevlendirilen Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa, oğlu Tosun Paşa'yı Mekke'ye gönderdi. Medine ve çevresindeki kabileleri itaat altına alan Tosun Paşa, Mekke'ye yönelerek gizlice anlaştığı Mekke Emîri Şerif Galib'in yardımıyla 23 Ocak 1813'te şehri yeniden teslim aldı. Mekke'nin kurtuluşu İstanbul ve Mısır'da görkemli törenlerle kutlamalar yapıldı. Tosun Paşa, Medine ve Mekke'den ayrılmadan önce, Suudilerden Abdullah b. Suud ile antlaşma yapmıştı. Yapılan anlaşmayı kabul etmeyen Mehmed Ali Paşa, oğlu İbrahim Paşa kumandasında ikinci bir orduyu Hicaz'a gönderdi. Ayrıca Mehmed Ali Paşa Vehhabilere karşı hatalı siyaset izlediğini düşündüğü Mekke Emîri Şerif Galib'i azledilerek yerine Şerif Yahya b. Sürur'un tayin ettirdi (Ocak 1814). Fakat Mekke emirlerinin bağımsız hareket etme istekleri, Arap milliyetçiliği ve Avrupa devletlerinin Ortadoğu'ya yönelik artan ilgileri bölgedeki denetimi gittikçe güçleştiriyordu. II. Abdülhamid döneminde Medine'ye ulaştırılan Hicaz demiryolunun Mekke'ye kadar uzatılması tasarlandı, telgraf ve telefon hatları döşendi, merkezden düzenli asker sevkine başlandı, Mekke-Medine arasında ulaşım güvenliğinin

sağlanması için 1500 kişilik bir seyyar kuvvet oluşturuldu, zaptiye ve jandarma alayları kuruldu. Yapılan bu çalışmalarda amaç bölgede devletin merkezi otoritesini sağlamak ve Mekke’de Osmanlı nüfuzunun devamını güçlendirmektir. Bütün bu faaliyetler, merkezi idareye bütünleşmeyi hızlandırdı. Fakat sonraki dönemde özellikle Mekke eşrafını rahatsız etmiş ve Mekke’deki Osmanlı nüfuzunun gittikçe azalmasına sebep olmuştur. Fakat yine de Hicaz demiryolunun Medine’ye ulaştırılmasıyla Osmanlı Devleti Hicaz’daki olaylara Medine üzerinden müdahale etme imkânı bulmuştur. II. Meşrutiyet’in ilanından sonra ise merkeziyetçi politikalarla şehir kontrol edilmeye çalışıldıysa da Osmanlı aleyhine faaliyetler artma eğilimi göstermiştir.⁹³

Hicaz’da, Mekke emirlerinin geçmişte sahip oldukları imtiyazlı statüleri peygamber sülalesinden gelen emîr ailesine duyulan hürmet sebebiyle korunmuş ve Osmanlı’nın bölgeye duyduğu saygı sebebiyle, Mekke ve Medine’nin kale ve burçlarına Osmanlı Bayrağı asılmamıştır. Bu gelenek, Sultan Abdülaziz zamanına kadar Medine’de; Sultan II. Abdülhamid zamanına kadar da Mekke’de sürdürülmüştür. İkinci Mahmud döneminden itibaren merkezileşme kapsamında Osmanlı Devleti’nin bir vilayeti olan Hicaz’da valilerin yanında Peygamber soyundan, sınırlı yetkilere sahip bir de emîr bulundurma uygulamaları başlatılmıştır. Bu emirlerin sonuncusu olan Şerif Hüseyin Paşa II. Abdülhamid döneminde sakıncalı görülerek vezir rütbesiyle Şura-yı Devlet azası olarak İstanbul’da tutulurken, Şerif Abdi Lillah Paşa’nın vefatı üzerine 1908’de İttihatçılar tarafından Mekke emîrliğine tayin edildi. Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı’nda, Almanya yanında yer almış olması Şerif Hüseyin’e adeta beklediği fırsatı vermiş oldu. İngilizler daha henüz savaşın başlarında İttihatçılarla olan çekişmelerini de dikkate alarak Mekke Emîri Şerif Hüseyin’in hareketlerini takibe almışlardır. Mekke emirleri ve şeriflerinin, XIX. yüzyılın sonlarından beri Türklere karşı ihanet hazırlıkları ve bilhassa İngilizlerle anlaşma peşinde oldukları bilinmektedir. Bu durum İngilizlerin de işine gelmiş ve Türklere karşı Şerif Hüseyin’e destek vermişlerdir. Osmanlı Devleti 1914’te Almanya’nın yanında Birinci Dünya Savaşı’na katıldığında, devletin Asya vilayetlerine karşı İngiliz siyaseti belirlenmiştir. Bu vilayetlerde başlıca Araplar bulunduğu ve bu coğrafyadaki Araplar Osmanlı yönetimine karşı memnuniyetsizliklerini gösterdiklerinden İngilizlerin “*Türk İmparatorluğu’na Arap tebaası üzerinden saldırmaları*” gerekliliği doğal ve mantıklıdır. Bundan dolayı, İngilizler tarafından Arapları kendi taraflarına çekmek için elden gelen tüm çaba gösterildi, vaatler ve sözler verildi. 1914 Eylül ayında İstanbul’daki İngiliz elçisi, hükümetine, Türkiye’nin savaş tavrı takındığı ve İngiltere’yi kesin

⁹³ Küçükbaşcı, "Mekke: Osmanlı Dönemi", s. 565.

düşman ilan ettiği takdirde Türkiye'ye karşı bir Arap harekâtının desteklenmesi gerektiğini bildirmişti.⁹⁴ Araplar arasında Arap milliyetçiliğine bağlı bağımsızlık fikirleri yaygınlaşmış ve böyle bir ortamda İngilizler Şerif Hüseyin ile müzakereler yapmaya başlamışlardır. Müzakereleri Mısır'daki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Henry McMahon idare ediyordu. İngilizler 24 Ekim 1915'te McMahon aracılığı ile gönderdikleri mektupta; a)Türkçe konuşulan bölgeler, b) kendileri ile anlaşma yapan Arap emirlerinin toprakları, c) Suriye kıyıları ve d) Fransa'nın hak iddia ettiği toprakların dışında kalan yerlerde Mekke şeriflerinin bağımsızlık hareketini destekleyeceklerini vaad etmişlerdir. Bu müzakereler "*Arap isyanına giden pazarlığı*" oluşturmuştur. Bu sırada İngilizler 16 Mayıs 1916'da Fransa ile Sykes-Picot anlaşmasını yaparak Ortadoğu'da bulunan Osmanlı topraklarını kendi aralarında paylaştılar. Bu paylaşımın dışında bir başka maddede "*İngiltere ve Fransa'nın belirlenen bölgede bir Arap şefinin hükümrânlığı altındaki bir Arap Devleti veya Arap Devletleri Konfederasyonu'nu tanımaya ve himaye etmeye hazır*" olduklarını bildirdiler.⁹⁵ Şerif Hüseyin'in isyana hazırlandığı haberinin alınması üzerine Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa, 28 Mayıs 1916'da Fahreddin Paşa'yı Medine kumandanlığına tayin etmişti.⁹⁶ Şerif Hüseyin ise 5 Haziran 1916'da isyan beyannamesi yayınladı. Bu beyannamede Osmanlı'nın zulmü, Hz. Peygambere yapılan saygısızlıkları, Kur'an ayetlerini yok saymaları, Ramazan ayında askerlerin oruç tutmalarını engellemeleri gibi konular yer almıştır. İkinci beyannamede ise dini unsurlar öne çıkarılarak Osmanlı'nın Allah'a isyan içinde olduğu ve Allah'a asi olana itaat olunamayacağı belirtilmiştir.⁹⁷

Büyük bir Arap devleti kurmak amacıyla çeşitli faaliyetlerde bulunan ve İngilizlerin desteğiyle hareket eden Şerif Hüseyin, artık isyan için fırsat beklemekteydi. Şerif Hüseyin 27 Haziran 1916'da ayaklanarak Cidde Valisi ve diğer Osmanlı idarecilerinin faaliyetlerini engelleyip Mekke'de üstünlük sağladı ve 3 Kasım 1916'da başşehri Mekke olan Hicaz Haşimi Krallığı'nı ilan etti.⁹⁸ Bunun üzerine Medine Muhafız Komutanı Fahreddin Paşa urbana karşı taarruza geçti ve bazı başarılar kazandı. Bundan sonra 1916 senesi küçük çatışmalar şeklinde geçti. Ancak Mekke Valisi Galip Paşa'nın tedbirsizliği yüzünden 9 Haziran'da genel saldırıya geçen asiler, 16 Haziran'da Cidde'ye, 7 Temmuz'da Mekke'ye, 22

⁹⁴ Mustafa Bostancı, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Hicaz'da Hâkimiyet Mücadelesi, Gazi Akademik Bakış Dergisi, 2014, S. 14, C. 7, s. 118-119.

⁹⁵ Ecer, age, s. 169-171

⁹⁶ Bostancı, agm, s.125.

⁹⁷ Ecer, age, s. 171.

⁹⁸ Küçükbaşcı, "Mekke", s. 565.

Eylül’de de Taif’e girdiler.⁹⁹ İngiliz ve Fransızların desteği ile Hicaz’ın büyük bir bölümünü ele geçiren Şerif Hüseyin kendisini Arap topraklarının kralı (melikü’l-bilâdi’l-Arabiyye) ilan etti. Bâbü’l-İkber, Zevî Zeyd ailesinden Şerif Ali Haydar’ı Mekke emîrliğine tayin ettiyse de Şerif Ali Mekke’ye giremedi ve görevini Medine’de sürdürdü.¹⁰⁰

30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Ateşkes Antlaşması’nın imzalanması üzerine Osmanlı orduları diğer bölgelerden çekilmiş fakat Fahreddin Paşa Medine savunmasını terk etmemiştir. İngilizlerin ve Şerif’in teslim olması gerektiği yönünde yoğun ısrarına rağmen Fahreddin Paşa’nın; “*ancak Sultan’dan bir ferman gelirse teslim olacağını bildirmesi*” üzerine Fahrettin Paşa’yı ikna için Adliye Nazırı Necmettin Molla bölgeye gönderilmiştir. Padişahın emrini bizzat tebliğ eden Necmettin Molla, Fahrettin Paşa’yı ikna edebilmiştir. 7 Ocak 1919 günü, Mondros Mütarekesi’nin on altıncı maddesine uyularak Haşimi Hükümeti adına Emîr Ali Bin Hüseyin, İtilaf Devletleri adına İngiliz Yüzbaşı Gerland ile Seferi Kuvvetler Kumandanlığı tarafından tayin olunan 58. Tümen Kumandanı Albay Ali Necip, Menzil Kumandanı Albay Abdurrahman ve Levazım Reisi Yarbay Sabri tarafından bir şartname imzalanmıştır. Bu şartname ile Mekke ile Medine şehri de kaybedilmiştir. Şerif Abdullah’ın kuvvetleri anlaşma gereğince 13 Ocak 1919’da Medine’ye girmiş, böylece Mondros Mütarekesi’nden yetmiş iki gün sonra Medine teslim edilmiştir. Böylece Osmanlı Devleti, asırlarca idare etmiş olduğu kutsal toprakları kaybetmiş olur.¹⁰¹

Vehhabilik XVIII. yüzyılda ortaya çıkmış tarihi fonksiyonunu gerçekleştirmiş ve sona ermiş bir akım değildir. Osmanlı Devleti’ne 1744 yılından sonra Muhammed bin Suud’un desteğiyle sorunlar çıkarmış, bu siyasi destek Osmanlı’nın dini bütünlüğünü bozmakla beraber 6 Temmuz 1517’den itibaren başlayan ve 399 yıl 3 ay ve 24 günlük Türk hâkimiyetinde bulunan Hicaz bölgesinin 6 Temmuz 1916’da tamamen ayrılması ve kopması sonucunu doğurmuştur. Geçen bu süre içerisinde devletin imkânlarını bölgeye akıtan, dini duygular ile yumuşak bir siyaset takip eden Osmanlı yönetimi büyük kayıplar vermiş ve bütün gayretlerine rağmen kopmayı engelleyememiştir.¹⁰²

⁹⁹ Bostancı, agm, s. 126.

¹⁰⁰ Zekeriya Kurşun, “Hicaz: Osmanlı Dönemi”, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1998, C. 17, s. 439.

¹⁰¹ Bostancı, agm, s. 131-132.

¹⁰² Ecer, age, s. 2-3.

1.1.8. Kâbe ve Harem-i Şerif'e Yapılan Hizmetler

1.1.8.1. Kâbe

Sözlükte “dört köşeli veya küp şeklinde olmak” anlamındaki ka'b kökünden gelen Kâbe “küp şeklinde nesne” demektir.¹⁰³ Terim olarak, Hicaz'da, Mekke'de Harem-i Şerif'in hemen hemen ortasında bulunan kutsal bina, Müslümanların namaza başlarken yöneldikleri taraf, Müslümanların hacı olmak üzere muayyen zamanda gidip ziyaret ettikleri yer anlamlarına gelmektedir.¹⁰⁴ Kâbe günümüzde birçok isimle anılmaktadır. Bunlardan bazıları; Kâbe, Bekke, Beytullah, Beytü'l-Atık, Hatime, Basse, Beytü'l Haram, Kadis, Nazîr, Karye-i Kadime'dir.¹⁰⁵

Kâbe; Mescid-i Haram'ın ortasında, Zemzem Kuyusu'da Kâbe'nin güney doğu tarafında bulunur. Makam-ı İbrahim ise Kâbe kapısının karşı tarafında yani Kâbe'nin kuzey tarafındadır. Hicr-i Şerif Kâbe'nin kuzey tarafında; Makam-ı Hanefi'nin karşı tarafında bulunmaktadır. Şafii Makamı zemzem kuyusunun üzerinde, Makam-ı Maliki batı tarafında, Makam-ı Hanbeli ise Kâbe'nin güney tarafında bulunur. Kanuni Sultan Süleyman'ın gönderdiği minber Makam-ı İbrahim'in bitişiğindedir. Mescid-i Haram'ın; Bâb-üs-Selam, Deribe, Ziyade, Kutbi, Basitiyye, Atık, Umre, İbrahim, Veda, Ümmühani, Mücahid, Ceyyad, Safa, Bağle, Nuûş, Alî, Abbas ve Nebi isimli her biri üçer dörder kemerli on sekiz kapısı ve yedi minaresi vardır.¹⁰⁶

Kâbe'nin ilk defa ne zaman ve kim tarafından yapıldığı kesin bir görüş birliği yoktur.¹⁰⁷ Kâbe'nin, Hz. İbrahim tarafından yapıldığı söylenmekle birlikte, Hz. Âdem'in yaptığı da rivayet edilmektedir.¹⁰⁸ Eyüb Sabri Paşa Mir'ât-ı Mekke adlı eserinde Kâbe'yi ilk kez Allah'ın emri ile meleklerin gökte tavaf ettikleri Beyt-i Mamur'a benzer şekilde yeryüzünde bina ettiklerini yazmıştır. İkinci tesisinin Hz. Âdem tarafından Kâbe temelleri üzerine yapıldığını, üçüncü kez tamiratını yaparak duvarlarını taştan örenin Hz. Şit olduğu Eyüb Sabri Paşa tarafından ifade edilmiş¹⁰⁹ ve dördüncü defa inşa edenin ise Hz. İbrahim

¹⁰³ Sadettin Ünal, "Kâbe", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 2001, C. 24. s. 14.

¹⁰⁴ Devellioğlu, age, "Kâbe", s. 475.

¹⁰⁵ Sadık Eraslan, Osmanlıların Haremeyn-i Şerifeyn Hizmetleri, Diyanet İlmi Dergi, Başak Matbaacılık, Ankara, 1999, C. 35, S. 1, s. 209.

¹⁰⁶ a.g.s., H. 1301 (M.1884), s. 41-42.

¹⁰⁷ Ünal, "Kâbe", s. 15; Yaşar Çelikkol, İslam Öncesi Mekke, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2014, s. 45.

¹⁰⁸ Çelikkol, age, s. 45.

¹⁰⁹ Eyüp Sabri Paşa, Hac ve Umre Yolcularına Mekke-Medine Rehberi "Mir'ât-ı Haremeyn" (Haz. Cihan Okuyucu), İslâmi İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul, 2014, s. 33-34.

olduğunu belirtmiştir.¹¹⁰ İbrahim Peygamber, oğlu İsmail ile birlikte Kâbe'yi yaparak insanları bu kutsal mabedi hac etmeye çağırmışlardır. Böylece Mekke önem kazanmış Hz. İbrahim ile yapılan ilk hacdan itibaren hukuki bir düzen tesis edilmiş ve Hz. İbrahim'in dinine inanan bir Mekke halkı oluşmuştur.¹¹¹

Kâbe beşinci kez Amalikalılar tarafından yenilendikten sonra altıncı defa Cürhüm kabilesi inşâ etmişti. Kâbe'nin yedinci yenilenmesi Hz. Peygamber'in dördüncü dedesi Kusay (ö.480) tarafından yapılmıştır. Sekizinci tamiri Kureyşlilerce yapıldıktan sonra, dokuzuncusunu Abdullah b. Zübeyr sağlamıştır.¹¹² Abdullah b. Zübeyr Kâbe'yi Hz. İbrahim'in eseri olan temellere kadar yıktırarak Kâbe'nin batı tarafına da bir kapı açtırarak Kâbe'nin inşasını gerçekleştirmiştir.¹¹³

Haccac, Abdullah b. Zübeyr'i öldürüp Mekke'ye girince Abdullah b. Zübeyr'in Kâbe üzerinde yaptığı değişiklikleri görmüş ve Emevi Halifesi Abdülmelik bin Mervan'a ne yapması gerektiğini sormuş, Mervan'da yapılan değişikliklerin yıkılmasını ve cahiliye dönemindeki haline çevrilmesi emrini vermiştir. Bunun üzerine Haccac, Abdullah b. Zübeyr zamanında açılan batı kapısını kapatıp ve Kâbe'yi yeniden imar ettirmiştir.¹¹⁴ Haccac'ın Kâbe üzerinde yaptığı değişiklikten H.1039 (M.1629-1630) senesine kadar Kâbe-i Muazzama binasında her hangi bir tamirat olmamıştır.¹¹⁵

1.1.8.2. Osmanlı Devleti Öncesi Kâbe

Mekke'de bulunan Harem-i Şerif'e Hz. Peygamber zamanından, Hz. Ebu Bekir'in halifeliği zamanına kadar çevresi duvar ile çevrili olmadığından etrafında bulunan Kureyş evlerinin aralarındaki sokaklardan girilirdi.¹¹⁶ Harem-i Şerif'in bahsedilen dönemdeki büyüklüğü Makam-ı Hazret-i İbrahim'in arka tarafına kadarken salnemenin yazıldığı 1884 tarihinde mevcut bulunan minber-i şerif önündeki kemer eski büyüklüğüne bir işaret olarak konulmuş ve buna Bâbü's-Selam-ı Atîk denilmiştir.¹¹⁷ Hz. Ömer döneminde Müslümanların sayısı artınca, Harem-i Şerif avlusu cemaate yetersiz gelmesi üzerine hicretin on yedinci

¹¹⁰ Eyüp Sabri Paşa, Hac ve Umre Yolcularına Mekke-Medine Rehberi "Mir'ât-ı Haremeyn", s. 34; ags, H. 1301(M.1884), s. 11.

¹¹¹ Ahmed Vehbi Ecer, "Osmanlı Döneminde Mekke'nin Yönetimi", X. Türk Tarih Kongresi, C. IV., TTK, Ankara, 1993, s. 1431.

¹¹² ags, H. 1301 (M.1884), s. 11.

¹¹³ Eyüp Sabri, Hac ve Umre Yolcularına Mekke-Medine Rehberi "Mir'ât-ı Haremeyn", s. 65.

¹¹⁴ Osman Şimşek, Kâbe Tarihi: Başlangıçtan Abbasi Devleti'nin Sonuna Kadar, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2003, s. 43.

¹¹⁵ ags, H. 1301 (M.1884), s. 11.

¹¹⁶ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 24; Eraslan, agm, C. 35, S. 1, s. 212.

¹¹⁷ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 24.

senesinde (M.639-640) yakın çevreden birkaç ev satın alınarak bir miktar genişletme yapılmış ve etrafı duvar ile çevrilmiştir.¹¹⁸

H. Osman'ın halifeliği zamanında Kâbe avlusunda biraz daha genişletme yapılmış ve etrafına kemerler inşa edilmiştir. Abdullah bin Zübeyr, Velid bin Abdülmelik ve Abbasi Halifesi Mansur zamanında genişletme çalışmaları devam etmiştir. Hicret'in kırk dördüncü senesinde (M.666) Kâbe'ye Muaviye bin Ebu Süfyan tarafından bir minber yerleştirilmiş ve üzerinde hutbe okunmaya başlanmıştır. Bu tarihten önce Kâbe'de minber olmadığından Mekke valileri Cuma hutbelerini ayakta okumuşlardır.¹¹⁹

İslamiyet gelmeden önce Dârünnedve yaklaşık M. 440 yılında Kusay tarafından Kâbe'nin kuzeyine, tavafa başlanan yerin arka tarafına, kapısı Kâbe'ye doğru açılır şekilde yaptırılmıştı. Kureyş'in görüşme yeri olan Dârünnedve denilen yer¹²⁰ salnamenin belirttiğine göre Makam-ı Hanefî'nin yeridir, o dönemde Muaviye tarafından satın alınarak Harem-i Şerif'e eklenmiş ve Kâbe'nin içi kandiller ile donatılmıştır.¹²¹

Hicret'in yetmiş beşinci yılında (694/695) Abdülmelik bin Mervan hacca gelip Harem-i Şerifi tamir ettirmiş ve Kâbe-i Muazzama kapısını ilk defa olmak üzere süsletmiştir. Salnamede Abdülmelik bin Mervan'dan önce Abdullah bin Zübeyr tarafından da süsletilmiş olabileceği rivayet edilmektedir. H. 91 (M.709/710) senesinde Şam'da Halife bulunan Velid bin Abdülmelik tarafından Mekke valisi Abdullah el-Kasri'ye mermer direkler gönderilerek Harem-i Şerif'in tamiri emrolunmuş ve Velid bin Abdülmelik'ten önce Mekke'ye mermer direk gönderen olmamıştır. Bu mermerler renkli ve başları süslenmiş olmakla beraber Kâbe-i Muazzama zeminine yerleştirilmiştir. Yine Velid bin Abdülmelik'in göndermiş olduğu otuz altı bin altınla da Bâb-ı Saadet altınla kaplatıldığı gibi Mizab-ı Şerif ile sütunların başları da süslenmiş ve Kâbe-i Muazzama donatılarak bu şekilde Harem-i Şerif'i donatanların birincisi Velid bin Abdülmelik olmuştur.¹²²

Abbasi halifelerinin ikincisi Halife Mansur'da 139 (M.754/755) tarihinde Harem-i Şerif'in, Hanefî Makamı'ndan Umre Kapısı'na kadar, kuzey taraflarını genişletmiş ve Bâb-ı

¹¹⁸ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 24; Eraslan, agm, C. 35, S. 1, s. 212-213.

¹¹⁹ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 24-25.

¹²⁰ Ethem Ruhi Fırlalı, "Dârünnedve", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1993, C. 8, s. 555-556.

¹²¹ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 25.

¹²² ags, H. 1301 (M. 1884), s. 25.

Umre ile minaresini yeniden bina ettirerek Harem-i Şerifi de donatıp, tezhip ettirdiği gibi 140 (M.756/757) senesinde de Hicr-i Şerif'i mermer ile döşetmiştir.¹²³

Halife Mansur'un 160 (M.756//757) senesinde vefat etmesiyle oğlu Mehdi hilafete geçerek Makam-ı İbrahim'i donatmıştır. Salnamede belirtildiği şekliye; büyük âlim ve ünlü tarihçilerden İmam Ezraki, Abdullah bin Şuayb'tan naklen “*Makam-ı İbrahim yani İbrahim Peygamberin basmış olduğu taş gayet yumuşak olmakla tamiri esnasında bir parçasının kırılmış olduğu, Halife Mansur'a arz olunması üzerine gönderdikleri bin altının eritilmesiyle o parça yerine kaynatılmıştır*”¹²⁴ ifadeleri yer almıştır.

Halife Mehdi 164 (M.780/781) tarihinde hacca gelerek Kâbe-i Muazzama'nın Harem-i Şerif ortasında bulunmadığını görünce güney yönünden birkaç evi satın alıp Harem Şerif'e katarak Kâbe'yi Harem'in ortasına almıştır.¹²⁵ Mısır ve Şam'dan deniz yoluyla çok sayıda mermer direk göndererek, Velid bin Abdülmelik'in getirdiği direklere ilaveten bu direkleri de buraya yerleştirmiştir. Harem-i Şerif'i tamir ettirmesi ve çatısını ahşaptan yaptırması ile 168 (M.790) tarihinde Harem-i Şerif şimdiki genişliğini bulmuş ise de Bâbü'z-Ziyade ve Bâb-ı İbrahim'deki ilaveler sonradan yaptırılmıştır.¹²⁶

Muaviye zamanında Kâbe'ye yerleştirilen minber, Harun Reşid'in halifeliğine kadar kullanılmıştır. Harun Reşid döneminde Mısır valisinin gönderdiği yeni minberin yerleştirilmesiyle eskisi kaldırılmıştır. Abdullah bin Zübeyr tarafından Kâbe'ye dâhil edilen, Haccac bin Yusuf tarafından çıkarılan Hicr-i Şerif'in tekrar Beytullah'a katılmasının Harun Reşid tarafından istendiği de salnamede belirtilmiştir. Salnameye göre; Harun Reşid, İmam Malik Hazretleri'ne müracaat ederek fetva istemiş ancak Kâbe-i Muazzama'nın büyüklüğü ve heybetinin insan gönlünden çıkmasına sebep olmaması gerektiği yönünde İmam Malik'in verdiği nasihatları dinleyerek isteğinden vazgeçmiştir. 208 (M.823/824) tarihinde Memun zamanında Mekke'de büyük bir sel yaşanmış, sel Harem-i Şerif'e dolarak yüksekliği Hacerü'l-Esved'e kadar ulaşmıştır. Mekke ahalisi, kadınlar da dâhil olmak üzere Harem-i Şerif'in sudan tahliyesine ve temizliğine gayret etmişler ancak bazı mahallerinin zedelenmesini engelleyememişlerdir. Durumun Halife Memun'a arz olunması üzerine yeniden tamirine yetecek kadar akçe gönderilerek ihtiyaç olan tamiratı Memun tarafından

¹²³ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 26.

¹²⁴ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 26.

¹²⁵ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 26; Şimşek, agt, s. 47.

¹²⁶ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 26-27.

yaptırılmıştır. Geceleri tavaf edenler için ise Abdülmelik bin Mervan tarafından Zemzem-i Şerif yanındaki direk üzerine bir kandil asılmıştır.¹²⁷

232 (M.846/847) senesinde Halife Vasık tarafından Metaf-ı Saadet'in etrafına on sütun yerleştirilmiş ve sekiz büyük avize konulmuştur. 720 (M.1320/1321) senesinden sonra konulan bu direklerin sayısı otuz ikiye ulaşmıştır. Daha önce ahşap olan bu direklerin yerine 749 (M.1348/1349) yılında taş direkler konulmuş ancak şiddetli bir rüzgâr sebebiyle onlar da düşüp kırılmıştır. Bu sebeple 751(M.1350/1351) yılında bu direkler tekrar yaptırılmış ve sonradan sarı tunçtan imal edilip yerleştirilerek, kandil asılması için aralarına demirler uzatılmıştır. Bunların ikisi beyaz taş ve kalanı tunç olmak üzere tamamı otuz üç direkten ibaretken Osmanlı döneminde bahsedildiği gibi Abdülmecid Han zamanında iki direk daha ilave olunarak sayıları otuz beşe ulaşmıştır.¹²⁸

Abbasi hükümdarlarından Mutasım zamanında sekiz bin miskal altın ve gümüş gönderilerek Makam-ı İbrahim donatılmıştır. 256 (869/870) tarihinde Vasık tarafından bin dokuz yüz doksan iki miskal altın gönderilmesiyle Makam-ı İbrahim'in ziynetleri artırılmıştır. Ancak sonradan Cafer bin Fudayl ile Muhammed ibni Hatem tarafından bu altınlar alınarak İsmail Alevi ile cereyan eden muharebeleri sırasında sikke darp ve harp araçlarına harcanmıştır. Kâbe Oluğu'nun altında ve karşısındaki Harem-i Şerif duvarı üzerine yerleştirilmiş olan iki adet mermer, o cinsin en iyisinden olarak bu mermerlerden birine yeşil mermer denilmektedir. Bu mermerleri Mısır'dan Abbas ibni Muhammed'in azat ettiği Muhammed bin Tarif takdim etmiştir.¹²⁹

Yine salnamede ifade edildiğine göre; 271 (M.884/885) senesinde Harem-i Şerif'in batı yönünde bulunan bazı yerleri harap olmuş ve iki direği de düşmüştür. O dönemin Abbasi halifesi Mutemed kardeşi ve veliahdı olan Muvaffak Billah tarafından çok sayıda akçe gönderilerek tamir gerektiren yerlere konulmak istenmiştir. Ancak gerek halife ve gerek Muvaffak Billah'ın ölmesiyle veliaht Muvaffak Billah'ın oğlu Muktedir Billah tarafından Harem-i Şerif tamir ve Bâbü'z-Ziyâde de Harem-i Şerife dâhil edilmiştir. Bu tamirattan önce orasının süprüntülük olarak, yağmurlar yağdıkça sel sularının temizliği bozan şeyleri oradan Harem-i Şerife taşıdığı salnamede ifade edilmiştir.¹³⁰

¹²⁷ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 27-28.

¹²⁸ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 28.

¹²⁹ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 28-29.

¹³⁰ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 29.

Halife Mutezid Billah Bâb-ı Saadet'i altın ile donatmış, Harem-i Şerif etrafını da düzeltirmiş ve Bâb-ı İbrahim'deki fazla alan, 306 (M.918/919) senesinde Mutezid Billah'ın oğlu Halife Muktedir Billah tarafından Harem-i Şerife dâhil edilmiştir.¹³¹ Mutezid Billah Mescid-i Haram'a yaptığı en büyük hizmetlerden biride Darünnedve'yi ıslah edip mescid haline getirmek olmuştur.¹³²

Salnamede ifade edildiğine göre bu kapıya Bâb-ı İbrahim denilmesi İbrahim Aleyhisselam'a nispetten değil, Terzi İbrahim adında bir şahsın uzun seneler burada yaşayarak kapı civarında ikamet etmesindendir.

333 (M.944/945) senesinde ise salnamede belirtildiğine göre Halife Muttakî bin Muktedir Billah vezirine emredip imal ettirdiği ve altın ile donattığı kapıyı Kâbe-i Muazzama'ya takdim etmiş ve eski kapıyı Bağdat'a getirerek bu kapıdan kendisi için bir tabut yaptırmıştır. Vefat ettiğinde yapılan tabutla Medine'ye getirilip defnedilmiştir.

Halife Muktefi Billah 542 (M.1147/1148) senesinde Kâbe oluğunu yeniletmış ve Kâbe'nin çatısıyla, buraya çıkılmak üzere yapılmış olan içindeki merdiveni tamir ettirmiştir. Beş yüz elli dokuz (1163/1164) senesinde de Halife Müstencid Hicr-i Şerif'i yenileyerek Kâbetullah'ı donatmış, Mina'daki Mescid-i Hayf'ı inşa ettirmiştir. Aynı yıl Kâbe'nin güney tarafı yaşanan deprem sebebiyle yıkılmaya yüz tutmuşsa da tamiri yapılarak yaşanabilecek bu yıkım engellenmiştir. Salnameye göre 632 (1234/1235) senesinde Metaf-ı Saadet'in mermerlerini yenileterek yapılış tarihini mâl bir mermer üzerine kazıtip Beytullah'ın duvarına koyduran Abbasi Halifesi Mustansır Billah'tır.

766 (M.1364/1365) yılında Mısır Meliki, Melikü'l-Eşref de Harem-i Şerif'in minberini yeniletmıştır. Emîr Zeyneddin ise Mısır'dan, kölesi Sûdûn isimli kişiyi göndererek Harem-i Şerif üzerinde bazı tamiratlar yaptırmış ve Bâb-ı Saadet ile Kâbe oluğunu altın ile donatmış ve Kâbe yüzeyini temizletmiştir.

Mısır Meliki Zahir Berkuk 797 (M.11394/1395) senesinde Harem-i Şerif minberini yeniletmıştır. 802(M.1399/1400) senesinde Harem-i Şerif'de bir yangın çıkmış Sultan Ferec bin Berkuk ihtiyaç duyulan inşaatı yaptırmıştır. Hanefi ve Maliki makamlarını tamirettiren Zahir Berkuk Merve'nin kemeri yıpranmış olduğundan onu da tamir ettirmiştir. Salnamede ulema-yı kiramdan Sencari'ye atıfla onun "*Merve'ye eklenen kemer Merve hudûdunu*

¹³¹ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 30.

¹³² Şimşek, agt, s. 47.

belirlemek içindir. Yoksa öyle kemer yerleştirmeye bir mana verilemez” sözlerine yer verilmiştir.

817 (M.1416/1417) senesinde Mısır Meliki Mü’eyyed, Harem-i Şerife bir ahşap oluk ile Bâb-ı Saadet için bir merdiven takdim ederek, 820 (M.1417/1418) senesinde müezzinlere tahsis olunmak üzere Zemzem kuyusunun üzerini de düzeltirmiştir.

Mısır meliklerinden Melik Eşref, İmam Mukbil’i Mekke’ye göndererek 825 (M.1421/22) senesinde Harem-i Şerif’in bazı yerleriyle, Kâbe’nin çatısının yenilenmesi sağlamış ve Kâbe’nin içini kırmızı bir kisve ile donatmıştır. Aynı zamanda yine Melik Eşref tarafından 808 senesinde Cidde’de gümrük rüsumu alınmaya başlanmıştır.

826 (M.1422/1423) senesinde Yemen meliklerinden Melik Muzaffer de Kâbetullah’ın mermerini tamir ettirerek kendi adını bir mermere kazıtıp, Kâbe duvarının batı yönüne yerleştirmiştir.

843(M.1439/1440) senesinde Mısır Meliki Sultan Çakmak Kâbe çatısını yenilemiş ve Kâbe’nin içerisini, Hicr-i Şerif mermerlerini minarelerle beraber tamir ettirmiş ve Makam-ı İbrahim ile Hanefi Makamı’nın üst kısımlarını temizletmiştir.

852 (M.1448/1449) senesinde Haremeyn Nazırı unvanıyla Mekke’ye gelmiş olan Hoca Bayram Harem-i Şerif’in bir kısmını tamir edip onarmıştır.

881(M.1476/1477) senesinde Mekke’ye ahşap bir minber gönderen Mısır meliklerinden Sultan Kayıtbay da Kâbe’nin içerisini tamir ettirerek yine ismini bir taşla kazıtarak yerleştirdiği gibi Bâb-ı Nebi civarındaki minare ile Mescid-i Hayf’ın da onarımını yaptırmıştır.

Mısır Meliki Sultan Gavri tarafından 888 (M.1483/1485) tarihinde Bâb-ı İbrahim üzerine bir kemer ve onun üzerine de bir köşk bina edilmiştir. Bu köşkün iki tarafına birer mesken ve bitişiğine birkaç ev inşa ettirilerek tamamı vakfedilmiş ise de Harem-i Şerif’ten daha yüksek olması sebebiyle çoğu ulema vakfin sıhhatli olmadığı yönünde fetva vermiştir.¹³³

1.1.8.3. Osmanlı Dönemi Kâbe’nin Yeniden İnşası

H.1039 (M.1629-1630) senesinin, şaban ayının on dokuzuncu çarşamba günü büyük bir sel baskını olmuş, sel birçok evleri tahrip etmiş, Harem-i Şerif’in dâhil ve haricinde bin

¹³³ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 30-33.

kişi ölmüş ve ertesi perşembe günü Kâbe-i Muzzama'nın güney yönünden başka, diğer yönleri yıkılmıştır. Olayın Sultan IV. Murad Han'a aksettirilmesini müteakip, kendisi tarafından çok miktarda akçe gönderilmekle, aynı yılın şaban ayının yirmi ikinci günü başlayan inşaatın güney yönündeki duvarı da yenilendiği gibi¹³⁴ 1040 (M.1630/1631) senesi şabanının on altıncı günü tamamen sona ermiştir ki “*rafe'allâhü kavâide'l-beyt*” kelimeleri yazılıdır. “*Murâd benâ beyte'l-ilâh ve zâdeh senâen behâen yezdehî zîde mecdüh*” beyti de IV. Murat Han'ın bu muvaffakiyetlerini öven o dönem edebiyatçılarının yazdığı kasidelerin beyitlerindendir. Bu yenilenme esnasında Kâbe-i Muazzama'yı eski hali üzere terk etmişler ise de 1045 (M.1635/1636) senesinde yenilenme gereği olup üzerinde IV. Murat Han'ın ismi yazılmış olan gümüş kapı İstanbul'da imal ettirilerek gönderilmiştir.¹³⁵

H. 1301 (M.1383/1884) tarihli Hicaz Vilayeti Salnamesi'nde Osmanlı Devleti'nin ve Sultan IV. Murad'ın Kâbe'ye yaptığı hizmet şu ifadelerle anlatılmıştır; “*Mekke'nin kurulduğu vakitten, İkinci Abdülhamid Han zamanına kadar büyük olaylarını yazanların eserlerine bakıldığında Mekke hakkında faydalı hakikatler ve Allah'ın bunca bağış ve ihsanlarının birer birer sayıldığı görülür. Müslümanların ileri gelenlerine ana sermaye ve iftihar kaynağı olan Kâbe'ye hizmetin Allah tarafından Osmanlı Hanedanı'na emanet buyurulması en kıymetdar nimetlerin birliği olarak tanınmıştır. Kâbe-i Muazzama'nın büyüklüğüne putperestler bile itina ederek yoluna kurban oldukları putları Kâbe'ye oturtmuş, ondan mukaddes makam olmadığını anlamışlardı. Hizmetlerinin büyüklüğü ile övünen diğer İslam devletleri tarafından da kutsal sayılarak saygı ve hürmet göstermede kusur edilmedi. Fakat Osmanlı hanedanından övülen ve hilafeti güzelleştiren sultanların her biri bir kudsî melek gibi Kâbe üzerine kanat germiş ve bugünkü gün secdede teveccüh ettiğimiz Kâbe-i Muazzama binasını işte o ulu kimseler bölüğünden yenileyen Dördüncü Sultan Murad Han-ı Gazi'ye iftihar kaynağı olmuştur.*”¹³⁶

1.1.8.4. Osmanlı Devleti Dönemi'nde Kâbe

Salnamede; Kâbe'de yapılan ıslahatlarda verilen tarihler hicri yıl kullanılarak kaleme alındığından bu kısımda verilen tarihler hicri yılı ifade etmektedir. Salnamede Kâbe'de Osmanlı zamanında yapılan ıslahatlar “*Fâtih-i Memâlik-i Arab*” ünvanlı Gazi Yavuz Sultan Selim Han ile başlatılmıştır. Yavuz Sultan Selim 923 (M.1517/1518) yılında Emîr

¹³⁴ ags, H. 1301 (M.1884), s. 11-12; Ünal, “Kâbe”, s. 17; Eyüb Sabri Paşa, Mir'âtü'l-Haremeyn Haremeyn Tarihi, (Haz.) Ömer Fâruk Can, F. Zehra Can, Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2018, C. 1, s. 665-666.

¹³⁵ ags, H. 1301 (M.1884), s. 11-12.

¹³⁶ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 10-11; Eyüb Sabri Paşa, Hac ve Umre Yolcularına Mekke-Medine Rehberi “Mir'ât-ı Haremeyn, s.67; Eraslan, agm, C. 35, S. 1, s. 213.

Muslihiddin adında itibar edilen bir zat göndererek Hanefi Makamı'nı yenilemiş ve Harem-i Şerif'in o zamanki tarz ve heyeti üzere bazı yerlerini tamir ettirmiştir.

Kanuni Sultan Süleyman Han, 956 (M.1549/1550)'da Harem-i Şerif için mermerden bir minber-i şerif göndermiş¹³⁷ ve üzerinde “*innehu min Süleymâne ve innehu Bismillâhirrahmanirrahîm*” ayetinden istifade edilerek alınmış bir yazı vardır.

959 (M.1551/1552) yılında Kâbe'nin çatısının onarıma ihtiyaç gösterdiğinin arz olunması üzerine Kanuni Sultan Süleyman, Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin fetvasıyla tamirine karar vererek, lazım olan tamiratın yapılmasını emretmiştir. Bâb-ı Saadet'i yeniledikleri gibi 960 (M.1552/1553) tarihinde de oluğu yenilemek ve Metaf-ı Şerif mermerlerini ıslah ettirmek gibi hizmetler etmişlerdir. Bunlarla beraber çeşitli tamiratlar 962 (M.1554/1555) senesine kadar devam etmiştir. 964 (M.1556/1557)'te Bâb-ı Saadet-meabı yenilemek için Halife Mehdi bin Mansur-ı Abbasi'nin Hazret-i Ali'ye nispetle inşa ettirmiş oldukları minareyi de Şümeysa isimli mahalde çıkan bir nevi sarı taşlarla o dönemki görüntüsü üzere yeniletmışlerdir. Nâsır-ı Abbasi'nin VI. yüzyıl içinde yenileyerek inşasına himmet ettiği Beyt-i Hazret-i Âmine'yi de Kanuni Sultan Süleyman inşa ettirmiştir.

Kanuni'nin hükümdarlığı döneminde için mutlaka bilinmesi gereken bir icraatta Ayn-ı Zübeyde'nin Mekke'ye ulaştırılmasıdır.¹³⁸ Ayn-ı Zübeyde Mekke'nin su ihtiyacını karşılayan en önemli su kaynağıdır. Bu su Mekke'ye üç günlük mesafede bulunmaktadır. Abbasi Halifesi Harun Reşid'in hanımı Zübeyde tarafından getirildiği için bu isimle anılmıştır. Kanuni döneminde su kanalları kullanılamayacak kadar bozulduğu için şehir büyük bir sıkıntıya düşmüştü.¹³⁹ “*Fahru'l-Muhadderât*” unvanına layık olan Seyyide Zübeyde, Vadi-i Numan isimindeki tepelerin aşağısına toplanan suları ancak Mina ve Rasna'daki dağlara kadar getirebilmiş iken Kanuni Sultan Süleyman hazineler harcayarak 967 (M.1559/1560) senesinde Ayn-ı Zübeyde'nin Mekke'ye getirilmesi gibi hayırlı bir olaya teşebbüs etmiştir. Ancak 974 (M.1566/1567) senesinde vefat ettiği için başlattığı teşebbüs II. Sultan Selim Han'a intikal etmiştir. II. Sultan Selim Han babasının eserine eklemeler yaparak suyu Mekke'ye kadar getirerek büyük havuzlar ve sarnıçlar inşa ettirmiş ve İslam âlemini ihya eylemiştir.¹⁴⁰ Ayn-ı Zübeyde'ye eklenen bu kanallara Ayni Hanın kanalları denilmektedir.¹⁴¹ Kanuni'nin

¹³⁷ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 11-12; Eraslan, agm, C. 35, S. 1, s. 225.

¹³⁸ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 12-14.

¹³⁹ Eyüp Sabri Paşa, Hac ve Umre Yolcularına Mekke-Medine Rehberi “Mir'ât-ı Haremeyn”, s. 75.

¹⁴⁰ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 15.

¹⁴¹ Mustafa L. Bilge, “Aynizübeyde”, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1991, C. 4, s. 279.

Haremeyn'e ne kadar önem verdiğini göstermek için bu eseri göstermek yeterlidir.¹⁴² H. 1301 (M.1883/1884) tarihli salnamede de Ayn-ı Zübeyde için bir tamirat ve bir inşaat komisyonu kurulduğu görülmektedir. Tamirat komisyonun başkanlığını Erkan-ı Harbiye Kaymakamı Eşkalat-ı Hendesiye Memuru Sadık Bey, inşaat komisyonun başkanlığını ise Erkan-ı Harbiye Kaymakamı Başmühendis Sadık Bey yapmaktadır.¹⁴³

Sultan II. Selim döneminde Harem-i Şerif; dört yüz arşın uzunluğunda ve dikdörtgen şeklinde olarak üç yüz adet kubbeyi ve altı yüz otuz altı adet mermer sütunu ihtiva etmektedir. Ahşap olduğu için 802(M.1399/1400) senesinde yanmış ve Mısır Meliki Sultan Berkuk tarafından yine ahşap olarak tamir ettirilmiştir. Sultan II. Selim döneminde yukarıda belirtilen altı yüz otuz altı adet mermer sütun üzerine üç yüz adet kubbe olarak inşasına¹⁴⁴ mescidin tamamının yenilenmesi kararıyla Mısır'da bulunan mimarı Sinan Paşa'ya gönderdiği ferman üzerine Mısırlı Ahmet Bey mutemetliğinde başlanmıştır.¹⁴⁵ Ancak 982 (M.1574/1575) senesinde II. Selim'in vefat etmeleri üzerine III. Sultan Murad Han inşasını tamamlamıştır.¹⁴⁶ İnşaat esnasında dört adet minare de yenilenmiştir. Bu minarelerden birincisi; 139 (M.756/757) tarihinde Halife Mansur-ı Abbasi'nin, Bâb-ı Ömer'de yapmış olduğu minaredir. İkincisi, Mehdi Halife'nin Bâb-ı Selam'daki minaresi, üçüncüsü, yine Halife Mehdi'nin Bâb-ı Veda'daki minaresi, dördüncüsü ise Halife Mu'tezid-ı Abbasi'nin eseri idi. Bâb-ı Alî ve Bâb-ı Ziyade ve Bâb-ı Deribe'deki minareler de Sultan Süleyman Han'ın eserlerindendir. Yalnız Bâb-ı Selam ile Bâb-ı Nebi arasındaki minare Memlûk meliklerinden Kayıtbay'ındır.

Sultan III. Murad Han ise Kâbe'ye 985 (M.1577/1578) tarihinde değerli taşlar ile altından yapılmış üç adet kandil göndermiştir. Bu kandillerin ikisi III. Murad döneminde Mekke emîri olan Şerif Hasan bin Ebu Nümeyle Kâbe-i Muazzama içine asılmış ve birisi Ravza-i Mutahhara (Hz. Peygamber'in kabri)'ya takdim edilmiştir.¹⁴⁷

I. Ahmed, Başmimar Mehmed Ağa'dan harap durumdaki Kâbe'nin yıkılma tehlikesine karşı gerekli tedbirleri almasını istemiş, hazineden de gerekli tahsisatı ayırmıştı.¹⁴⁸ Sultan I. Ahmed Han 1020 (M.1611/1612) senesinde altınoluğu yenilemiş,¹⁴⁹ Kâbe'yi tamir ettirmiş ve 1024 (M.1615/1616 tarihinde de seksen bin altın kıymetinde iki kıta elmas hediye etmiş ve

¹⁴² Eraslan, agm, C. 35, S. 1, s. 208.

¹⁴³ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 124-125.

¹⁴⁴ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 16.

¹⁴⁵ Eraslan, agm, C. 35, S. 1, s. 216.

¹⁴⁶ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 16.

¹⁴⁷ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 15-17.

¹⁴⁸ Ünal, "Kâbe", s. 17.

¹⁴⁹ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 17; Eraslan, agm, C. 35, S. 1, s. 208.

Kevkeb-i Dürrî isimli meşhur elmas üzerine yerleştirilmiştir. Sultan Ahmed Han'ın eserlerinden biri de Zemzem kuyusunun içine koydurduğu demir kafestir. Çünkü aşk ve şevk erbabından bazı insanların kendilerini zemzem kuyusuna atarak boğulmakta oldukları kendilerine arz olunmuş ve bahsedilen kafesin gönderilmesiyle bu şekilde ölümlere meydan bırakmamıştır. Bu kafes zemzem kuyusu derinine indirilerek suyun bir metre aşağısına zincirlerle sabitlenmiştir. Sultan Ahmed Hân aynı zamanda Ravza-i Mutahhara için altın yaldızlı gümüş şebekeler imal ederek göndermiş, sonrasında ise eski şebekeleri mübarek sayarak Sultan Ahmed'in türbesine koymuşlardır.¹⁵⁰

Salnamemizde Sultan Ahmed Han'ın Kâbe'ye verdiği önemin derecesi; “*Mekke-i Mükerreme tarihlerinde yazılanlara göre Sultan Ahmed Han Hazretleri Kâbe-i Muazzama'nın bir taşını altından ve bir taşını gümüşten olarak bina etmek istemiş ve bu şekilde hürmetlerinin derecesini ilana niyet etmişlerdir. Ancak “Hakk Teâlâ Hazretleri murâd buyurmuş olaydı Kâbe-i Muazzama'yı yakûtdan halk ederdi” diyerek Şeyhülislam Sadeddin Efendizade Mehmed Efendi bu niyetin yerine getirilmesinden kendisini men eylemiştir*”¹⁵¹ sözleriyle ifade edilmiştir. Sultan Ahmed Han'ın hayırlı eserlerinden biri de Arafat yönündeki âlemlerdir.

Salnamemizde Hacerülesved de bahsedilen konular arasında yer almıştır. Buna göre; Hacerülesved, Kâbe-i Muazzama'ya konulduğunda doğuya, batıya, sağa ve sola ışıklar salmış ve o ışıkların ulaştığı mesafeyi Allah Harem-i Muhterem kılmıştır. Bu sebeple sınırları belirlemek için Hacerülesved'i yerine yerleştirmek, ilk olarak Hz. İbrahim ve İsmail taraflarından gerçekleştirilmiştir. Sonrasında Adnan ve Kusay taraflarından yenilenmiş, Hicreti'nin sekizinci yılında (M.630) yine Peygamber Efendimiz tarafından yenilenmiştir. Sonraki dönemlerde ise Hz. Ömer, Hz. Osman, Muaviye, Abdülmelik bin Mervan, Abbasi halifesi Mehdi taraflarından da yeniletilmiştir.¹⁵² Hacerülesved bulunduğu yere Hz. İbrahim tarafından tavafın başlangıç noktasını belirlemek için konulmuştur. Bulunduğu doğu köşesi Kâbe'nin en kutsal köşesidir.¹⁵³ IV. Murad devrinde Hacerülesved'in üst kısmından bir parçası kırıldığı için kurşun döktürülerek tamamlanmış, çevresi de gümüşle kaplanıp, altınla yaldızlanmıştır.¹⁵⁴

¹⁵⁰ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 17.

¹⁵¹ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 17; Eraslan, agm, C. 35, S. 1, s. 213.

¹⁵² ags, H. 1301 (M. 1884), s. 17-18.

¹⁵³ Muhammed Kurtcephe, Mekke Medine Rehberi, Asitan Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 96; Eyüp Sabri Paşa, Hac ve Umre Yolcularına Mekke-Medine Rehberi “Mir'ât-ı Haremeyn”, s. 85.

¹⁵⁴ Eyüp Sabri Paşa, Hac ve Umre Yolcularına Mekke-Medine Rehberi “Mir'ât-ı Haremeyn”, s. 84.

325 (M.936/937) tarihinde Abbasi halifelerinden Razi Billah hacıların umre yaptıkları Ten'îm isimli yere iki alem yerleştirmiştir. Sultan Ahmed Han'ın Arafat yönünde yeniledikleri iki âlem de vaktiyle Erbil hâkimi Muzaffer tarafından yaptırılmıştır.

Sultan II. Mustafa Han döneminde Kâbe-i Muazzama'nın bazı yerleri tamir edilmiştir. Kâbe'nin çatısından beş sütun değiştirilmiş ve Kâbe'ye çıkılan merdivenin yedi kademesi mermer ve geriye kalanı ahşap olarak yenilenmiştir. Hicr-i Mübarek civarında bozuk olan eserler tespit edilerek yıkılmış ve yenilenmiştir. Bu yenilenme sırasındaki inşaat masrafları ise Sultan II. Mustafa Han'ın anneleri tarafından ödenmiştir.¹⁵⁵ Salnamede bu bazı rivayetlere dayandırılmıştır.

I. Abdülhamid Han devrinde Harem-i Şerif'in bazı sütunları değiştirilmiş ve kubbelerinin bazısı tamir edildiği gibi Zemzem suyunun da onarıldığı kapısı üzerinde yazılıdır. Bu tamirat sırasında Bâb-ı Ömer'deki minare ile çeşitli yerlerin tamiri yaptırılmıştır.¹⁵⁶

1259 (M.1843/1844) senesinde Sultan Abdülmecid Kâbe'de ve Hicr-i Şerif'e dâhil ve çevresinde bulunan taşlardan bazılarını değiştirmiş ve Harem-i Şerif kubbelerinden bazılarıyla mermer sütunlarını ve Bâb-ı Alî ile Medrese-i Süleymaniye'ye giden yolları yenilemişlerdir.

H. 1301 (M.1883/1884) tarihli Hicaz Vilayeti Salnamesi'nde Osmanlı Devleti sultanlarından Kanuni Sultan Süleyman, II. Selim, III. Murad ve IV. Murad'ın Haremeyn-i Şerife'ye yaptıkları mukaddes hizmetleri sebebiyle iftihara layık ve övülmeye değer eserler yaptıkları belirtilmiştir. Salnameye göre *“Allah ve Resulü katında önceki İslam meliklerinden hiçbirisi bu hizmete layık ve münasip görülmüş değildir. Çünkü Mescid-i Şerif Mısır Meliki Kayıtbay tarafından yeniden yaptırılmışsa da yıkılmasından evvel şahid olanlarca malûm olduğu üzere Mescid-i Şerif'e Peygamberimizin şânına layık bir tarz ve hey'et aldırılamamıştır. Osmanlı sultanları ise öyle bir bina altında bekasını uygun bulmayarak yapılan bu binayı yıkarak yerine dünyanın bir yerinde benzeri olmayan yüce binayı yapmışlardır.”*

Sultan Abdülmecid, Makam-ı Hanefi'yi tamir ettirerek, 1270(M.1853/1854)'te Metaf-ı Saadet etrafındaki kandil direklerine iki adet daha ilave yaptırarak Kâbe bir kat daha ışıklandırılmıştır. Yine salnamede 1273(M.1856/1857) senesinde Harem-i Şerif kubbeleri altına boydan boya kandiller yapıldığı ve yukarı kaldırılarak bu kandillerin hac ayları ile

¹⁵⁵ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 19.

¹⁵⁶ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 19; Eraslan, agm, C. 35, S. 1, s. 226.

Ramazan-ı Şerif ve sair mübarek gecelerde yakıldığı ifade edilmiştir.¹⁵⁷ Kâbe-i Muazzama'nın şimdiki oluşu Sultan Abdülmecid tarafından altın olarak yapıp hediye edilmiş, eski oluk mübarek olarak Hazine-i Hümayun-ı Padişahi'de muhafaza ettirilmiştir.¹⁵⁸

Mekke'nin fethinden sonra Hz. Peygamber, Kâbe'nin anahtarlarını daha önce de hicabe görevini yürütmekte olan Osman b. Talha'ya ve amcasının oğlu Şeybe b. Osman'a verdi. Osman b. Talha'nın vefat etmesinden sonra hicabe görevi Şeybe b. Osman'a geçti ve onun nesli tarafından yürütüldü. Bu sebeple Benî Şeybe mensupları Hacebi nisbesiyle de anılır.¹⁵⁹ Beyt-i Muazzama anahtarının muhafazasına mahsus ev Benî Şeybe'dir. Bu eve sahip olan kişi evin zamanla harap olduğunu belirtince Abdülmecid Han zikrolunan evi yeniden inşa ettirmiştir.

Kâbe'yi çevreleyen Allah'ın isimleri ile dokunmuş göğez atlas örtüyü Sultan Abdülaziz hediye etmişlerdir.

1298(M.1880/1881)'de Kâbe zemininde döşenmiş taşların bazılarının tamire ihtiyacı olduğu II. Abdülhamid Han'a arz ve beyan olunmuştu. II. Abdülhamid Han'ın emri ile o kıymetli taşların bazıları tamir edilmiş ve bazıları da yenilenmiştir. Bu tamiratlar üzerine kasideler yazılmıştır. Mekke Şafii Müftüsü Seyyid Ahmed Zeyni Dahlan Efendi de “*li Sultânina Abdülhamîd mehâsin ve menzellezi bil hasri yukavvâ yüadded ve kad hâze ta'miran li-batını Kâbetin ve târihahû beyt-i ferid yuhaddidü binayı beda zeheva lidâhili Kâbe ve sultânüna Abdülhamîdi müceddid*” beyitlerini yazmıştır.

Hicaz Vilayeti Valisi Osman Nuri Paşa'nın arz ve inhaları üzerine Bâb-ı İbrahim ve Bâb-ı Alî yönlerindeki Harem-i Şerif kubbelerinden birçoğu yenilenmiş, eğik ve sapmış olan mermer sütunların da birkaçı tamir edilmiştir.

Harem-i Şerif içerisinde kütüphane ve muvakkithane kabul edilen iki büyük kubbe, arka taraflarında namaz kılan cemaatin Kâbe'yi görmelerine engel oluyordu. Harem-i Şerif'i boş yere daraltmaları sebebiyle bunların yıkılması hususu daha önceki zamanlarda da düşünülmüş ancak sonraki dönem unutulmuş ve ihmal olunmuştu. 1300 (M.1882/1883) senesinde Vali Osman Nuri Paşa ile Mekke Emîri Şerif Avnürrefik Paşa'nın birlikte işe başlamaları üzerine bahsedilen kubbeler yıkılarak Harem-i Şerif içerisinde oluşan kalabalık

¹⁵⁷ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 18-21.

¹⁵⁸ Ahmet Özel, “Altın Oluk”, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1989, C. 2, s. 538; ags, H. 1301 (M. 1884), s. 21.

¹⁵⁹ Adem Apak, “Şeybe (Benî Şeybe)”, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 2010, C. 39, s. 47.

kaldırılmıştır. Makam-ı Hanbeli’de Hanefi Makamı’nın karşı tarafına nakledilerek Harem-i Şerif’in içine intizam verilmiştir. Yıkılan kütüphanede içerisindeki eserler Bâb-ı Deribe üzerinde kurulmuş olan Sultan Süleyman Medresesi’nde tahsis edilen daire içerisine yerleştirildiği gibi Bâb-ı Nuûş yanına da yeniden bir muvakkithane inşa edilmiştir. Salnamede belirtildiği üzere Haremeyn-i Şerifeyn’e yapılması gereken hizmetin Osmanlı Devleti’ne geçmesinden salnamenin yazıldığı H. 1301 (M. 1884) tarihine kadar gerek Kâbe-i Muazzama ve gerek Harem-i Şerif üzerinde gerçekleşen inşaat ve tamirat yukarıda beyan olunan minval üzere cereyan eylemiştir.¹⁶⁰

1.2.HİCAZ COĞRAFYASI

1.2.1. Hicaz Bölgesinin Tespiti

Asya’nın güney batısında bulunan ve Ceziretü’l-Arab denilen Arap Yarımadası; kuzeyde Şam (Badiye’t-üş Şam) ve Cezire Çölü ile Asya Kıtası’na bağlanmıştır. Doğuda Basra ve Umman körfezleri, güneyde Umman Denizi ve Aden Körfezi, batıda Kızıldeniz (Şap denizi) ile çevrilmiş, kuzeyde Süveyş Kanalı ve güneyde Bâbü’l-Mendeb Boğazı ile Afrika’dan ayrılmıştır.¹⁶¹ Eski dönem İslam coğrafyacıları Arap Yarımadası’nı Yemen, Necid, Hicaz ve Tihame (Tehame) şeklinde dört, Batlamiye ise Çöl, Haceriye (taşlık), Saide (düzlük) olmak üzere üç kısma ayırmıştır. Son dönemde Arabistan’ı Güney, Kuzey ve Orta (Hicaz) Arabistan şeklinde üç bölgeye ayırarak incelemek teamül haline gelmiştir.¹⁶² Günümüzde ise Arap yarımadası üzerinde Suudi Arabistan, Yemen Cumhuriyeti, Umman, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar, Bahreyn ve Kuveyt devletleri bulunmakta ve yüzölçümü 3.184.515 kilometrekare olarak hesaplanmaktadır.¹⁶³ Bölge içerisinde sayılan ülkelerin nüfusları toplamı ise 2018 yılı verilerine göre 85.147.501’dir.¹⁶⁴

Osmanlı’nın Asya kıtasında hâkim olduğu Arabistan, Hicaz ve Yemen olmak üzere iki kısımdır.¹⁶⁵ Hicaz hiç kuşkusuz Arap yarımadasının en önemli bölümüdür. Hicaz Vilayeti güneyde Asir, doğuda Sahra-yı Necid, kuzeyde Suriye ve batıda Bahr-i Ahmer (Kızıldeniz) ile çevrili ve toplam arazisi tahminen bir milyon yüz doksan üç bin beş yüz on yedi kilometre

¹⁶⁰ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 21-23.

¹⁶¹ Uzunçarşılı, age, s. 1.

¹⁶² Bilal Gök, “Hz. Muhammed’in (a.s.) Doğduğu Ortam: Hicaz Bölgesi şehirleri”, *Hikmet Yurdu*, 2014, C. 7, S. 13, s. 57.

¹⁶³ Kudret Büyükcoşkun, "Arabistan", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1991, C. 3, s. 248.

¹⁶⁴ <https://data.worldbank.org/country/kuwait?view=chart> (22.01.2020) internet adresinden ülkeler bazında veri alınarak hesaplanmıştır.

¹⁶⁵ Eyüb Sabri Paşa, Mir’âtü’l-Haremeyn Haremeyn Tarihi, s. 208.

kare olan bir coğrafyadır.¹⁶⁶ İlk salname dışında neşredilen diğer üç salnamede ise Hicaz Vilayeti'ne komşu olan yerlerin bağlı oldukları vilayetlerde belirtilmiştir. Buna göre Hicaz vilayeti Asya Kıtası'nda bulunan Osmanlı memleketlerinden olup, Arap Yarımadası'nın bir kısım mühim ve mukaddes şehirlerinden oluşur. Bu şehirler Mekke, Medine ve Cidde'dir. Asir Sancağı'nın Yemen Vilayeti'ne, Kudüs Sancağı'nın Suriye Vilayeti'ne bağlı olduğu, kuzeyde Mısır Hidiviyeti'ne bağlı Ariş ve Akabe Muhafazalıklarına da komşu olduğu ifade edilmiştir.¹⁶⁷

1.2.2. Nüfus

Hicaz Vilayeti 2.500.000 nüfusa sahiptir. Nüfusun çoğu Arap olmakla beraber genel olarak Müslüman bir nüfusa sahiptirler.¹⁶⁸ H. 1301 (M.1884) ve H. 1303 (M.1886) tarihli salnamelerde ise Hicaz'ın toplam nüfusu çölde oturan Araplar da dâhil edildiğinde yedi yüz bin kadar olduğu gösterilmiştir.¹⁶⁹ Hicaz'da genel olarak Arapça konuşulmakla beraber Mekke, Medine ve Cidde halkı çoğunlukla Türkçe ve sair İslam dillerine vâkıftır. H. 1301 (M. 1884) tarihli salnameye göre Mekke Sancağı'nda H. 1301 (M. 1884) tarihinde yaklaşık olarak otuz bin kadar ev bulunurken, sancağın nüfusu yüz on bin kadardır.¹⁷⁰

Salnamelerde nüfus ile ilgili çeşitli bilgiler de verilmiştir. Bu bilgiler aşağıda verilen tablolarda gösterilmiştir.

Tablo 1.1 *Hicaz Vilayeti Salnamelerinde Dünya Nüfusu ve Dağılımı*¹⁷¹

Toplam Dünya Nüfusu	1.423.917.000
Avrupa	306.138.200
Asya	824.848.190
Afrika	19.921.600
Avustralya	4.847.600
Amerika	85.519.800
Müslüman nüfus	200.000.000 den fazla
Hristiyan nüfus	303.000.000
Yahudi nüfus	5.000.000
Dünyada konuşulan lisan adedi	2.523

¹⁶⁶ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 66-67; H. 1303 (M. 1886), s. 197.

¹⁶⁷ ags, H. 1305 (M. 1888), s. 103; H. 1306 (M. 1889), s. 135; H. 1309 (M. 1892), s. 138.

¹⁶⁸ ags, H. 1305 (M. 1888), s. 103; H. 1306 (M. 1889), s. 135; H. 1309 (M. 1888), s. 138.

¹⁶⁹ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 46; H. 1303 (M. 1886), s. 197.

¹⁷⁰ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 10.

¹⁷¹ ags, H. 1305 (M. 1888), s. 85; H. 1306 (M. 1889), s. 88; H. 1309 (M. 1888), s. 87.

Tablo 1.2 *Avrupa Kitası 'nda Bulunan Osmanlı Toprakları*¹⁷²

Doğrudan Doğruya İdaresi Altında Olan		
Vilayet ve sancak isimleri	Erkek ve kadın nüfusu	Açıklama
İstanbul ve İstanbul'a bağlı olan yerler	2.000.000	
Edirne Vilayeti	778.976	
Selanik Vilayeti	699.206	
Yanya Vilayeti	650.000	
Manastır Vilayeti	600.000	
İşkodra Vilayeti	260.000	
Kosova Vilayeti	632.960	
Girit Vilayeti	227.931	
Serfiçe Mutasarrıflığı	181.620	
Çatalca Mutasarrıflığı	50.000	
Toplam	6.082.693	
İmtiyazlı Bulgaristan Emîrlığı	1.998.981	
Doğu Rumeli Vilayeti Muhtariyeti	815.940	
Bosna Vilayeti	1.150.114	Avusturya'nın işgali altında
Avrupa topraklarındaki toplam Osmanlı nüfusu	10.046.768	

Tablo 1.3 *Asya Kitası 'nda Bulunan Osmanlı Toprakları*¹⁷³

Doğrudan Doğruya İdaresi Altında Olan	
Vilayet ve sancak isimleri	Erkek ve kadın nüfusu
Cezayir Bahr-i Sefid Vilayeti	250.000
Hüdavendigâr Vilayeti	924.911
Aydın Vilayeti	1.002.920
Ankara Vilayeti	776.437
Kastamonu Vilayeti	921.213
Trabzon Vilayeti	1.002.236
Sivas Vilayeti	894.000
Erzurum Vilayeti	600.000
Mamuretü'l-Aziz Vilayeti	382.840
Diyarbakir Vilayeti	400.000
Halep Vilayeti	831.925
Adana Vilayeti	344.920
Konya Vilayeti	880.411
Suriye Vilayeti	1.200.000
Bağdat Vilayeti	750.000
Hicaz Vilayeti	2.500.000
Musul Vilayeti	500.000
Van Vilayeti	446.880
Bitlis Vilayeti	300.000
Yemen Vilayeti	2.500.000
Dersim Sancağı Vilayeti	150.000
Hakkâri Sancağı Vilayeti	300.000
Basra Vilayeti	250.000

¹⁷² ags, H. 1305 (M. 1888), s. 86; H. 1306 (M. 1889), s. 89; H. 1309 (M. 1888), s. 88.

¹⁷³ ags, H. 1305 (M. 1888), s. 87-88; H. 1306 (M. 1889), s. 90-91; H. 1309 (M. 1888), s. 89-90.

Doğrudan Doğruya İdaresi Altında Olan (Tablo 1.3'ün devamı)	
Karesi Sancağı Vilayeti	381.000
Kudüs Sancağı Mutasarrıflığı	160.000
Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı	110.000
İzmid Mutasarrıflığı	160.000
Zür Mutasarrıflığı	100.000
Toplam	19.019.693
İmtiyazlı Sisam Beyliği	41.156
Asya Kıtası; toplam Osmanlı nüfusu	19.060.849

Tablo 1.4 *Afrika Kıtası'nda Bulunan Osmanlı Toprakları*¹⁷⁴

Doğrudan Doğruya Osmanlı Devleti İdaresi Altında Olan		Açıklama
Vilayet ve Sancak İsimleri	Erkek ve Kadın Nüfusu	
Trablusgarp Vilayeti	2.200.000	
Bingazi Sancağı	450.000	
Toplam	2.650.000	
İmtiyazlı idare altında bulunan		
Mısır Hidivliği	9.800.000	
Tunus Emîrliği	19.019.693	Fransa'nın askeri işgali altında
Toplam	11.800.000	
Afrika Kıtası Osmanlı nüfusu toplamı	13.450.000	
Bütün kıtalardaki Osmanlı nüfusu toplamı	42.557.617	

1.2.3. İklim

Hicaz Vilayeti sıcak bir iklime sahip olmakla beraber yalnız Taif kasabasıyla, Cebel-i Kera üzerinde bulunan yerlerin havası serindir. Salnamede Hicaz'ın kışı Anadolu ve Rumeli'nin ilkbaharına benzetilmiştir.¹⁷⁵ Hicaz'ın pek çok yerinin sahra ve çöl olmasından dolayı istenildiği kadar yağmur yağmadığından yetiştirilen bitkiler ancak Çöl Araplarının hayvanlarını idare edecek kadar, kaba ve değersiz otlardan ibarettir. Kış aylarında sık sık yağmurlar yağsa da Taif'den başka hiçbir yerin havası soğumaz.¹⁷⁶

1.2.4. Mahsulat

Hicaz Vilayeti; kum ve taştan müteşekkil dağ ve çöllerden oluşmaktadır. Yağan yağmurlar ekin ve ot yetiştirmeye yetmez ise de dağlar üzerinde ve Tihame içindeki bazı vadilerde her türlü mahsulat ve meyve yetiştirilebilir. Bununla beraber kumla kaplı alanlarda hayvanatı idare edecek kadar yeşillik bulunduğu gibi Mekke civarındaki kumsal vadilerde yaz

¹⁷⁴ ags, H. 1305 (M. 1888), s. 88-89; H. 1306 (M. 1889), s. 92; H. 1309 (M. 1888), s. 91.

¹⁷⁵ ags, H. 1305 (M. 1888), s. 107; H. 1306 (M. 1889), s. 139; H. 1309 (M. 1888), s. 142.

¹⁷⁶ Eyüb Sabri Paşa, Mir'âtü'l-Haremeyn Haremeyn Tarihi, s. 208-209.

kış daima karpuz ve kavun yetiştirilir. Hicaz'da; bir yağmur mevsimi bir de nemsizlik, kuruluk, yağmursuzluk mevsimi yaşanır. Yağmurların başlamasıyla Hicaz'da alanlar yeşillenir ve kum manzarası ortadan kalkar. Ancak kısa sayılacak bir zaman diliminden sonra şiddetli ve sürekli sıcak rüzgârlar esmeye başladığından, bu rüzgârlar sonbahar rüzgârı gibi yeşillikleri kurutup ortadan kaldırarak eski kum manzarasını tekrar oluşturur. Hicaz ikliminin rüzgârları sert esen rüzgârlardır. Bunların en meşhuru ve zararlısı sam rüzgârıdır.

Salnameye göre buğdayın en iyisi Hicaz'da husule gelirse de ihtiyacı karşılayamadığından Hicaz halkı Basra, Mısır ve Bombay taraflarından hububat almak mecburiyetindedir. Taif ve çevresinde akarsular olduğundan bahçelerinde üzüm, nar, ayva, incir, erik, şeftali, ceviz, karadut, zerdali, limon, tatlı limon, ağaç kavunu, turunç, muz, frenk inciri yetiştirilir. Mekke'nin güney tarafında ve Sevr dağının arkasında Hüseyniye ismiyle anılan mahalde akarsu bulunduğundan karpuz, limon, hurma, yonca otu ve her çeşit sebze yetiştirilebilir. Mekke'nin Medine yolu üzerinde ve beş saat uzaklığında Vadi-i Fâtıma ismiyle mahsulü çok olan bir ova bulunmaktadır. Bu vadide otuz kadar ayazma, çok sayıda köy ve bahçe olduğundan salnamede “*güzel bir yer*” olarak tanımlanmıştır. Vadi-i Fâtıma'da hurma, kına, limon, kavun, karpuz ve çeşitli sebzeler yetişir. Su yataklarında sülük bulunduğundan Araplar bu sülükleri satarlar.

Salnamede Mekke'nin on saat kuzey yönünde bulunan Savle ve Mazik mevkilerinin havasının güzel ve sularının çok olduğu belirtilmiştir. Bu bölgede tatlı limon, muz, turunç ve hurma yetişir.

Vilayette Araplar tarımsal olarak daha çok darı ekerek geçimlerini sağlarlar. Hicaz Vilayeti sınırları içerisinde şeftali, kayısı, incir, ayva, armut, elma, erik, demirhindi, üzüm, hurma, badem, ceviz, dut, kavun, karpuz, portakal, limon, nar, lim, muz, hıyar, frenk inciri, tatlı limon, ağaç kavunu ve acur gibi meyveler yetiştirilir. Sebze olarak; hindiba, enginar, bamya, kereviz, taze fasulye, pazı, havuç, domates, patlıcan, pırasa, bakla, börülce, turp, dereotu, maydonoz, sarımsak, soğan, kabak, karnabahar, lahana yetiştirilebilir.

1.2.5. Ağaçlar

Tihame'de; hurma, dut, ılgın, kına, demirhindi ağaçları bulunurken, Cebel-i Kera'da; ardıç, yabani badem, yabani yasemin, yabani zeytin ağaçları da yetişebilmektedir.

1.2.6. Hayvanat

Hicaz'ın her yerinde koyun, keçi, deve, at, merkep, ester, hecin, inek, öküz bulunur. Vahşi hayvan kısmından ise yabani öküz, yabani merkep, yabani keçi, tavşan, geyik, tilki, sırtlan ve maymun¹⁷⁷ ve Kebkeb dağı eteğinde kaplana benzeyen ve salnamede uysal bir hayvan olarak tanımlanan “*feh*d” bulunur. Fehd denilen hayvan insanla dostluk kurabilme kabiliyetindedir.¹⁷⁸ Hicaz Vilayetinde yırtıcı hayvanlardan sayıca en fazla olanı tilkidir. Hicaz'da künyesi “*Ebu'l-Huseyn*”dır. Cebel-i Kurâ'da pek çok maymun vardır. Keklik, çil ve tavşan gibi avcılarının işine yarayacak hayvanlarda Hicaz bölgesinde oldukça çok sayıda bulunur.

Tavuk, hindi, kaz, ördek, çil, keklik, üveyik Hicaz'da beslenebilen kanatlı hayvanlardandır. Sahra tarafında deve kuşu, balıkçıl, güvercin, akbaba, karga, hüdhüd, kartal gibi hayvanlar da bulunur. Zararlı hayvanlar ise ladik, yılan ve akreptir. Hicaz'da bazen büyük yılanlar, vadi ve benzeri yerlerde ürkülecek akrepler görülürse de genel olarak zannedildiği kadar fazla olmadığı söylenebilir.

Vadi-i Fatıma'da Arapça ismi ladik, Türkçe ismi böy olan zehirli bir çeşit örümcek türü yaşamaktadır. Bu zayıf ama zehirli örümcek her kimi sokarsa üç saat gibi bir sürede sokulan kişiyi öldürür. Bu örümceğin ayakları tüylü ağzında iki çatal ve dört adet siyah iğnesi bulunur ve hızlı hareket edebilir.

Bahr-i Ahmer (Kızıldeniz)'de deniz canlılarından büyük kaplumbağalar ve garip şekilli balıklarla, yırtıcı balıklar bulunur.¹⁷⁹

1.2.7. Dağlar

Hicaz'da bulunan dağlardan birincisi Bahr-i Ahmer'in sonunda bulunan, Akabe civarından başlayarak deniz sahilinden kırk milden seksen mile kadarki mesafede uzanan ve Aden'e kadar ulaşan Serat isimli sıra dağlardır. Bu dağın Hicaz'a rastlayan en yüksek tepesi Mekke'nin doğu tarafında ve on iki saat uzaklığında bulunan Cebel-i Kurâ olup zirvesi deniz seviyesinden iki bin metre yüksektedir. Serât sıradağlarının birçok yeri ot ve ağaçtan yoksun veya yalçın kayalıklardan ibarettir. Cebel-i Kera'da ise akarsu ve ormanı olan yerler görülebilir.

¹⁷⁷ ags, H. 1305 (M. 1888), s. 107-111; H. 1306 (M. 1889), s. 139-143; H. 1309 (M. 1888), s. 142-145.

¹⁷⁸ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 68; H. 1305 (M. 1888), s. 110; H. 1306 (M. 1889), s. 143; H. 1309 (M. 1888), s. 145.

¹⁷⁹ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 68-69; H. 1305 (M. 1888), s. 110; H. 1306 (M. 1889), s. 143; H. 1309 (M. 1888), s. 145.

Hicaz'da bulunan dağların ikincisi Medine'nin doğu tarafında bulunan Tay sıradağlarıdır. Üçüncüsü de Medine'nin kuzeyinde bulunan Uhud Dağı'dır.¹⁸⁰

H. 1301 (M. 1884) tarihli salnamede ise Hicaz'da bulunan dağlar sıradağlar şeklinde değil müstakil olarak isimlendirilmiş ve özellikleri ve konumları belirtilmiştir. Bu salnameye göre de Hicaz'ın en meşhur üç dağı vardır. Bu dağlardan birincisi Cebel-i Hira yani Cibril-i Emin'in ortaya çıktığı yer olan Cebel-i Nur Dağı'dır. Hz. Muhammed'in peygamberliğinden evvel ve sonra mesken kabul ettikleri yüce mahal burasıdır. Mekke'nin Şam yönünde ve Mekke'ye bir saat mesafede bulunur.

İkinci dağ, Cebel-i Ebu Kubeys Dağı'dır. Bu dağ Mekke'nin doğu yönünde ve Safa isimli mahal bu dağın eteklerindedir.¹⁸¹ Ezrâkî'nin Ahbâru Mekke adlı eserine göre; Cahiliye döneminde bu dağa "*el-Emin*" adı verildiği belirtilir. Bu ismin verilme sebebi olarak; Tufan senesinde Hacerülesved'in bu dağa emanet edildiği ve yine bu dağın Hz. İbrahim ve Hz. İsmail Kâbe'yi inşa edince "*Hacerülesved benim şu şu yerimdedir*" şeklinde seslendiği anlatılmıştır.¹⁸²

Hicaz'da bulunan dağların üçüncüsü Cebel-i Sevr'dir. Peygamberimizin Hicret sırasında Kureyş'in ileri gelenlerinden gizlenme amacıyla dostu Hz. Ebu Bekir ile sığındığı dağdır. Bu dağ Mekke'nin iki saat uzaklığında bulunur.

Bu salnamede de Hicaz'ın en yükseği Cebel-i Kurâ olarak belirtilmiştir. Bu dağ Aden'den başlayarak güneyde birtakım silsileler teşkil ederek Cebel-i Tur'a ulaşır.

Mekke'nin kuzey yönündeki Cebel-i Eyyüb, Cebel-i Sebu ve Medine tarafında bulunan Cebel-i Fakra, Uhud ve Cebel-i Cüheyne dağları da büyük ve yüksek dağlardandır.¹⁸³

1.2.8. Su Kaynakları

Hicaz'da nehir oluşmasına uygun büyük su yoktur. Mesni, Savle, Cebel-i Kurâ, Vadi-i Fatıma, Seyl-i Kebir suları gibi ufak derecikler varsa da kimisi bahçelere mahsus, kimisi de yarık ve çatlak kumlar üzerinde kayıp olduğundan Tihame taraflarında bulunan ovalar susuzdur.

¹⁸⁰ ags, H. 1305 (M. 1888), s. 110-111; H. 1306 (M. 1889), s. 143-144; H. 1309 (M. 1888), s. 146-147.

¹⁸¹ ags, H. 1301 (M. 1884) s. 46; H. 1303 (M. 1886) s. 197.

¹⁸² Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdullah el-Ezrakî, Ahbâru Mekke, (çev.) Yunus Vehbi Yavuz, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017, s. 584; Eyüb Sabri Paşa, Mir'âtü'l-Haremeyn Haremeyn Tarihi, 1338.

¹⁸³ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 46; H. 1303 (M. 1886), s. 197.

1.2.9. Denizler

Hicaz'ın batı sınırını çizen Bahr-i Ahmer'e Arapça, Külzüm-ü Arabi; Türkçe, Şap Denizi denildiği gibi Mekke Denizi de denilmektedir. Eski Yunan dilinde adı Sinus Arabikus'dur. Eski yazılı efrençiyede Mare Rubrum ve Mare Rosso diye kayıtlıdır ki bu “*Kırmızı Deniz*” anlamına gelmektedir. Geçmiş asırlarda Portekiz denizcileri Kızıldeniz suyu hakkında birçok keşif ve tecrübelerde bulunmuş ve denizin kırmızılığının, dibinde bulunan kızıl kuma karşı güneşin çarpıp durmasından kaynaklandığını belirtmişlerdir. Bahr-i Ahmer sahilinde, vilayet dâhilinde Lit, Cidde, Rabiğ, Rayes, Yenbu, El-Vech, Muylih gibi meşhur şehir, iskele ve kaleler vardır.¹⁸⁴

Kızıldeniz hac yolları ve Avrupa-Hindistan-Uzakdoğu ticaret yolu üzerinde bulunması sebebiyle geçmişte olduğu gibi bugünde önemini korumaktadır.¹⁸⁵

¹⁸⁴ ags, H. 1305 (M. 1888), s. 111-112; H. 1306 (M. 1889), s. 144-145; H. 1309 (M. 1888), s. 147.

¹⁸⁵ Mustafa L. Bilge, “Kızıldeniz”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Ankara, 2002, C. 25, s. 558.

II. BÖLÜM

2. SOSYAL VE KÜLTÜREL YAPI

2.1. ARAPLARDA YAŞAM

Araplar bedevi (ehlü'l-veber) ve hadari (ehlü'l-meder) olmak üzere ikiye ayrılırdı.¹⁸⁶ “Başlamak, ortaya çıkmak, önce gelmek” anlamları yanında “çölde yaşamak, sahrada oturmak” anlamında da kullanılan Arapça bedeviyet (bidavet) kelimesi, “yerleşik hayat, medeniyet” anlamına gelen hadaretin karşıtıdır.¹⁸⁷ “Çöl ortamının kıt imkânları içinde hayatın ihtiyaçlarından zorunlu olanla iktifa etme” durumu bedeviliğin anlamlarından bir başkasıdır. Bedevi hayatın en önemli belirleyicisi tabiatın oluşturduğu şartlardır. Yağmurun nadiren yağdığı, su kaynaklarının yetersiz olduğu ağır coğrafi şartlar, sosyal hayat üzerinde etkisini göstermiş sonuç olarak bedeviler su ve otlak bulmak için bir yerden bir yere gitmek zorunda kalmışlardır. Yani onların hayattaki en önemli hedefi su ve otlığa ulaşmak olmuştur.

Bedeviliğin karşılığı olan hadarilik ise yerleşik hayatı benimseyerek daha elverişli şartlarda yaşama, imkânları çoğaltma ve güzelleştirme üzerine kurulu bir hayatı ifade etmektedir.¹⁸⁸ Ayrıca Arap kelimesinin de “çöl”, “çölde yaşayan kimse” anlamları taşıdığını kabul edenler de vardır.¹⁸⁹ İlk kez Kur'an-ı Kerîm'de, yerleşik hayat yaşayan Araplarla bedevi Araplar açık bir şekilde birbirinden ayrılmış ve bedeviler A'rab olarak adlandırılmıştır. Böylece bir ırkın adı olmakla birlikte yarımadanın köy ve şehirlerinde yaşayanlarına Arab, çölde göçebe olarak yaşayanlarına ise A'rab (bedevi) denilmiştir.¹⁹⁰ Arap Yarımadası'nın orta ve kuzey bölümlerinde yaşayan kabilelerin büyük bir kısmı bedevi iken, Yemen ve çevresi, Sasani ve Bizans sınırlarında yarı bağımsız krallıklar kurmuş olan Arap kabileleri ile Mekke, Medine ve Taif'te yaşayanlar hadarî hayat yaşamışlardır.¹⁹¹

Cahiliye; Arapların İslam'dan önceki dini ve sosyal hayat anlayışlarını, genel olarak da kişilerin ve toplumların günah ve isyanlarını ifade eden bir terimdir. İslami dönemde ortaya çıkmış bir terim olan cahiliye, gerek Kur'an-ı Kerîm'de gerekse hadislerde Arapların İslam'dan önceki inanç, tutum ve davranışlarını İslami dönemlerden ayırt etmek için

¹⁸⁶ Abdülkerim Özaydın, “İslâm'dan Önce Araplar'da Sosyal Ve İktisadî Hayat”, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1991, C. 3, s. 321.

¹⁸⁷ Mustafa Fayda, “Bedevî”, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1992, C. 5, s. 311-312.

¹⁸⁸ Adem Apak, Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu (Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat), Kur'an Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 23-24.

¹⁸⁹ Hakkı Dursun Yıldız, “Arap”, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1991, C. 3, s. 272.

¹⁹⁰ Fayda, agm, s. 312.

¹⁹¹ Apak, age, s. 24.

kullanılmıştır. Bu sebeple genellikle Arapların İslam'dan önceki dönemine Cahiliye Dönemi denilmektedir. Eskiden beri kabul edilen bu anlayışa göre Cahiliye çağı “bilgisizlik çağı” demektir. İslamiyet ise aydınlanma ve bilgi devridir ve bu anlamda Cahiliye çağının karşıtıdır.¹⁹²

Cahiliye Dönemi'nde Arap toplumu hürler, mevali ve kölelerden oluşmuştur. Hürler de eşraf ve avam olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Köle ve cariyeler mal gibi miras kalır, panayırlarda satılır, tarım ve ticarete çalıştırılırdı. Azat edilen kölelere mevali denilmiş ve bunların hür insanlarla evlenmeleri yasaklanmıştır. İçki, fuhuş ve kumar yaygındır, sık sık eğlence meclisleri tertip edilmiştir. İslam öncesi Araplarda nikâh-ı mûta, nikâh-ı bedel, nikâh-ı istibda gibi bazı nikâh şekilleri vardır. Bir erkek istediği kadar kadınla evlenebilme hakkına sahiptir. Kızlar genellikle on iki yaşına basmadan evlendirilir, ancak çocuk doğurduktan sonra aileye dâhil edilir. Bundan dolayı çocuk doğurmadan ölürse kocasına baş sağlığı dilenmemiştir.¹⁹³

İslamiyet öncesinde Araplar, çöl hayatının ortaya çıkardığı kabile sistemi üzerine kurulmuştur. Geniş alanlara yayılmış bozkırlarda baba, anne ve çocuklardan oluşan bir aile hayatı sürdürmek mümkün olmadığı için küçük aileler bir araya gelmek zorunda kalmışlar bunu da kan bağına dayandırmışlardır. Arapların geçim zorluğu onları etraftaki kabilelere saldırmaya zorlar. Bu nedenle cahiliye döneminin en önemli sosyal olayı kabile savaşlarıdır.¹⁹⁴

H. 1301 (M.1884) tarihli, ele aldığımız salnamede Medine yolu üzerinde yaşayan kabileler hakkında bilgiler verilmiştir.

Tablo 2.1 *Medine Yolunda Üzerinde Bulunan Kabileler*¹⁹⁵

Samidat Kabilesi	Harb urbânından Şeyhü'l-Meşayih Huzeyfe'ye mensupturlar. Medine'ye otuz saatlik mesafede bulunan Fakra ve Rahkan isimli dağlarda ikamet ederler. Dokuz yüz nüfusları vardır.
Saharine Kabilesi	Şeyhleri İbrahim bin Mutallık ile beraber zikrolunan Fakra dağında ikamet ederler. Üç bin nüfusları vardır.
Fadla Kabilesi	Şeyh Fahd ile beraber Fakra ve Rahkan dağlarında ikamet ederler. Sekiz yüz nüfusları vardır.
Benî AmrKabilesi	İvaz bin Derviş ile beraber Cüdeyde isimli mahalde ikamet ederler. Yedi yüz nüfusları vardır.

¹⁹² Mustafa Fayda, “Câhiliye”, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1993, C. 7, s. 17.

¹⁹³ Özeydin, agm, s. 321-322.

¹⁹⁴ Apak, age, s. 162, 167.

¹⁹⁵ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 56-58.

(Tablo 2.1'in devamı)

Rahale Kabilesi	Benî Amr'ın kollarından olarak Birü'r-Raha isimli mahalde göçebe olarak devecilikle geçinirler. Beş yüz nüfusları vardır.
Mahamid Kabilesi	Safra ve Hamra isimli mevkilerde ikamet ederler. Devecilikle geçinirler. Altı yüz nüfusları vardır.
Temim Kabilesi	Medine'nin kuzey yönünde ikamet ederler. Yedi yüz nüfusları vardır.
Saadin Kabilesi	Temim kabilesi ile komşudurlar. Altı yüz nüfusları vardır.
Subh Kabilesi	Bedir ve Huneyn mevkilerinde yerleşmiş ve çoğunluğu devecilikle uğraşırlar. Dört yüz nüfusları vardır.
Havazım Kabilesi	Safra, Hamra ve Cüdeyde isimli mevkilerde yerleşmişlerdir. Yenbu'dan Medine ve çeşitli yönlerde devlet ve tüccara ait eşya ve hububatlar bu kabilenin develeriyle nakledilerek ulaştırılır. Tahminen iki bin beş yüz nüfusları vardır.
Bu kabilelerin tamamına harb urbanı denilir. Havazin Kabilesi dışındakiler tek kabile hükmündedir. Çoğunluğu Osmanlı Devleti tarafından ihsan buyrulan yiyecek ve hububatla geçinirler.	
Avf ve Savaid Kabileleri	Fer yolu üzerinde yerleşmişlerdir. Medine'den Reyyan isimli mahalle kadar olan boş ve sahipsiz arazide göçebe olarak yaşarlar. Üç bin beş yüz nüfusları vardır.
Benî Amr Kabilesi	Bu kabilenin yarısı doğu tarafında göçebelik ve diğer yarısı da Reyyan, Mazik ve Ebu Ziya'dan Rabiğ'e kadar olan köyleri vatan edinmişlerdir. İki bin beş yüz nüfusları vardır.
Biladiye Kabilesi	Bin üç yüz nüfusları vardır. Benî Amr'ın bahsedilen meskenlerinde onlara komşuluk ederler.
Lehibe Kabilesi	Gayir'den Rabiğ'e kadar boş ve sahipsiz mahallerde göçebe olarak yaşarlar. Tahmini bin nüfusları vardır.
Zebid Kabilesi	Rabiğ'den başlayarak Mekke ve Cidde yönlerine düşen Hulays, Usfan, Kazime ve Vadiye isimli mahallere kadar göçebe olarak yaşarlar. Bazıları da köylerde ikamet ederler. Yedi bin nüfusları vardır.

İslam'dan önce Arabistan'ın çeşitli bölgelerinde kurulan, Arapların sosyal ve ekonomik hayatında önemli rol oynayan panayırlar vardı. Bunların en tanınmış Mekke'nin güneydoğusunda Taif ile Nahle arasındaki Ukaz'da kurulurdu. Ticari faaliyetlerle beraber toplumsal ve kültürel etkinliklerin de gerçekleştirildiği Ukaz'da akrabalıklar kurulur, antlaşmalar yapılır, anlaşmazlıklar çözülürdü. Şairler kırmızı deriden kurulan çadırlarda en güzel şiirlerini okur ve birbirleriyle yarışarlardı. Edebî bir toplantı suretinde olan ve açık ve düzgün konuşulan Arapça'nın korunmasına önemli katkı sağlayan Ukaz panayırı sözlü edebiyatın en güzel örneklerinin verildiği bir sanat merkeziydi. Şiirde methiye, hiciv, tasvir vb. temalarda vazgeçilmez konumu sebebiyle mübalağaya dair en güzel örnekler de Ukaz panayırındaki yarışmalarda ortaya konmuştur. Ukaz, şiirden başka Hz. Ömer'in de katıldığı güreş yarışmalarının yanı sıra sosyal ve dini içerikli konuları hutbeleriyle geniş halk kitlelerine ulaştırmayı hedefleyenlerin de en gözde mekânıdır.

İslam'ın Arabistan Yarımadası dışına yayılmasıyla mevcut ticaret yollarının değişmesi, Basra'da Mirbed panayırının kurulması, soy iddiası ve kabile düşmanlıklarının

eski gücünü kaybetmesi yanında çeşitli ekonomik ve sosyal sebeplerle Ukaz diğer bazı Arap panayırıları gibi zamanla canlılığını ve önemini kaybetmiştir. Cahiliye devri panayırıları içinde en son terkedileni olan Ukaz, Emevi karşıtı Harici lideri Ebu Hamza eş-Şârî'nin 129'da (747) Mekke'yi işgalinin ardından tarihe karışmıştır.¹⁹⁶

Ukaz'dan başka Arap Yarımadası'nda; Hicaz ile Suriye arasında bulunan Dûmetül Cendel, Uman'da Suhar, Deba Limanı'nda düzenlenen Deba, Güney Arabistan'da eş-Şıhr, Aden, Sana, Hadramud'da bulunan er-Rabiya¹⁹⁷ ve Mukaşşar panayırıları¹⁹⁸ da vardır.

Cahiliye döneminde her kabilenin bir putu vardır. Onun dışında da Lat, Menat, Uzza gibi ortak putlara sahiptirler. Ayrıca aya ve güneşe de tapmışlardır. Arabistan yarımadasının birçok bölgesinde çeşitli tapınaklar inşa edilmiş; bunlara “beyt”, kübik olanlarına da “kâbe” denilmiştir. En büyük ortak tapınak ise çok sayıda putun muhafaza edildiği Mekke'deki Kâbe idi. Araplar arasında Hz. İbrahim'in dinine tâbi Haniflerin yanı sıra Lahmîler, Gassanîler ve Tenuh gibi bazı hanedan ve kabileler de tamamen veya kısmen Hristiyanlığı kabul etmişlerdi.¹⁹⁹ Arap yarımadasında Yahudilerin ve Hristiyanların yanında bulunan Hanifler tek Tanrı inancına sahiptirler. Kur'an-ı Kerîm'de de Hz. İbrahim için Hanif tabiri kullanılmıştır. Bundan dolayı birçok İslam bilgini hanif kelimesini Hz. İbrahim'in dini için kullanılan bir kavram kabul etmişlerdir.²⁰⁰ Hanif kelimesi Kur'an-ı Kerîm'in muhtelif yerlerinde zikredilip Hz. Muhammed hakkında da kullanılmıştır.²⁰¹

İslamiyet tevhit inancını getirerek putperestliğe karşı kesin tavır almış, putperestliğin eseri olan ve insan şerefine yakışmayan bütün kötü âdetleri ortadan kaldırmış, putlara tapmayı yasaklamıştır. Hukuki ve ahlaki cephesiyle de Cahiliye ruhu ile sonuna kadar mücadele etmiş, sefih, gayr-i ahlaki ve zalimane davranışlara son vermiş, Cahiliye zihniyetinin bütün tezahürlerini ortadan kaldırarak yerine hilmiden kaynaklanan davranışların hâkim olduğu yeni bir hayat düzeni kurmuştur. Veda haccındaki meşhur hutbesinde Hz. Peygamber Cahiliye devrinin ribasını, kan davasını, hac hizmetlerinden olan sikaye (su sağlama) ve sidane (Kâbe'nin bakımı) dışındaki dini gelenek ve uygulamalarını yasaklamıştır.²⁰²

¹⁹⁶ Elnure Azizova, “Ukâz”, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 2012, C. 42, s. 61-62.

¹⁹⁷ Hamidullah, age, C.2, s.944-946; Murat Sarıcık, “Cahiliye Döneminde Arap Yarımadası Panayırıları”, SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2013, S. 31. s. 111-120.

¹⁹⁸ Sarıcık, agm, s. 120.

¹⁹⁹ Casim Avcı-Recep Şentürk, “Kabile”, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 2001, C. 24, s. 31.

²⁰⁰ Adnan Demircan, Kabile Topluluklarından Akide Toplumuna, Beyan Yayınları, İstanbul, 2009, s. 83.

²⁰¹ Çağatay, age, s. 145.

²⁰² Fayda, agm, s. 18.

H. 1301 (M. 1884) tarihli salnameye göre Hicaz bölgesinde bulunan, sosyal ve kültürel hayatın bir parçası durumunda olan mescitler, eskiden kalma eserler, zaviyeler ve Hac konusunu bu başlık altında ele alarak değerlendirdik.

2.1.1. Mescidler

Mescid, Arapça'da “*eğilmek, tevazu ile alını yere koymak*” anlamındaki sücûd kökünden “*secde edilen yer*” anlamında bir mekân ismidir. Kur'an-ı Kerîm, hadisler ve ilk İslam kaynaklarında cami karşılığında mescit kelimesi geçmektedir. Osmanlılar'da padişahlar tarafından inşa ettirilen büyük camilere selatin camileri, vezirler ve diğer devlet adamları tarafından yaptırılan orta büyüklükteki camilere yaptırının adına izafeten sadece cami, küçük olanlara da mescit denilmiştir.

H. Peygamber hicretinde Medine'ye iki mil kadar uzaklıkta olan Kuba'da Benî Amr b. Avf yurdunda Külsûm b. Hidm'in evinde bir müddet misafir oldu ve bir mescit inşa ettirmiştir. Yapılan bu ilk mescidin inşasını H. Peygamber'e tavsiye etmesi, mescit için taş toplaması ve yapılırken büyük gayret göstermesi sebebiyle Ammar b. Yasir'in İslam'da ilk mescidi yapan kişi olduğu söylenmiştir.

H. Peygamber Kuba'dan Medine'ye doğru giderken yanlarından geçtiği kişiler kendisini davet ederler. Ancak Peygamberimiz devesinin serbest bırakılmasını ister ve mescidin yapılacağı yerin tespitini kastederek onun görevli olduğunu söyler. Deve, Malik b. Neccar'ın evinin önünde bir düzlükte çöker. H. Peygamber bu yeri Sehl ve Süheyl adlarındaki iki yetimden satın alarak Mescid-i Nebevi'yi yaptırır. Peygamberimiz daha sonra Müslümanların sayısı artınca mescitler inşa edilmesini emretmiştir. Böylece Medine ve çevresinde birçok mescitler inşa edilmiştir.

Mescid başlangıçta idare, eğitim ve öğretim merkezi gibi değişik amaçlar için kullanılmışsa da onun asıl fonksiyonu bir mabed oluşudur. Bir gün Peygamberimiz mescide girdiğinde cemaatin bir kısmını dua ve zikirle, diğer kısmını ilimle meşgulken görüp, “*Ben muallim olarak gönderildim*” diyerek ilimle meşgul olanların yanına oturması, Peygamber döneminde mescidin eğitim ve öğretim alanındaki fonksiyonunu göstermeye yeterlidir. Mescitte eğitim ve öğretim sadece erkeklere münhasır değildi; kadınlar için de Mescid-i Nebevi'de ayrı bir gün tahsis edilmişti.

H. Peygamber'in devlet yönetimiyle ilgili meseleleri mescitte görüşüp kararlar alması ve orada bu kararları halka duyurması sünneti kendisinden sonra devam etmiş, devlete ait

idare binaları yapıldığında da bu âdet sürmüştür. Hz. Peygamber savaş kararlarını genellikle mescitte verir ve bunu minberden ilan ederdi; açılan deftere gönüllülerin adlarını yazdırmalarını isterdi. Sefer halinde orduyu donatmak üzere halkı yardıma çağırırdı. Bir seriyye göndereceği zaman kumandanına mescitte talimat verirdi.²⁰³

Mabed, eğitim ve öğretim, devlet idaresi, askeri fonksiyonlarının yanında aynı zamanda Mescid-i Nebevi; elçilik heyetlerinin kabulü, yanlış hukuki uygulamaların düzeltilmesi ve devlet hazine dairesi olarak kullanıldığı bir mekân olmuştur.²⁰⁴ II. Abdülhamid Han döneminde salnamemizin kaleme alındığı H. 1301 (M. 1884) tarihinde Mekke, Arafat ve Mina'da bulunan mescitler hazırladığımız tabloda gösterilmiştir.

Tablo 2.2 *Mekke, Arafat ve Mina'da Bulunan Mescidler*²⁰⁵

Mescid	Açıklama
Mescidü'r-Raye	Mekke'nin doğu yönünde ve Cennet-i Mualla caddesinin sağ tarafında bulunan Sahabe-i Kiram'dan Cübeyr ibni Mut'im ibni Adiyy'in kuyusunun yanındadır. Bu mescidin kurucusu Abdullah bin Ubeydullah bin el-Abbas bin Muhammed bin Ali bin Abdullah bin Abdi bin Abdülmuttalib olup Abbasi Halifelerinden Mutasım Billah da tamirini yaptırmıştır.
Mescidü'l-Cin	Mekke'nin yüksekinde ve batı yönünde bulunur. Cin taifesinin İslam'ı kabul ederek Peygamberimize biat eyledikleri yerdir.
Mescidü'l-İcabe	Mekke dışında ve Mekke'nin Şam yönünde bulunan Maabide isimli yerde bulunur
Mescidü'l-Bey'at	Mekke'nin Şam tarafında, Mina'ya giderken sol taraftaki Akabe'nin yakınında bulunur. Hz. Muhammed'e Ensar-ı Kiram'ın biat ettiği yerdir. Bu yüce mekânı Abbasi halifelerinden Mansur bina ve inşa etmiş oldukları içinde bulunan iki adet taşın birisi üzerine yazılmış yazılardan bilinir.
İsimsiz Mescid	Mina'da Cemre-i Üla ile Cemre-i Vusta ortasında ve Dârüş Menhar ismiyle bilinen yerin yanında ve Mina'nın doğu tarafında bulunur. Mescid içerisinde bulunan yazılı taşan anlaşıldığına göre Peygamberimiz Salât-ı Duhâ'yı orada eda edip, kurbanı orada keserek Allah'a dua etmiştir. Yemen meliklerinden Melik Mansur 645 hicri senesinde bu mescidi tamir etmiştir.
Mescidü'l-Kebş	Mina'nın Şam yönünde bulunan mübarek yerdir. Hz. İsmail için hazırlanan kurbanın kesildiği yerdir.
Mescidü'l-Hayf	Mina'nın Yemen tarafında bulunur. Bir minare ve iki kapıyı içinde bulundurulur.
İsimsiz mescid	Yemen yönündeki dağın devamında Velmürselat Suresi'nin indiği mübarek yerdir.
Meş'arü'l-Haram	Müzdelife'nin Yemen yönünde bulunur.
Mescid-i İbrahim	Cebel-i Rahme'nin sağ tarafında yani batı yönünde bulunur.
Mescidü't-Ten'im	Umre yapılan yerdir. Mekke'nin aşağı tarafında ve batı yönünde bulunur. Mekke'ye bir saatlik mesafedir.
Mescid-i Zi-Tuva	Mekke'nin Şam tarafında ve Mekke'nin dışında olup bitişiğinde bir kuyu vardır.

²⁰³ Ahmet Önkâl-Nebi Bozkurt, "Cami", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1993, C. 7, s. 46-50.

²⁰⁴ Murat Nokta, Rivâyetlere Göre Mescid ve İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2012, s. 35-38.

²⁰⁵ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 42-44

2.1.2. Mekke’de Bulunan Önemli Mekânlar

Hicri 1301 (M. 1884) tarihli salnamede Mekke’de bulunan İslam peygamberinin yaşamında yanında bulunmuş sahabenin doğdukları evler ve kabristanları ile ilgili bilgiler verilmiştir. Buna göre; Peygamberin doğduğu ev Mekke’nin doğu tarafında ve Şuâb-ı Nebiyy-i Haşim mahallesinde bulunmaktadır. Peygamberin amcası Ebu Talib’in doğduğu ev de Peygamberin doğduğu evin yakınındadır.

Hiz. Muhammed’in kızı Fâtîmatü’z Zehra’nın doğum yeri Hiz. Hatice’nin evidir. Mekke’nin Yemen tarafı ile doğusu, arasında ve Sukaku’l-Hicr isimli yerde bulunur. Bu evde çocuklara Kur’an-ı Kerîm öğretilir. Hiz. Hatice’nin evinin bitişiğinde Peygambere salâtü vesselâm eden taş mevcuttur.

Hiz. Ebu Bekir’in evi de Hiz. Hatice’nin evinin önünde, doğduğu ev ise Mekke’nin Yemen tarafında, Mesfele isimli mahallinde bulunur.

Peygamberimizin amcası şehit Hiz. Hamza’nın doğduğu ev Mekke’nin Yemen tarafında ve yine Mesfele mahallesinde bulunmaktadır.

Dârü’l-Hayzûran isimindeki mahallin Safa’nın doğu tarafında Dâr-ı Benî Şeybe’ye bitişik dar sokak içerisinde bulunduğu salnamemizde belirtilir. Dârü’l-Hayzûran; Hicret’ten önce Peygamberimizin ibadet yeri olarak kabul edilen yerdir.

Salnamede Mekke Sancağında bulunan iki kabristandan bahsedilerek bu kabristanlardan birinin Cennet-i Mualla olduğu ifade edilir. Bu kabristan Mekke’nin Şam tarafında bulunur. Peygamberimizin amcası Ebu Talib ile Hiz. Hatice binti Huveylid ve özellikle Peygamberin annesi Hiz.Âmine binti Vehbü’z Zührî’nin bu kabristanda defnedilmiş olduğu, Abdurrahman ibn Ebu Bekr Es-Siddîk ve bazı Ashab-ı Kiram’ın bu kabristanda bulunduğu belirtilmiştir.

Mekke’nin ikinci kabristanı Şübeyke isimli yerde ve Mekke’nin batı yönünde bulunmaktadır. İçerisinde birçok evliya ve büyük âlimler defnedilmiştir.²⁰⁶

2.1.3. Zaviyeler

Zaviye, dervişlerin bir şeyhin idaresinde topluca yaşayıp ibadet ettikleri, gelip geçen yolculara karşılıksız yiyecek, içecek ve barınacak yer sağlanan sosyal bir müessesedir.²⁰⁷

²⁰⁶ ağı, H. 1301 (M. 1884), s. 44-46.

Türkçe'ye tekke olarak geçmiştir. Tefsirden felsefeye kadar bütün ilimler medreselerde okutulurken, tekkeler daha çok toplumun mânevî ve ahlaki açıdan eğitilmesine yönelik esaslar üzerinde yoğunlaşmıştır. İlk tekkeler basit bir oda ve küçük bir mekândan ibarettir. Zamanla değişik mimari özellikler kazanan ve çok farklı birimleri içine alan tekke yapıları ortaya çıkmıştır.²⁰⁸

Tablo 2.3 Mekke'de Bulunan Zaviyeler²⁰⁹

Zaviye	Bulunduğu Yer
Aliyyü'l-Kârî	Cennet-i Mualla'da ve Hacun kuyusuna bitişiktir.
Şeyh Abdülvehhab el-Kebir	Hacun isimli yerdedir.
Şeyh Abdülvehhab Sağır	Cennet-i Mualla'da Şabetün Nur'dadır
İbn-i Alvan	Cennet-i Mualla'da, Süleymaniye mezarlığında bulunur.
Abbasin	Neka isimli mahallede ve batı yönünde bulunur.
İbadi	Felak isimli mahalde bulunur.
Rufai	Sûku'l-ı Mualla'da ve batı yönünde bulunur.
İmam Neseff	Sûku'l-ı Mualla'da ve batı yönünde bulunur.
Aliyyü'l-Bedrî	Şa'b-ı Amir'de, doğu yönünde bulunur.
Ahmed El-Bedevisi	Cuderiye'de bulunur.
Abdülkadir Geylani	Müddea'da, batı yönünde bulunur.
İmam Taberi	Müddea'da, Sokak Et-Taberi isimli mahalde bulunur.
Eş-Şeyhü's-Semman	Bâbü'z-Ziyade'de, batı yönünde bulunur.
Âdilî	Şamiye mahallesinde bulunur.
Sahib El-Cevhere	Gayret Kışla-ı Hümayununa bitişiktir.
Tacüddin	Cebel-i Hindî'de, batı yönündedir.
Şeyh Müsafir	Şübeyke mahallesinde bulunur.
Ayderusi	Şübeyke mahallesinde bulunur.
El-Mahcub	Şübeyke mahallesinde bulunur.
Halid bin El-Velid	Harretül-Bâb'da, Yemen yönünde bulunur.
Şah Mahmud	Cervel isimli mahalde, batı yönünde bulunur.
Şüheda-i Fah	Mekke'nin yarım saat dışında Şüheda isimli mahaldedir.
Seyyidüna Ömer El-Faruk	Cebel-i Ömer'de, Yemen yönünde bulunur.
El-Seyyidü'l Haddad	Ciyad isimli mahalde, Yemen yönündedir.
Muhammed bin İsa	Safa isimli yüce mahal de bulunur.
İmam Cezuli	Delâilü'l-Hayrat isimli eserin yazarıdır. Kaşşaşiye'de bulunur.
Bahaüddin	Suku'l-leyl'de bulunur.
Şeyh Harun	Suku'l-leyl'de, Emaret-i Celile dairesine bitişiktir.
Şazeli	Vadi-i Şeza'da, Felak mahallesindedir.

²⁰⁷ Mehmed Topal-Kamil Çolak, Eskişehir Zaviyelerine Dair Tespitler, Alevilik Araştırmaları Dergisi, 2015, S.9, s. 51.

²⁰⁸ Mustafa Kara, "Tekke", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 2011, C. 40, s. 368.

²⁰⁹ ağı, H. 1301 (M. 1884) s. 47-49.

2.1.4. Hastahane, İmaret ve Diğer Tesisler

Salnamede Mekke’de bulunan hastahane, imaret, diğer tesisler ve II. Abdülhamid döneminde yapımına başlanan telgraf hatları ile ilgili bilgiler verilmiştir. Salnameye göre; Mekke’de bulunan Med’a isimli mahal yakınında Gazi Sultan Abdülmecid Han’ın annesi Bezmialem Sultan’ın hastahaneleri vardır. Mekke halkı ile hacılar ve sair misafirlerin lazım gelen ilaçları bu hastahanenin eczahanesi tarafından ücretsiz olarak verilir. Bu hastahane yanında Haseki Sultan’ın büyük bir imaretleri bulunmaktadır. Eski Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa İmaretı de Bâb-ı Ümmühani önündedir. Çevredeki fukara ile dul kadınlara mahsus olarak Mekke’de mevcut olan ribatların adedi yaklaşık olarak yüz elliye ulaşır. Mekke’ye su sağlayan Ayn-ı Zübeyde kuyularından başka her biri yirmişer otuzar musluklu on yedi adet büyük çeşmeler yapılmıştır.

Türk Cebeli’nin(Türk Dağı) doğu tarafında bulunan Feleğl Kalesi içerisinde büyük ve mükemmel bir asker hastahanesi vardır. Bu hastahane hac vaktinde gerektiğinde hastalanan misafirlere tahsis olunur. II. Abdülhamid Han’a nispetle kışla ve hükümet konağı olmak üzere Abdülhamid Han sayesinde inşa olunmakta bulunan büyük daire de Bâb-ı Ümmühani önündedir.

II. Abdülhamid’in Mekke’ye kadar ulaştırdığı medeniyet eserlerinden biride telgraftır. Telgraf hattı Mekke’den Talit kazasına kadar uzatılmıştır. Cidde hattı büyük bir kablo vasıtasıyla Taht-el Bahr Sevâkin’den Süveyş’e ulaşan Estern isimli İngiliz kumpanyası kablosuna birleştirmekle Mekke’den her taraf ile haberleşilebilir. Hicaz’dan Sevâkin, Süveyş ve el-Ariş yoluyla Haleb, Suriye ve Adana vilayetleriyle her bir kelime için üç frank altmış santim ücret verilir. Anadolu’da bulunan diğer vilayet merkezlerine üç frank seksen beş santim ücret verilir. Avrupa’da bulunan Osmanlı merkezleriyle Bahr-i Sefid’te bulunan Cezayir merkezlerine dört frank on santim ücret verilir. Sevakın, Süveyş, Ariş, Fav’a ve Batı Hindistan tarafına 7 frank on santim ve kuzey Hindistan’a da 7 frank otuz beş santim ücret verilir.²¹⁰

²¹⁰ ağı, H. 1301 (M. 1884), s. 64-66.

2.2. EĞİTİM

2.2.1. Sıbyan Mektepleri

“Yazmak” anlamındaki “ketben” kökünden türetilen ve mekân ismi olan mekteb; “okul” demektir; “mektebe” şeklinde kütüphane için de kullanılır. Araplar okula küttab da demişlerdir. XIX. yüzyıldan itibaren mektep kelimesi, bugünkü okul karşılığında hemen hemen bütün eğitim kurumlarının başına getirilerek kullanılmıştır.²¹¹

Abbassiler’in “küttab” olarak andıkları mekteplere Karahanlılar veya Selçuklular’da “sıbyan mektebi” denildiği ve Osmanlılar’ın da bu ismi devam ettirdiği bilinmektedir. Bu mekteplerin hocalarına “muallim”, yardımcılarına “kalfa” denilmiştir.²¹²

Sıbyan mektepleri, okuma-yazma, bazı dini bilgiler ve basit hesap işlemlerinin öğretildiği ilkokullardır. Bu mekteplere hemen hemen her mahallede bulunduğu için “Mahalle Mektepleri” veya taş bina olarak inşa edildiği için “Taşmektep” de denilmiştir. Sıbyan mekteplerinde okuma-yazmanın yanında ahlaki terbiye verilmesi de amaçlanmıştır. Bu mekteplerde bugünkü gibi sınıf, ders saati ve teneffüs ayarlaması yoktu. Sabahtan ikindiye kadar ders verilirken öğle arası da verilebiliyordu. Önceleri sıbyan mektepleri için özel olarak yetiştirilmiş öğretmenler olmadığı gibi, okul denebilecek binalar yoktur. Bu okullar, bizzat devlet tarafından yaptırılmayıp devletin üst kademesinde yer alan kişiler, ilim sahipleri ve halk arasındaki maddî gücü iyi olanlar tarafından yaptırılırdı. Genellikle okulu yaptıranlar, bu kurumun ihtiyaçlarını karşılayabilecek gelir kaynakları tahsis etmişlerdir. Okul yaptırıldıktan sonra okulun bakım ve onarım harcamaları ile personel ve öğrenci giderleri için yeterli gelir kaynakları vakfedilirdi. Böylece eğitim-öğretim için devlet hazinesinden para harcanmadan hizmetler sürdürülürdü.²¹³

Sıbyan mekteplerinin hocaları genellikle medrese eğitimi görmüş, cami ve mescitlerde imam-hatiplik veya müezzinlik yapan kimselerdi. Kız çocuklarına mahsus mekteplerin hocaları ise Kur’an bilen, Sübha-i Sıbyan ve Tuhfe-i Vehbi gibi risaleleri okumuş yaşlı kadınlardı. II. Mahmud devrinde sıbyan mektebi hocaları medrese teşkilatı içinde hususi bir tahsile tâbi tutulmaktaydı. 1868’de sıbyan mekteplerine hoca yetiştirmek üzere İstanbul’da bir Dârülmualimin-i Sıbyan açılmış ve ertesi yıl hazırlanan Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi’nde ancak bu okullardan mezun olanların sıbyan mekteplerine hoca olabileceği

²¹¹ Nebi Bozkurt, “Mekteb”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Ankara, 2004, C. 29, s. 5.

²¹² Cahit Baltacı, “Mektep: Osmanlılar’da Mektep”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Ankara, 2004, C. 29, s. 6.

²¹³ Zülfü Demirtaş, Osmanlı’da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Elazığ, 2007, C. 17, S. 1, s. 174-175.

belirtilmiştir. II. Abdülhamid döneminde ibtidai mekteplerinin açılmasıyla sıbyan mektebi tabirinin yerini “mekâtib-i ibtidaîyye” almıştır. Bununla birlikte zamanımıza kadar camilerde çocuklara basit dini bilgiler verilen ve Kur’an okuma öğretilen yerlerin halk arasında sıbyan mektebi olarak adlandırılması geleneği sürmüştür.²¹⁴

Tanzimat’tan önce 1838’de Umûr-ı Nâfia Meclisi’nde mektepler için hazırlanan bir layihada mektepler küçük ve büyük olmak üzere ikiye ayrıldı. Sonrasında ise bu layiha üzerinde Dâr-ı Şura-yı Bâbiâli’de ve Meclis-i Ahkam-ı Adliye’de bazı değişiklikler yapıldı ve programlarına yeni bazı dersler ilave edilerek bu mekteplere rüşdiye adı verildi.²¹⁵

Osmanlı yönetimi, Hicaz’da Tanzimat reformlarını uygulamak istediye de kanunlara karşı mahalli geleneklere bağlılığı tercih eden halkın tepkisi buna imkân çokça tanımaz. Bölgede mülki ve askeri teşkilatlanmanın yanında din, hukuk ve eğitim konularında da birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Mekke ve Medine’de müderrisler halka açık dersler veriyordu. Bu müderrislerin sayısı Kâbe’de yaklaşık altmış ve Mescid-i Nebevi’de ise on iki civarındaydı. Dersler Hanefi ve Şafii fıkına göre yapılmıştır. Bedevilere dini bilgileri öğretmek için altmış kadar öğretmen tayin edilmiştir. Mekke’de on iki, Medine’de on yedi medrese bulunuyordu. Tanzimat’tan sonra modern eğitim kurumları ve kütüphaneler açıldı. 1874’ten itibaren Hicaz’da rüşdiyeler eğitime başladı.²¹⁶

1874’ten sonra, Hicaz’daki eğitim durumunu açıklayan ilk kaynak belge, Cidde’de İngiliz Konsolosu olarak görev yapmış olan Abdürrazzak’ın 15 Eylül 1885 tarihli raporudur. Bu rapora göre H. 1291 (M. 1874 yılında devlet okulu anlamında Türkler tarafından Cidde’de açılan Rüşdiye Mektebi, Hicaz’da kurulan ilk resmi, modern sistemli devlet okuludur. Bundan önce Hicaz’da okul kurulması için herhangi bir teşebbüs olmamıştır. İki yıl sonra, H. 1293 (M. 1876) yılında diğer bir Rüşdiye Mektebi, Medine’de kurulmuştur. Hicaz Vilayeti’nin ve İslam âleminin merkezi konumundaki Mekke’de ise okul ancak H. 1302 (M. 1885) yılında kurulabilmiştir. Yine aynı yıl Yanbu’da da okul açıldığı görülmektedir.²¹⁷

Hicaz’da ilk matbaa II. Abdülhamid döneminde, Osman Nuri Paşa’nın ilk valiliği zamanında (1882-1886) faaliyete geçti. Vilayet genelinde eğitim dâhil idari ve mülki

²¹⁴ Baltacı, agm, s.7.

²¹⁵ Cahit Baltacı, agm, s. 6-7.

²¹⁶ Kurşun, “Hicaz: Osmanlı Dönemi”, s. 439.

²¹⁷ Fethi Tevetoğlu, Hicaz’da İlk Modern Eğitim Kuruluşları ve Türkler, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Türk Kültürü Aylık Dergisi, 1986, S. 281, s. 542.

hizmetlerde çok sayıda personel görev yapmaktaydı. Bunların bir kısmı maaşlarını devletten alıyor, gönüllü olarak çalışanlarına ise merkezden gönderilen yardımlardan veriliyordu.²¹⁸

H. 1301 (M. 1884) tarihli salnamede ise Mekke’de bulunan sıbyan mekteplerinin hangi mahallede ve kaç adet olduğu gösterilmiştir.

Tablo 2.4 *Mekke’de Bulunan Sıbyan Mektepleri*

Mahalle	Bâb
Sûku’l-Leyl	4
Karare	5
Kaşşaşiye	3
Şuab- ı Amir	5
Neka	1
Süleymaniye	1
Mesfele ve Ciyad	1
Şübeyke	4
Harretül-Bâb	3
Şamiye	6
Toplam	33

H. 1301 (M. 1884) tarihinde Mekke’de toplam otuz üç bâb sıbyan mektebinde yaklaşık bin yüz elli kadar çocuk mevcuttur. Büyük dersler Harem-i Şerif içerisinde öğretilir.²¹⁹

Medine’de ise on iki hoca ve on iki kalfası bulunan, on iki mecidi mektebi bulunmakla beraber bu okullarda iki yüz yirmi öğrenci eğitim görmektedir. Yine Medine’de yirmi beş öğrencisi olan bir rüşdiye mektebi ile bir meşk hocası ve kırk öğrencisi bulunmaktadır. Medine’de aynı zamanda Sultan Mahmud Han eserlerinden olmak üzere bir sıbyan mektebi bulunmakta olup bu mektebin otuz öğrencisi vardır.²²⁰

2.2.2. Medreseler

Arapça “de-re-se” kökünden türetilen medrese kelimesi, ders okutturulan yer demektir.²²¹ Osmanlı medreselerini, ulaşmak istedikleri hedefler açısından biri hukuk, ilahiyat ve edebiyat öğretimi yapan Fatih’in kurduğu Sahn-ı Seman; diğeri fen, tıp ilimlerinin öğretildiği Süleymaniye olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Böylece bu medreselerde kadı, müderris, müftü gibi ilmiye mensupları ile devletin değişik kadrolarına doktor, mimar,

²¹⁸ Kurşun, “Hicaz: Osmanlı Dönemi”, s. 439.

²¹⁹ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 63.

²²⁰ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 151.

²²¹ Şemseddin Sâmî, age, “Medrese”, s. 1313-1314.

operatör mühendis vb. elemanlar yetiştiriliyordu. Bunun yanında hadis ağırlıklı Dârü'l-Hadis'ler ve Kur'an-ı Kerîm'in okunması üzerinde ağırlıkla durarak, bilhassa cami görevlilerini yetiştiren Dârü'l-Kurralar da bulunuyordu. Medrese, genel planını, doğduğu camiden almış olmasına rağmen, öğrencilerin barınmaları için yurtlar-hücre, temizlikleri için hamam, çalışmaları için kütüphane, yemekleri için mutfak vb. tesislerle tam bir eğitim öğretim kurumudur. Medreseler de diğer Osmanlı kurumlarına paralel olarak XVII. yüzyıldan itibaren bozulmaya başladılar. Medreselerin bozulma sebepleri arasında en büyük faktör deney, gözlem ve müspet ilimlere yeterince yer verilmemiş olması gösterilebilir. Öğretimin yöntem ve disiplin bakımından yozlaşmaya başlaması, öğretimde akli ve müspet bilimleri bırakıp yalnızca dini bilimlerle ilgilenilmesi, yöntem bakımından aktarmacı bir yol tutması, Arapça'ya ağırlık verilmesi, öğrencilikle ilgisi olmayan kimselerin barındırılması gibi sebepler de bozulmanın sebepleri arasında yer almaktadır.²²²

Mekke'de bulunan Süleymaniye, Davudiye, Şehid Mehmed Paşa ve Mahmudiye en bilinen medreselerdir. Salnamede Süleymaniye Medresesi'nde bir rüşdiye mektebinin ve öğrencilerinin ayrıldığı, İstanbul'dan gelecek muallimin Mekke'ye ulaşması sonrasında bu rüşdiyede de derslere başlanacağı ifade edilmiştir.

Medine'de Sultan II. Mahmud Han tarafından yaptırılan bir Medrese-i Celile ile I. Abdülhamid Han tarafından yaptırılan Hamidiye Medreseleri bulunmaktadır. Bu medreseler dışında Beşir Ağa, Şifa, Sakızlı Medresesi, İhsaniye Medresesi, Hüseyin Ağa, Emin Efendi, Kübbeli Nâzırı, Özbek ve Servet Efendi Medine'de bulunan medreselerdir.²²³

2.2.3. Kütüphaneler

Mekke'de Süleymaniye Medresesi'nde bulunan kitap sayısı da üç bin beş yüz elli üç cilttir. Bu kitapların muhafazasından Harem-i Şerif müderrislerinden Şeyh Mahmud Efendi ile diğer iki kişi sorumludur.

Eski Sadrazam Şirvani Mehmed Rüşdi Paşa'nın da Harem-i Şerîf'e nazır medresesindeki kütüphanelerde bin üç yüz altmış iki cilt kitap mevcut olup, kitapların muhafazasına Dağıstani Mehmed Rüşdi ve Seyyid Ali Efendiler görevlidir.²²⁴

²²² Recai Doğan, Osmanlı Eğitim Kurumları Ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 37, S. 1, s. 410,412.

²²³ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 148-149, 152-153.

²²⁴ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 63-64.

Medine’de Ravza-i Mutahhara’da ve medreselerde kütüphaneler bulunmaktadır. Bu kütüphanelerde bulunan sayfa ve kitapların miktarı tabloda gösterilmiştir.

Tablo 2.5 Medine’de Bulunan Kütüphaneler ile Sayfa ve Kitap Sayıları²²⁵

Kütüphane	Sahife veya Kitap Sayısı
Ravza-i Mutahhara Kütüphanesi	1801
Sultan Mahmud Han Medresesi Kütüphanesi	4569
Hamidiye Medresesi Kütüphanesi	1659
Beşir Ağa Medresesi Kütüphanesi	2063
Şifa Medresesi Kütüphanesi	1246
Eski Şeyhülislam merhum Arif Hikmet Bey’in Kütüphanesi	5404
Karabaşı Medresesi Kütüphanesi	1269
Sakızlı Medresesi Kütüphanesi	593
Emin Efendi Medresesi Kütüphanesi	457
İhsaniye Medresesi Kütüphanesi	461
Mücavirinden Buharalı Şeyh Abdülgafur Efendi’nin tekkesinde bulunan kütüphane	129
İmam-ı Rabbani sülalesinden Şeyh Mazhar Efendi merhumun Tekke-i Kütüphanesi	1100
Hüseyin Ağa Medresesi Kütüphanesi	100
Emin Efendi Medresesi Kütüphanesi	150
Kudema-yı Mücavirin’den salnamenin yazıldığı tarihte halen hayatta olan Mehmed Servet Efendi’nin Kütüphanesi	206
Medine ahalisinden ve Harem-i Şerif eimme ve hutabasından merhum Bisati Efendi’nin Kütüphanesi	1050
Kübbeli Nâzırı Medresesi Kütüphanesi	157
Ser-Kurena-yı Hazret-i Şehriyari Merhum Selim Bey’in Kütüphanesi	500
Toplam	22.914

Medine’de kurulmuş olan medreselerin çoğunun içerisinde aynı zamanda kütüphanede bulunduğu görülmektedir.

2.3. HAC

Hac İbranice’de “*Hag*” şeklinde ifade edilmekle beraber “*Bayram*” anlamına gelmektedir. Bu kelime “bir şeyin etrafında dönmek, dolanmak” anlamına gelen “hvg” kökünden türetilmiştir.²²⁶ İslami kaynaklara göre haccın tarihi Hz. Âdem dönemine kadar uzanır. Bir kısmı İsrailiyat kaynaklı rivayetlere göre Kâbe’yi önce melekler tavaf etmiş, daha sonra Hz. Âdem, Allah’ın emriyle Mekke’ye giderek Arafat’ta Hz. Havva ile buluşup kendisine Beytullah’ın etrafındaki hacla ilgili mukaddes yerleri gösteren meleklerin rehberliğinde haccetmiştir. Hz. Şit tarafından onarılan Kâbe, Nuh Tufanı’nın ardından uzunca

²²⁵ ağı, H. 1301 (M. 1884), s. 152-153.

²²⁶ Ömer Faruk Harman, “Hac”, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1996, C. 14, s. 382.

bir süre varlığını gösterememiş ise de Hz. İbrahim ile oğlu İsmail tarafından eski temelleri bulunarak yeniden inşa edilmiştir. Allah'ın Hz. İbrahim'e hac emrini vermesinden, insanları hac yapmak üzere Mekke'ye davet eden ilk peygamberin Hz. İbrahim olduğu anlaşılmaktadır. Hz. İbrahim hacın menâsıkını (hac ibadetleri) tespit ederek Kâbe'nin her yıl ziyaret edilmesini sağlamış ve oğlu Hz. İsmail'i orada bırakıp Filistin'e dönmüştür; o tarihten sonra gelen peygamberler ve ümmetleri de Kâbe'yi ziyaret etmişlerdir.²²⁷ Hac, Hz. İbrahim'den gelen, Mekke yakınlarındaki Arafat ve Mina'da Müslümanların toplanması ve sonrasında muhteşem kalabalıklar ile Kâbe'ye ziyarette bulunmalarınıdır.²²⁸

Hz. Muhammed doğduğunda da hac vardı. Hz. Muhammed'e peygamberlik görevi verilmeden önce, Kâbe ibadetini diğer Mekke'liler gibi yapıyordu, ancak diğerlerinden farklı olarak İslam Peygamberi hiçbir zaman putların önünde secde etmemiştir.²²⁹

Hz. Muhammed, Mekke'yi fethettikten sonra umumi bir af çıkararak, halka güven verdi ve halkın gönül rızasıyla İslamiyet'e girmelerini temin etti. Mekke'de umre yaptıktan sonra, Attab b. Esid'i, Müslümanlara hac yaptırmaları için Mekke üzerine, kendisine vekil tayin etti. Hz. Peygamber, Hicret'in dokuzuncu yılında Hz. Ebu Bekir'i Müslümanlara hacılarını yaptırmak için hac üzerine emîr olarak gönderdi.²³⁰ Emîrü'l-Hac; Hac için Mekke'ye giden kafilenin reisi hakkında kullanılır bir tabirdir, İslamiyet'te bu işe ilk memur edilen de Hz. Ebu Bekir olmuştur.²³¹

Osmanlı Devleti, 1517'de Hicaz'ın yönetimini Memlükler'den devralmakla bütün İslam dünyasını ilgilendiren hac organizasyonunun sorumluluğunu da yüklenmiş oldular. Bu fetihle "*Hadimü'l-Haremeyn*" unvanı alan Yavuz Sultan Selim ve sonra gelen Osmanlı padişahlarının önemli görev ve sorumluluklarından biri de, Suriye ve Arabistan çöllerini aşarak yaptıkları uzun yolculukta hacıların güvenliğini sağlamaktır.

Osmanlı Devleti başkenti olan İstanbul, Haremeyn'e çok uzak olmasına rağmen buraya deniz ve karayolu bağlantısı vardı. Bu bağlantıda resmî, Şam ve Kahire güzergâhları ön plana çıkıyordu. İstanbul-Kahire hattında denizyolu önem kazanırken, Şam üzerinden oluşturulan İstanbul-Mekke kervan yolu uzun ama elverişli bir güzergâhı takip ederek Hicaz'a

²²⁷ Abdülkerim Özaydın, "İslam'da Hac", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1996, C. 14, s. 386.

²²⁸ Hamidullah, age, C. 2, s. 737.

²²⁹ Adem Tutar, İslam Tarihinde Hac İbadetinin Ortaya Çıkışı ve Hz. Muhammed'in Hac Emirliğini Tesisi, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2001, S. 6, s. 77,78.

²³⁰ Tutar, agm, s. 81,82.

²³¹ Pakalın, age, C.3, s. 527.

ulaşıyordu.²³² Buharlı gemilerin sefere başlamasına kadar 12 ila 15 bin hacı, bu güzergâh üzerinde yolculuk yapmaktaydı. 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra Şam kervanını kullanan hacıların sayısı, daha da azaldı. Kâbe'ye Osmanlı sultanı tarafından gönderilen armağanlara eşlik eden Mahmel ismi verilen, resmi Osmanlı heyeti bile, dönüşünde deniz güzergâhını kullanmaya başladı. 1882 yılında, sadece 4000 hacı, Şam üzerinden karayolu kullanarak Mekke'ye ulaştı. Üç tane küçük çaplı tüfek ve topu olan 400 kişilik askeri bir müfreze, Mekke'ye kadar kervana katılıyordu. Beni Sahir, Beni Attie isimli asi kabileler, armağan ve rüşvetlerle kendi bölgelerinden kervanların emin bir şekilde geçebilmeleri için yatıştırılıyordu. Kervanın resmi mevkiine ek olarak da Şam valileri geleneksel olarak Emîrü'l-Hac ünvanıyla Mekke'ye giden kervana eşlik ediyordu.²³³

İstanbul üzerinden başlayan ve Mekke'ye ulaşan bu güzergâhlardan başka Yemen'den başlayan diğer bir resmî hac yolu daha olsa da bu yol hakkında yeterli bilgi yoktur. Basra-Hicaz güzergâhı ise Osmanlılar'la Safeviler arasındaki siyasi ihtilaflardan dolayı pek işlek durumda değildi. Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra hacca deniz yoluyla gidip gelmek daha da kolaylaştı. Kızıldeniz üzerinden vapurla Cidde'ye giden hacı adayları bir iki gün dinlendikten sonra deve veya eşek kervanlarıyla Mekke'ye hareket ediyorlardı.

II. Abdülhamid döneminde hem asker nakliyatını hem de hac yolculuğunu kolaylaştırmak amacıyla Hicaz demiryolu yaptırılmışsa da 1908'de Medine'ye ulaşan hattın sonrasında Mekke'ye ve oradan da Cidde'ye kadar ulaştırılması planı, Türkler'e karşı kışkırtılan bedevilerin saldırıları yüzünden gerçekleştirilememiş, Medine'ye gelen trenler de daha çok asker ve mühimmat taşımıştır.²³⁴ 1911 de 83.000 hacı deniz yolunu kullanırken, 12.000 hacı da trenle yolculuk yapmıştı. Karayolunu kullanan hacıların sayısı ise önem taşımayacak bir seviyeye kadar inmişti. XIX. yüzyıl için günümüzde yapılan tahminler, her bir hac mevsimi için, hacı sayısını 70.000 ile 90.000 arasında göstermektedir.²³⁵

2.3.1. Hicaz Vilayeti'nde Hac

Osmanlı hac kafilesinin, hac görevini yerine getirmek amacıyla yola çıkıp, Hicaz'a ulaşmalarından itibaren takip ettikleri yol ve yerine getirdikleri dini görevlere de H. 1301 (M. 1884) tarihli salnamede yer verilmiştir. Hacı adaylarından Mekke'ye Kanal yoluyla gelecek

²³² Abdülkadir Özcan, "Hac: Osmanlılar Dönemi", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1996, C. 14, s. 400,403.

²³³ Sinan Kunalp, "Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hicaz'da Hac ve Kolera", (çev.) Münir Atalar, OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 1996, S. 7, s. 498.

²³⁴ Özcan, "Hac: Osmanlılar Dönemi", s. 400.

²³⁵ Kunalp, agm, s. 500.

olan Osmanlı hacıları vapurlarının Rabiğ hizasına ulaşması sonrasında ihrama girerler. Hacı adayları iki gün sonra Cidde'ye ulaşarak orada Vekale isimli büyük misafirhanelerde iki gün veya daha fazla ikamet ettikten sonra eşek veya deve gibi hayvanlar üzerinde Mekke'ye hareket ederler. Binek olarak eşeği kullananlar saat dokuz veya on sıralarında Cidde'den çıktıklarında ertesi günü saat on veya on bir saatlerinde ancak Mekke'ye ulaşabilirler. Deve kullananlar ise yine saat on ve on bir gibi Cidde'den yola çıktıklarında sabahın ilk saatlerinde Cidde'ye ulaşabilmektedir. Cidde'de hacıların ikameti için aş isimli sazdan yapılmış kulübeye benzer yerler ve bir de cami bulunur. Cidde'ye ulaşan hacı adayları o gün Cidde'de kalırlar. Dini kurallara uygun mazeretler sebebiyle Rabiğ tarafında ihrama girememiş olan hacı adayları burada ihram girer, ikindi namazını kıldıktan sonra yola çıkarlar. Sekiz veya dokuz saat süren yolculuktan sonra Mekke'ye ulaşılır. Mekke'ye ulaşanlar önce tavaf ve sonra ise sa'y görevlerini yerine getirerek ihramdan çıkarlar.

Salnamede hac için Cidde'den, deve ile yola çıkan hacı adaylarının deve ile yapacakları yolculuğu dair bilgiler de verilmiştir. Cidde'den deve kullanarak çıkanlar iki usûlde binek üzerinde yolculuk yapmışlardır. Birincisi, bir deve üzerine yüklenmiş iki şukdûf içine iki kişinin girmesi usulüdür. İkincisi usûl ise kişinin doğrudan deve üzerine binerek yolculuk yapmasıdır. Şukdûfların bazı çeşitleri varsa da deve üzerinde bulunduruluşları belli bir tarz üzerinedir. Şukdûflar; içinde bir kişinin yatabileceği kadar geniş ve bir arşın kadar yükseklikte olan keresteden imal edilmiş deve üzeri meskenleridir. İçleri bazı sandalyelerin içi gibi bir çeşit hasır ipiyle örülmüştür. Üzerlerine yarım kubbe şeklinde kalın yelken bezi kaplanır ve götürülüp deve üzerine örüldükten sonra üzerine kilim konulur. Böylece tahtirevanların²³⁶ kubbesi gibi düz bir kubbe görünümü alırlar. Deve ayakta iken dört beş kademeli küçük bir merdiven ile şukdûfların içine girilebilir. Bu şekilde yolculuk yapanlar diledikleri zaman uyuyabilme imkânı elde etmiş olurlar. Cidde'den Mekke'ye tahtirevanlarla gelenler de eksik olmaz. Salnameye göre Cidde-Mekke yolunda herhangi bir aksaklık bulunmadığından bu yol arabalar içinde uygundur. Bu yol üzerinde on kadar derbend vardır ve bu derbendlerde güvenliğin sağlanması amacıyla hükümet tarafından görevlendirilmiş yeterli miktarda zabtiye bulundurulmuştur.

Mekke-Cidde yolu ile veya başka yolları kullanarak Mekke'ye gelen hacıların bundan sonraki ziyaret yerleri, zilhiccenin ayının beşinci gününden dokuzuncu gecesine kadar ihrama girmiş olarak, şukdûf ve merkepler ile ulaşılan Mekke'nin doğu yönünde ve beş saat

²³⁶ Dört kişi ve ekseriya iki katır tarafından taşınan nakil vasıtası (Devellioğlu, "Tahtirevan", age, s. 1023).

uzaklığında bulunan Arafat olur. Arafat’a çıkan hacılar yaklaşık elli beş metre yüksekliğinde bulunan Cebel-i Arafat önündeki sahraya çadırlar kurarak burada ikamet etmeye başlarlar. Bu sahra bir kilometre uzaklığında ve düz bir yüzey şeklindedir ve Ayn-ı Zübeyde sahranın doğu yönünden akar.

Zilhicce’nin dokuzuncu günü öğleyi müteakip hacılar vakfeye²³⁷ dururlar. Mekke kadısı bulunan zât bir hecin üzerine binmiş olarak Peygamberin Cebel-i Arafat eteklerinde namaz kıldıkları yerin üst tarafına giderek güneşin batışına kadar Hızbü’l-Azam duasını okur. O sırada Mahmileyn-i Şerifeyn’de²³⁸ sıralanmış alaylarla Cebel-i Arafat eteklerine getirilerek oraya yerleştirilir.

Bu duanın okunması sırasında Cebel-i Arafat üzerinde hacılar “Lebbeyk Allâhümme Lebbeyk” sesleriyle burada ibadetlerini gerçekleştirirler. Kadı, Hızbü’l-Azam duasını okurken etrafında Nizamiye askerlerinden bir bölük asker bulundurulur. Bu askerlerin görevi kadıya dokunmak isteğiyle rahatsızlık veren hacıları sıraya koyarak onları belli bir düzene sokmaktır.

Güneşin batış vaktinin girmesi, fişenkler atılarak hacılara ilan edilmektedir. Yapılan bu ilandan sonra hacılar bineklerine binerler ve Mekke Emîri ile Hicaz Valisi ve Sürre-i Hümayun eminleri de padişahın himayesiyle araba ve tahtirevanla yola çıkıp hacıların tamamı ile beraber Müzdelife’ye geri dönmektedir. Müzdelife’de akşam namazı ile yatsı namazı birlikte kılındıktan sonra hacıların tamamı o gece oraya naklettikleri çadırları içinde konaklamaktadırlar. Ertesi Kurban Bayramı günü sabah erkenden Mina’ya dönerek kurbanlarını kesmeye başlayan hacılar üç gün Mina’da ikamet ederler. Bayramlaşma töreni Mina’da büyük şenlikler eşliğinde yapılmaktadır. Bayramlaşma sırasında Mina’da değerli eşya ve kumaşlar satılan büyük bir pazarda kurulmaktadır. Mina’da kalınan üç gün içerisinde çadırda kalmak istemeyen hacılar, burada bulunan üç yüz kadar evden kiralama usulü ile faydalanabilmektedir. Bu üç gün zarfında hacılar Mina’dan Mekke’ye inerek hac tavafını ve isterlerse hac sa’yini de yapabilirler.

Haccın temel unsurlarını yerine getiren hacılar umre için Mekke’ye bir buçuk saat uzaklıkta ve kuzeybatı yönünde bulunan Ten’îm isimli yere giderler. Mekke’den ihrama girmeden çıkmış olanlar orada ihrama girerek, ihram namazını kılıp özel dualarını okuduktan sonra tekrar dönüp bir tavaf ve bir sa’y ibadetlerinin gerçekleştirirler.

²³⁷ Hacıların Arafat’ta durması (Devellioğlu, age, “Vakfe”, s. 1135).

²³⁸ Hülefa ve ümera tarafından Haremeyn-i Muhteremeyn’e beher sene hac mevsiminde kabile ile gönderilen hediyeler takımı (Şemseddin Sâmî, Kâmûs-ı Türkî, Enderun Kitapevi, İstanbul, 1989, s. 1304.).

Birtakım nizamiye askeri ve süvarisiyle hac ambar emininin muhafazası altında ve Sürre emini bulunan zât eşliğinde, her sene Şam ve Mısır'dan gelişi adet olan Mahmil-i Şerîf karşılanır. Mahmil-i Şerîf'in gelişinde Şeyh Mahmud ve Şüheda isimli mahallere konulmaktadır. Mekke Emîri ve Hicaz Valisi taraflarından büyük alaylarla hoş geldin töreni yapılır ve alay ile Arafat'a çıkarılıp geri Mekke'ye getirildikten sonra Harem-i Şerîf'e konulur.

Mahmileyn-i Şerifeyn'in gönderileceği günde de büyük bir alay düzenlenmektedir. Mahmileyn-i Şerifeyn özel süslenmiş develer üzerine yüklenerek, nizamiye askerlerinden süvari ve piyade bir iki tabur selam vaziyetinde bulunur. Hicaz valisi bulunan zât büyük üniformasıyla Mahmil-i Şerifi yüklenmiş olan devenin sırma ve kadifeden üretilmiş yularını tutarak Safa önünde üç kere dolaştırarak öptükten sonra Sürre-i Hümayun eminine emanet ve teslim eder. O sırada müzikler ve Mahmileyn-i Şerifeyn'e özel olan kûs ve nakkareler vurularak Mahmileyn-i Şerifeyn Medine'ye yönelmiş olarak hareket ederler.

Mekke'den hareket eden Mahmileyn-i Şerifeyn ile hacı kabilelerine Medine'ye gitmek için kullanabilecekleri Sultanî, Fer'i ve Şarkî adlarında başlıca üç yol vardır. Ancak bu yollardan hangisinin kullanılacağına emâret ve hükümet tarafından karar verilmektedir. Hangi yol uygun görülürse kabileler o yollardan, yola çıkar ve genellikle gittikleri yoldan geri dönerler.

Sultanî yolunu kullananların konaklayacağı ilk yer Vadi-i Fatıma'dır. Sonra sırasıyla Usfan, Hulays, Bi'r-i Kadime, Rabiğ, Mesture, Bedir, Safra, Bi'r-i Abbas ve Bi'r-i Şeryufi isimli mahallerdir.

Fer'i yolundan hareket eden kafilenin de birinci konaklama mahalli Vadi-i Fatıma olup sonra sırasıyla Usfan, Hulays, Bi'r-i Kadime, Rabiğ, Bi'r-i Şüyuh, Ebu Dıba, Reyyan, Gadr ve son olarak Bi'r-i Mâşâ denilen mevkilerdir.

Şark yolundan gidecek olanların ise konaklama yerleri sırasıyla, Mazik, Daribe, Hadde, Sıbğa, Surkiye, Süfeyne, Haceriye, Gurab, Gadr ve son konaklama yerleri Kantara'dır.²³⁹

Sosyal ve kültürel yapı içerisinde değerlendirdiğimiz haccın salnamede kolera salgını ile birlikte anlatılması sebebiyle bu bölümde değerlendirilmesi uygun olacaktır.

²³⁹ ags, H. 1301 (M. 1884) s. 49-57.

2.3.2. Hac ve Kolera

Hicaz’da kolera salgını ilk olarak 1831’de görüldü. Hastalık yaygın bir biçimde ya da münferit olarak ortaya çıkıyordu. En belirgin vakalar 1831 yılında tespit edilmiştir. 1831 ve sonrasında görülen ölüm vakaları şu şekilde oluştu;

Tablo 2.6 *Hicaz’da Görülen Kolera Sebebiyle Gerçekleşen Ölümlü Vaka Sayısı*²⁴⁰

Tarih	Ölüm Vakası
1831	20.000
1835 – 1846	15.000
1847, 1848, 1865	15.000
1871 – 1872	130
1872 – 1873	318
1881	5.000
1882	624
1891 – 1893	30.336
1902, 1907, 1910	329
1911	2.078

Tezin konusunu oluşturan Hicaz Vilayeti Salnamesi’nin yazılış tarihi olan H. 1301 (M. 1884)’de ölümlü kolera vakası görülmemiştir. Ancak salnamede kolera bahsi ve Sultan II. Abdülhamid döneminde alınan önlemlerden bahsedilmiştir. Salnamede konu edinilen kolera salgınının salnamemizin yazılış tarihine en yakın olan 1881 yılında gerçekleşen kolera salgını olduğu anlaşılmaktadır.

Salnamede; zannedilenin aksine koleranın hacıların Mekke’de toplanması sırasında temizlik kurallarına uymamasından kaynaklanmadığı anlatılmıştır. Mekke’nin saf ve halis toprağının ve çevresindeki yerlerin kolera hastalığının ortaya çıkmasına zemin hazırlayan otlak ve bataklık olmadığı, taş ve topraktan ibaret olan bu toprakların kolera hastalığını doğuramayacağının tıp ilmiyle ilgilenenlerce de kabul edildiği ifade edilmiştir. Salnamede kolera hastalığının “*endemik*” olduğu belirtilerek hastalık “*illet-i mutavattın*” olarak ifade edilmiştir. Salnamenin kaleme alındığı H. 1301 (M. 1884) tarihinde kolera hastalığının üç seneden beri yani miladi 1881 tarihinden itibaren üst üste Mekke’de bulunduğunun, doktorlar tarafından açıklandığı da ifade edilmiştir.²⁴¹

²⁴⁰ Kunalp, agm, s. 503.

²⁴¹ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 58.

Salgının birinci senesinde Kolumbayan isimli İngiliz gemisinin Aden’de kolera mevcutken Bombay’dan hacıları alarak Aden’le temasından sonra temiz patente ile hac vaktinden iki ay önce Cidde’ye gelmiş olmasından hastalığın bulaştığına hükmolunmuştur.²⁴²

Bu arada deniz yolu ile gemi kullanılarak yapılan seyahatlerin artışı başka sorunları da beraberinde getirdi. İstanbul Konferansı’na katılan delegeler iki öneride bulundular. Bu önerilerden biri, Asya kıtasına mensup hacıların seyahatlerinde bir karantina sürecine tabi tutulmak suretiyle Hicaz’ın koleradan korunabileceği yolundadır. Diğer öneri ise, Hicaz’dan geri dönerken hastalığı kapalı kimselerin korumaya alınarak hastalığın yayılmasını önlemektir. Delegeler, Bâbü’l-Mendeb Boğazı girişindeki ilk durak olarak Pelin Adası’nı, daha sonra Osmanlı vilayeti durumunda olan Yemen sahillerine yakın bir ada olan Kamaran adasını bir konaklama yeri olarak önerdiler.²⁴³

Ancak salgının ikinci senesinde iki İngiliz vapurunun koleradan hasta olan Hint sahilleri hacılarını taşıdığı görülmüştür. İki İngiliz vapurundan birinin, kararlaştırılmış olan on beş gün karantina müddetini tamamlamadan hac vaktinin yaklaşmasını bahane ederek Kamaran’a ulaşmasından iki gün sonra Cidde’ye gelmesi ve hele ikincisinin asla Kamaran’a uğramayarak hacıları doğrudan Cidde’ye çıkarması yönüyle hastalığın Mekke’ye bulaştığından şüphe kalmadığı ifade edilmiştir.

Üçüncü senesinde ise Zilhicce’nin beşinci gününe kadar Mekke ile civarı her çeşit hastalıktan emin iken o gün Mısır’dan gelen Mahmil-i Şerif halkının şehir halkı ile temas etmesi sonucu koleranın belirtileri gözlenmeye başlamıştı. Çünkü Mahmil-i Şerif’in Mekke’ye yaklaşması sırasında, sıhhiye memurunun ifadesi üzerine mahalli hükümetçe Mahmil-i Şerif cemaatinin sağlık durumu resmi yazı ile Emîrü’l Hac tarafından sorulmuştu. Mahmil cemaati arasında asla bir hastalık olmadığı tabiplerinin ifadesinden bahisle cevaben mahalli hükümete açıklanması üzerine sıhhiye memuru mahmil halkının temasına engel bir gerekçe göremediğinden Mısır’ın şehir ile temas etmiştir. Hâlbuki bunlar Mekke’ye gelinceye kadar yolda hayli can kayıpları gerçekleştiği, Mekke ile temaslarından sonra öğrenilmiştir. İşte bu suretlerle hastalığın bulaştığına hükmedilmiş, ancak her defasında halka bulaşmadan hacıların geri dönüşünü müteakip ölümler olmuştur. Hastalığın burada devamını gerektiren

²⁴² Kunalp, agm, s. 504; ags, H. 1301 (M. 1884) s. 58.

²⁴³ Kunalp, agm, s. 509.

tabi sebepler olmadığı gibi az zamanda sonuçlanmasında yapılan temizliğinde hayli etkisi vardır.²⁴⁴

Koleranın Hicaz'ın farklı kasabalarında ve sadece hac sezonunda ortaya çıktığı ve hacıların ayrılmasından sonra yok olduğu doğrudur. Hac sezonu esnasında suyun yetersizliği, aşırı kalabalık, nüfus ve sağlık koşullarının yetersizliği gibi etkenler hastalığın yayılmasını körükledi. Hacda sayıları 200.000'e kadar varan kurbanlıkların kesilerek muhtelif parçalarının Manua (Mine) deresine bırakılması herhangi bir hastalık için önemli bir faktör teşkil ediyordu.²⁴⁵

2.3.2.1. Kolera Sebebiyle Alınan Tedbirler

Salnameye göre alınan bazı önlemler şunlardı: Mekke'nin bütün mahalleleri, bütün çarşı ve pazarları belirlenen ikişer üçer adam marifetiyle süpürülerek Tophane-i Âmire ürünlerinden demir arabalar vasıtasıyla çöplerin tamamı dış memlekete nakil ile orada gömülmüş veya yakılmıştır.

Halka özel olan helahaneler de her gün yıkattırıldıktan sonra kokunun engellenmesi için içine kireç ve sair kimyevi maddeler atılmıştır.

Yiyecek ve içeceklerin çarşılarında çürük veya olgunlaşmamış sebze ve meyve ile ishali davet eder sair yiyecek ve içecek gözlendiği durumda satışı yasaklanarak derhal gömülmüş, aşçı dükkânlarında satılan yemek bakırlarının kalaylattırılması emrine son derece özen gösterilmiştir.

Hacıların mesken ve mekânları da sıhhiye tabibi tarafından muayene edilerek havadar olmayan mahallere yerleşmiş olanları derhal oradan çıkarılarak havadar mahallere nakil ve iskân edilmiştir. Arafat'ta da aynı işlemler uygulanmıştır.

Hacıların içmesine özel havuzların suları döktürülüp yeniden doldurulmuş, derhal tayin olunan Nizamiye kolları vasıtasıyla hacıların hareketine değin muhafaza emrine özen gösterilmiştir.

Mina'ya gelince; her sene yeniden on üç yerde kasaphaneler inşa olduğu gibi hacıların çoğuna oranla beş metre derinliğinde yetmiş seksen kadar çukurlar açtırılarak kurbanların pislikleri ve atıkları bu çukurlara atılmıştır. Ortada koyun sürüleri gözlenirse hemen

²⁴⁴ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 59-60.

²⁴⁵ Kuneralp, agm, s. 505.

nizamiyeden tertip edilmiş kollar aracılığı ile zikredilen kuyular tarafına sevk ettirilmiştir. Çadır aralarında kurban kesen bulunur fikri ve şüphesiyle dört yüz işçi ile on beş adet demir arabalar temizlenip yıkanmasına tayin edilerek görülen pislikler derhal o güne mahsus olan kuyulara naklolunduktan sonra akşamüzeri de bahsedilen kuyuların içine kireç doldurularak mükemmel suretle kapattırılır.

Mina'da hacılara özel beş yüz adet helahane vardır. Bunların kötü kokmaması için lazım gelen tedbirler alındığı gibi batılı ve hacca tekrar gelen hacıların taş üzerinde kurutmak istedikleri kurban etlerinden koku ortaya çıkacağından dolayı bunlar dört yüz amele aracılığıyla toplattırılarak uzak yerlere nakil ettirilir. Kurban derileri de mültezimi aracılığı ile toplanıp sıhhiye tarafından tayin olunan mahalle yani Mina'dan uzak olan dağlara götürülerek tuzlatılıp, kurutulup Mekke'ye dâhil olmadan doğruca Cidde'ye nakledilir ve orada memleket dışına konulur. Mina Boğazı'nda da tertip edilen kollar, gelip geçen yükleri muayene ederek kokuşmuş etleri gözlemlerlerse alıp gömer.

Mina'da kırk yataklı kargir ve havadar bir sıhhiye dairesi ve hastahanesi olup, bu hastahane müracaat edenleri istisnasız ücretsiz olarak muayene ve tedavi ettiği gibi fakir hacıları ücretsiz kabul ederek ve bu hacıların yiyecek ve içecekleri de Osmanlı Devleti tarafından karşılanmaktadır.

Mina'da ölümler olursa zikredilen hastahaneye müracaatla sıhhiye tarafından bedel alınmadıkça ölünün yıkanması ve defni yasaktır. Bu hastahaneye herkesin gözüyle de gördüğü üzere gündüzleri Osmanlı Sancağı ve geceleri kırmızı büyücek bir fener çekilir.

Mina'da ki su sahrınçları da birkaç gün önceden sıhhiye memuru tarafından muayene edilip, temizlenerek ve yıkanarak yeniden doldurtulur. Koleranın bulaşması halinde bahsedilen sağlık tedbirlerinin tamamının yapılmasından başka fukara için bir kolera hastahanesi açılarak hastanın istisnasız kabulüyle tedavisi yapılır. Diğer hastaların kolera hastasıyla teması yasaklanarak hastahaneye yatırılır ve Mahmileyn-i Şerifeyn de derhal Mekke'den Medine'ye çıkarılır.²⁴⁶

²⁴⁶ ağı, H. 1301 M. (1884), s. 60-63.

III. BÖLÜM

3. EKONOMİK YAPI

Sadece ekonomik açıdan incelenecek olursa Hicaz Vilayeti Osmanlı Devleti için bir yük teşkil etmektedir. Eyaletin başlıca gelir kaynağı olan gümrük vergileri, bölgenin yönetim masraflarının çok altında kalmaktaydı. Oysa II. Abdülhamid bölgeye Hicaz Demir Yolu gibi birçok önemli yatırımlar yaparak bölgenin Osmanlı Devleti'ne bağlılığını artırmak istemiştir. II. Abdülhamid'i iyi analiz etmiş biri olan Von Der Goltz Paşa' ya göre Abdülhamid'in amacı “*içeriye fethetmek*” şeklinde tanımlanmıştır. II. Abdülhamid halifelik kurumunu en iyi şekilde kullanarak saygınlığını artırmak ve böylece Müslüman unsurları bir arada tutmaya çalışmıştır.²⁴⁷

3.1. HİCAZ VİLAYETİ EKONOMİSİ

Hicaz; alçak, kuru ve sıcak bir sahil memleketi olan Tihame ile Tihame dışındaki dağlık kısımdan oluşmaktadır. Tihame bölümünde önem arz eden vadiler bulunmadığından bu kısım ürün yetiştirmek ve nebattan hemen hemen yoksundur. Bu kısımda bazı liman şehirleri bulunmaktadır ancak deniz dibindeki şap yığınlarından dolayı bu limanlarda yeteri kadar kullanışlı değildir. Al-Havra limanı ile Medine'nin eski bir limanı olan Car Limanı'nda terkedilmiş durumdadır. Ancak bunların yerini yine Medine'nin limanı durumunda olan Yanbu' ile Cidde limanları almıştır. Bu kısımda halk balıkçılık ile geçinmektedir. Dağlık olan kısımda ise Medine'nin bir kısım volkanik arazisi ile hoş bir vaha görünümünde olan Taif münbit bir görünüm içerisindedir. Taif diğer bölgelere göre daha serin olan iklimi ile zengin meyve ve ziraat alanlarına sahiptir. Bu bölgede ziraat yapılsa da ihraç edilecek kadar önemli bir üretim bulunmamaktadır. Yalnız hurma üretimi bu durumdan müstesnadır. Bölgede Avrupa, Mısır ve Hindistan'dan yapılan ithalat olmasa yapılan ziraat bölge halkını besleyecek vaziyette değildir. Bölgeden yapılan ihracat ise önemsizdir.²⁴⁸

Cidde ise Mekke'nin iâşesini Mısır'dan sağlayan önemli bir konumda bulunmaktadır. Bu bakımdan Cidde Gümrüğü Hicaz'a hâkim olanlara önemli sayılabilecek bir gelir kaynağı teşkil etmiştir. Bu duruma hacılardan sağlanan gelirde tabidir. Özellikle Afrika'dan hac için

²⁴⁷ Murat Özyüksel, “Hicaz Demiryolu”, Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2012, C. 7, s. 687-688.

²⁴⁸ Adıvar v. dğr., “Hicaz”, C. 5: 1, s. 473.

gelenler önce Cidde Limanı'na ayak basarlar. Cidde'nin ekonomik gücü daha çok limanından elde edilen gelire dayanmaktadır. Şehir Mısır, Hindistan ve Afrika'dan gelen gemilerin ziyaret ettiği bir ticaret merkezi konumundadır. Ancak Süveyş Kanalı'nın açılması ile Cidde Limanı önemini büyük oranda kaybetse de Hicaz'ın iase kapısı ve hacıların iskelesi olarak önemini korumayı sürdürmüştür. Bu konumundan dolayı II. Abdülhamid Medine'den sonra Hicaz Demiryolu'nu Mekke ve Cidde'ye ulaştırmayı düşünmüş ancak I. Dünya Savaşı'nın etkisi ile bu düşüncesi gerçekleştirilememiştir.²⁴⁹ II. Abdülhamid yönetiminin başlangıç yılları olarak kabul edebileceğimiz salnamemizin kaleme alındığı tarihte ise Hicaz Vilayeti'nin en işlek iskeleleri Cidde, Yanbû'ı-Bahr ve Rabiğ vilayet limanlarıdır ve bu limanların başlıca ihracatı hurmadır. Hurmanın en iyileri ise Medine'de yetiştirilir. Vadilerde büyük oranda kınada yetiştirildiğinden vilayetin ihrac ürünleri arasında bulunduğu söylenebilir.²⁵⁰ Cidde Limanı'nda birkaç Avrupalı tüccar dışında umumiyetle yerli Müslüman ve ecnebi tüccarlar ticaretle uğraşmışlardır. Bu tüccarlar Habeş, Sevakın, Mısır, Zengibar, Somali, Hind, Cava, Japonya, Çin, Anadolu, Rumeli, Suriye, Bilâd-ı Mağrib, Necid, Yemen, Irak, Bahreyn, Maskat, Avrupa, Rusya ve İran ile ticaret yapmışlardır.²⁵¹ Mercan, sedef, inci, tesbih, kına, kahve, Arap zamkı, ıtriya, misvak, hurma, katran, deri ve bedevi kilimi gibi ürünler Cidde'den ihrac edilmiştir. Hububat, şeker, çay, Yemen kahvesi, zeytin, cam, Cava tahtası, Hindistan ahşap züccaciyesi, bakır mallar, Ankara yünü, pamuk, Amerikan bezi, Hint, Bağdat, Şam ve Halep ipekli kumaşları, çeşitli manifatura, zağferan, gül yağı, sabun ve fildişi gibi ürünler de Cidde'ye getirilen ithal ürünlerdi.²⁵²

Yanbû'ı-Bahr limanına sahip olan Yanbû halkı Kızıldeniz kıyısında bulunmalarından dolayı kıyılardaki şap ve denizdeki inci ve sedeften ekonomik olarak yararlanmışlardır.²⁵³

Medine ise bazen buraya uğrayan Şam kervanı ve hac mevsimi hariç tutulursa ticari faaliyetlerin tamamen dışında idi.²⁵⁴ Şehir doğal şartları gereği Mekke'den farklı olarak hububatın yetiştirilebildiği bir coğrafyaya sahiptir. Hicaz'da Medine, Mekke'ye oranla ziraate daha uygundur.²⁵⁵ Hicaz'ın bazı yerlerinde ve özellikle Medine civarındaki Uhud dağı etrafında ziraate uygun arazi bulunsa da buralarda yaşayanlar genellikle kendi ihtiyaçları için

²⁴⁹ Adıvar v. dğr., "Cidde", C. 3, s. 159-160.

²⁵⁰ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 67.

²⁵¹ ags, H. 1309 (M. 1892), s. 274.

²⁵² Barlak, agt, s. 41.

²⁵³ Mustafa L. Bilge-Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Yenbu", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 2013, C. 43, s. 422.

²⁵⁴ Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Medine: Osmanlı Dönemi", TDV İslâm Ansiklopedisi, Ankara, 2003, C. 28, s. 314.

²⁵⁵ Adıvar v. dğr., "Medine", C. 7, s. 460

az miktarda ziraat yaparlar. Buğdayın en iyileri Hicaz'da yetiştirilse de ekim alanı çok olmadığından ihtiyaç Basra, Mısır ve Bombay'dan alınarak karşılanır. Arapların buğday ve arpa ekimine o kadar alışık olmadıklarından kendileri için düre ve duhne²⁵⁶ ekerek geçinirler. Vadi-i Fatıma ve diğer bazı vadilerde limon ve portakal çeşitlerinin en iyileri ve muz yetiştirilir. Peleşek yağını Medine civarındaki Araplar üreterek dışardan gelen müşterilerine satarlardı.²⁵⁷

Tarıma elverişli arazi bakımından Hicaz'ın en fakir yerlerinden biri olan Mekke ticari yönden de fazla gelir kaynağına sahip değildir. Mekke'nin ticari anlamda geliri; şehre uğrayan ticaret kervanlarına ve hac mevsimlerinde yoğunlaşan ticari faaliyetlere dayanmaktadır. Osmanlı döneminde de Mekke'nin giderlerinin önemli bir bölümü Mısır hazinesi ve Cidde gümrük gelirlerinden karşılanmıştır. Mekke aynı zamanda Hac sırasında kervanların gidiş ve dönüşü karşılıklı mal değişimine imkân verdiği için imalat merkezi olmadığı halde bilhassa Hindistan'dan gelen mallar başta olmak üzere kumaş, baharat, esans, kahve gibi emtianın Anadolu'ya ulaşmasını sağlıyordu. Mekkelilerin önemli gelir kaynaklarından birisi de hac dönemlerinde üstlendikleri rehberlik hizmetleridir. Delil adı verilen rehberler Mekke'ye dışarıdan gelenlere kılavuzluk yaparak ihtiyaçlarıyla ilgilenirlerdi. Ayrıca Mekke'ye İstanbul ve Mısır'dan her yıl düzenli olarak gönderilen sürre, cevali, ceraye, Cidde gümrük gelirlerinin bir kısmı ve doğrudan merkezi idare ile vakıflardan yollanan tahsisatlar gibi çeşitli şekillerde para ve mal aktarılırdı.²⁵⁸

Hicaz'da hayvan yetiştiriciliği ise bedeviler tarafından yapılmaktadır ve en fazla değer biçilen hayvan ise Arap atlarıdır. Osmanlı Devleti'nde hem sarayda hem de askeri amaçlı kullanılan bu atlar aynı zamanda diğer ülkelere satıldığı için iyi bir gelir kaynağı durumundaydı.²⁵⁹ Hicaz Vilayeti'nde bulunan hayvanlardan en kullanışlı olanı devedir. Mekke ile Medine arasında bulunan deve sayısı on beş binden fazladır. Hicaz'da inekte yetiştirilmekle beraber bu inekler Mısır ineklerine benzerlik gösterse de Hicaz'ın Mısır gibi geniş ve otlu meraları olmadığından Mısır inekleri kadar süt vermezler. Hicaz halkı sığır eti yenmesine alışık olmadıklarından çoğunlukla koyun eti yerler. Hicaz'da birçok koyun bulunduğu gibi Necid taraflarından da koyunlar getirilir. Hicaz'da yetiştirilen hayvanlardan biriside keçidir ki bu keçiler Malta keçilerine benzerler ve sahipleri sütlerinden faydalanırlar.

²⁵⁶ darı (Devellioğlu, age, "Duhne", s. 191.)

²⁵⁷ ağı, H. 1301 (M. 1884), s. 67-68.

²⁵⁸ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Mekke: Osmanlı Dönemi", TDV İslâm Ansiklopedisi, Ankara, 2003, C. 28, s. 568.

²⁵⁹ Elif Ayça Karaca, Osmanlı İdaresinde Hicaz ve Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridelerinde Hicaz Vilayeti (1908-1918), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yozgat, 2019, s. 31.

Hicaz'da Cidde ile Mekke arasında ve bazı mahallerde kullanılan beyaz ve siyah merkeplerde diğer cinslerinden farklı olarak hızlı ve kuvvetlidirler.²⁶⁰

Hicaz ekonomisini belirleyen önemli bir unsur da hac olarak ortaya çıkmaktadır. Hacıların sayısı veya zenginlik dereceleri Hicaz şehirlerini ve bedevileri ekonomik olarak etkilemekteydi. Hac yapanların sayısı ve zenginlikleri yüksek olursa hacılardan istifade edenler için bolluk aksi durumlarda ise darlık yaşanıyordu. Bu iktisadi bağımlılık Hicaz'ın ekonomik açıdan desteklenmesini gerekli kılıyor ve Haremeyn'e düzenli olarak sürre gönderiliyordu. Hediye olarak gönderilen para belli bir düzende, sürre defterine tabi olan kimselere dağıtılırdı. Sürre gönderilirken Haremeyn'deki nüfus artışı da göz önünde bulundurulur ve artan nüfusa oranla gönderilen miktarda artırılırdı. 1880'li yılların ortalarında Hicaz'a gönderilen toplam ödenek 26.538.692 kuruş olup bu paranın 8.039.889 kuruşu Sürre-i Hümayun'un bütün harcamalar dâhil toplamıdır. Bu miktarın Haremeyn'de sürre olarak dağıtılan kısmı 3.503.613 kuruştur. Toplam paranın 18.498.803 kuruşu ise Mürettebat-ı Hicaziye denilen ödenektir. Bu kısım Maliye Hazinesi adına zahire olarak satın alınıp Hicaz'a gönderilirdi. Haremeyn için Evkaf-ı Hümayun hazinesinden şehâdetname bedeli adıyla her sene 413.410 kuruş daha verilir ve bu para elinde şehâdetname bulunan şerif, seyyid, imam, hatip, halk içinde saygı duyulan kişilere, Harem-i Şerif hizmetlilerine, halka ve mücavirlere verilirdi. Ayrıca ikramiye adıyla 75.100 kuruş olmak üzere Hicaz'a gönderilen bir ödenek daha bulunuyordu. Hicaz'a gösterilen ihtimam sebebiyle bu vilayetin halkına yardımda bulunmakta bir devlet geleneği idi. Bu durum olağanüstü durumlarda iyice belirginleşiyordu. Ayrıca Mekke halkıyla mücavirlerine bir cetvele bağlı olarak ikramiye türünden düzenli bir şekilde para da gönderilmekteydi. Yenbû'daki fakirlere dağıtılmak üzere sadaka olarak Miralay Âbid Bey aracılığı ile Sultan II. Abdülhamid tarafından gönderilen un Hicaz'a yapılan başka bir yardım örneğidir. Bu yardımlar aynı zamanda yabancıların özellikle İngilizlerin bölge üzerindeki politik emellerine karşı bir tedbir olarak düşünülüyordu. Halkın önde gelenlerine ve bedevi şeyhlerine hilat, nişan ve hediye itası da veriliyordu. Bu yolla eşrafa, devletin kendilerine verdiği değer gösterilerek gönülleri kazanılıyor ve böylece devlete olan bağlılıklarının artırılması amaçlanıyordu.²⁶¹ Yapılan bu harcama ve ödemeler ile 19.

²⁶⁰ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 68.

²⁶¹ Hasan Barlak, "Sultan II. Abdülhamid'in Haremeyn Hassasiyeti", Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, C. 7, S. 17, s. 136-138.

yüzyılın sonuna gelindiğinde II. Abdülhamid Hicaz'daki Osmanlı varlığını pekiştirmeyi ve kendisinin Hâdimü'l-Haremeyni's-Şerifeyn konumunu güçlendirmeyi başarmıştı.²⁶²

Osmanlı Devleti tarafından Hicaz Vilayeti'ne yapılan yardımların çokluğunun yanında vergi konusunda da Hicaz "Müstesna Eyalet" denilen grup içerisinde yer alıyordu. Hicaz'dan başka idare noktasından umumi hükümler dışında muameleye tabi tutulan diğer eyaletler de Sayda Eyaleti olarak adlandırılan Beyrut ve Suriye ile Halep, Bağdat, Basra, Musul, Trablusgarp, Bingazi ve Yemen'di. Bunlardan Hicaz ile Basra'nın arazisi arazi-i öşriyeden, diğerlerinin arazisi, arazi-i haraciyeden sayılıyordu. Bu eyaletler fethedildiklerinde zeamet ve timar usulüne tabi tutulmadığı gibi mali işlerine de merkez tarafından müdahalede bulunulmuyordu. Halkı eskiden beri ne gibi vergi ile mükellefse Hazine için de o alınmış ve arazileri hakkında eski hükümler de o hal üzere bırakılmıştı. Bu vilayetlerin özellik olarak diğerlerinden ayrı tutulmalarında halkının aşiretler ve kabilelerden oluşması, muhtelif din ve mezhebe tabi olmaları ve mevkilerinin siyasi olarak nazik ve mühim olması başlıca sebepler olarak sayılabilir. Bu eyaletler Müfrezü'l-Kalem adıyla ayrıca Mısır Hazinesi, Şam Hazinesi, Bağdat Hazinesi, Yemen Hazinesi gibi hazine teşkil ederlerdi. Hicaz Eyaleti'nin ise ayrı bir yeri vardı çünkü Osmanlı'ya göre Haremeyn'i yani Mekke ve Medine'yi içine alıyordu. Bu sebeple Osmanlı Devleti bu eyalet halkını vergi ile mükellef tutmamıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin Yeniçeri Ocağı'nı kaldırıp yerine Âsâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Ordusu'nu kurması ile bu ordunun ulufesi ve aynı zamanda çıkılan seferlerin masraflarını karşılamak, için Eyalet-i Mahruseye'de, ihtisab maddesi uygulayarak, ihtisab resmi denilen bir vergi koymak mecburiyetinde kalmıştır. Çünkü ordunun yiyecek, giyecek, silah gibi giderleri ile maaşlarının karşılanması için lüzumlu paranın hazinenin mevcut gelirleriyle karşılanamaz oluşu yeni kaynakların aranmasına sebep olmuştu.²⁶³

3.1.1. Hicaz Vilayeti'nin Bin Üç Yüz Mali Senesi Gelir ve Giderleri

3.1.1.1. Gelirler

H. 1301 (M.1884) tarihli salnamede, Hicaz Vilayeti'nin 1300 mali senesine dair gösterilen gelir ve giderler incelendiğinde Hicaz'da yukarıda da bahsettiğimiz; yeniçeriliğin ortadan kaldırılması ile kurulan Asâkir-i Mansure-i Muhammediyye Ordusu'nun masraflarına karşılık olmak üzere alınmaya başlanan ihtisabiyye²⁶⁴ rüsumu alınmıştır. Bu vergi dışında

²⁶² Barlak, "Sultan II. Abdülhamid'in Haremeyn Hassasiyeti", s. 132.

²⁶³ Mustafa Bıyıklı, "Şam Vak'ası (1831) ve Sonuçları", Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C. 12, Osmanlı, s. 1235-1236.

²⁶⁴ Pakalın, age, C. 1, s. 481.

tartım ücretlerine karşılık olarak alınan kantariyye²⁶⁵ rüsumu, balık rüsumu, Hicaz’da ulaşım işlerinde kullanılan katır, deve ve benzeri hayvanlar için muayyen bir nispette alınan tahriciyye²⁶⁶ rüsumu, zekât yani aşar rüsumlarının alındığı görülmektedir.²⁶⁷ Gelir ve giderleri gösteren bütün tablolarda para ve kuruş olarak gösterilen gelir ve giderler de her kırk para, bir kuruş olarak kuruş kısmına eklenmiş ve kırk kuruştan eksilen kısım, para olarak gösterilmiştir. Salnamede Hicaz Vilayeti için gelir olarak sadece bu vergiler gösterilmekte ve bu vergiler dışında Osmanlı Devleti’nin merkezi bütçesi tarafından gönderilen para kısmı sayılmazsa vilayetin başkaca bir geliri olmadığı görülmektedir. Hicaz Vilayeti’nin 1300(1884/1885) mali yılına ait toplam geliri 1.533.934 kuruş ve 20 paradan ibarettir.²⁶⁸ Hicaz Vilayeti’nin H.1300 mali senesine mahsuben gelirini gösteren tablo aşağıda gösterilmiştir.

Tablo 3.1 Hicaz Vilayeti’nin H. 1300 Mali Senesine Mahsuben Oluşan Gelir²⁶⁹

Gelirin Türü	Gelir Toplamı	
	Para	Kuruş
İhtisabiyye rüsumu	30	256.607
Kantariyye rüsumu	0	40.000
Balık rüsumu	0	80.000
Tahriciyye rüsumu	30	997.789
Aşar rüsumu	0	137.445
Çeşitli gelirler	0	22.092
Gelir Genel Toplamı	20	1.533.934

Görüldüğü gibi Hicaz’ın vergi geliri sadece 1.533.934 kuruş ve 20 paradan oluşmaktadır. Oluşan muvazene açığı Osmanlı Devleti’nin merkezden gönderdiği 23.984.971 kuruş ve 28 para ile kapatılmış vergi geliri ile merkez hazineden gönderilen gelir toplandığında Osmanlı Devleti’nin 25.518.915 kuruş ve 8 paradan oluşan bir bütçe ile Hicaz Vilayeti için para ayırdığı görülmektedir.²⁷⁰

H. 1301 (M.1884) tarihli Hicaz Vilayeti Salnamesi’ne göre Mekke-i Mükerrerme Müdüriyet Hazinesi’nin bir sene zarfında gerçekleştirdiği gelir ve giderler incelendiğinde;

²⁶⁵ Devellioğlu, age, “Kantariyye”, s. 486.

²⁶⁶ Devellioğlu, age, “Tahriciyye”, s. 1021.

²⁶⁷ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 168.

²⁶⁸ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 168.

²⁶⁹ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 168.

²⁷⁰ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 174.

imaret, hamam, dükkân ve benzeri icar gelirleri, vasfı belirtilmeyen diğer gelirler ile Evkaf-ı Hümayun ve Maliye hazinelerinden gönderilen nakdi para vilayetin gelirleri arasındadır. Bu gelirlerin dışında İstanbul ve Mısır'dan aynen gönderilen zeytinyağı ve cerayeler de bu müdürlüğün gelirleri arasındadır. Verilen tablolar ile ayrı ayrı gösterileceği üzere Mekke-i Mükerrerme Müdüriyet Hazinesi'nin bir yıllık toplam geliri icar ve diğer gelirlerden 64.242 kuruş ve 10 paradır. Evkaf-ı Hümayun Hazinesi'nden gönderilen 1.266.407 kuruş ve 20 para, Maliye Hazinesinden gönderilen 2.754.128 kuruş ve 10 para da nakdi gelirleri arasındadır. İstanbul ve Mısır'dan gönderilen zeytinyağının tahmini bedeli 105.000 kuruş ve Mısır'dan gönderilen ceraye hintasının tahmini bedeli olan 1.202.500 kuruş olmak üzere gelir miktarı toplam 5.392.278 kuruş 10 para olarak gerçekleşmiştir.²⁷¹ İstanbul ve Mısır'dan aynen gönderilen zeytinyağı Harem-i Şerif'te kandillerin yakılması için, Mısır'dan gönderilen ceraye hintası ise eşraf ve sâdât ve eimme ve hutaba ve hademe ve ahali ve Mücavirin-i Kirama ihsan-ı şahane olmak üzere tahsis edilmiştir.²⁷²

Tablo 3.2 *Mekke-i Mükerrerme Müdüriyet Hazinesi'nin Bir Yıllık Toplam Geliri ve Gelir Türü*²⁷³

Gelirin Türü	Gelir Toplamı	
	Para	Kuruş
Haseki Sultan İmareti'ne merbut otuz dört bâb dekakinin icar-ı senevileri	00	46.992
Harem-i Şerif müsakkafatından Bâbü'l-Umre civarında kain hamamın icar-ı senevisi	00	10.750
Cidde'de kain Harem-i Şerif müsakkafatının gayr-ı ez-masarif hasılatı	15	1.143
Taif'te kain Emine Hanım Vakfı müsakkafatının gayr-ı ez-masarif hasılatı	5	909
Bazı varidat-ı müteferrika-i mahalliye	30	4.447
Kısımın toplamı	10	64.242
Evkaf-ı Hümayun Hazine-i Celilesi'nden	20	1.266.407
Maliye Hazine-i Celilesi'nden	20	2.754.128
Kısımın toplamı	00	4.020.536
Harem-i Şerif'te ikad olunmak üzere Dersaadet ve Mısır'dan muhassas revgan-ı zeytin gayr-ı ez-fark esmanı	00	105.000
Eşraf ve sâdât ve eimme ve hutaba ve hademe ve ahali ve Mücavirin-i Kirama ihsan-ı şahane olmak üzere Mısır'dan tertip ve tahsis buyurmuş oldukları ceraye hintasının esmanı	00	1.202.500
Kısımın toplamı	00	4.020.536
Gelir Genel Toplamı	10	5.392.278

²⁷¹ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 178,180.

²⁷² ags, H. 1301 (M. 1884), s. 180.

²⁷³ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 178,180.

3.1.1.2. Giderler

Hicaz Vilayeti'nin H. 1300(1884/1885) mali yılına mahsuben oluşan giderleri ise eşraf, sâdât, Mücâvirîn, muhtacîn maaş ve saliyeleri, memur maaş ve mürettebatları, Mahmileyn-i Şerefeyn ve Urban ikramiyesi ile zehâir-i ayniye nakliye ve diğer masrafları, Asâkir-i Nizamiye, Bahriye ve Zabtiye şeklinde kısımlara ayrılmıştır. Bu kısımlara yapılacak giderler nakden ve aynen ödeme şeklinde bölümlendirilmiş ve ayrı ayrı bedelleri salnamede belirtilmiştir. Aynen yapılacak ödemeler genel olarak buğday, arpa, fasulye ve mercimek şeklinde yapılırken ölçüleri yazılıp tahmini bedelleri üzerinden işlem yapılmıştır.²⁷⁴ Giderlerin geneli üzerinden yapılan harcamaları gösteren tablo aşağıda gösterilmiştir.

Tablo 3.3 Hicaz Vilayeti'nin H. 1300 Mâli Senesine Mahsuben Oluşan Gideri²⁷⁵

Masraf Türü	Gider Toplamı	
	Para	Kuruş
Mekke ve Medine ve Cidde'de bulunan eşraf ve sâdât ve mücavirin ve muhtacîn maaş ve saliyeleri	4	4.332.540
Bil cümle memurin-i mahalliye'nin maaş ve mürettebatları	23	1.727.026
Mahmileyn-i Şerifeyn ve Urban ikramiyesi ve zehâir-i ayniye nakliye ve masarifat-ı mahalliye sairesi	29	4.987.704
Asâkir-i Nizamiye-i Hazret-i Şahane ve Bahriye ve Zabtiye-i Mülûkâne'ye nakden ve aynen verilmesi lazımgelen	32	14.471.634
Genel Toplam	8	25.518.906
Toplam'dan nakden yapılan harcama miktarı	12	18.520.607
Toplam'dan aynen yapılan harcama miktarı	36	6.998.298

H.1301(M.1884) tarihli Hicaz Vilayeti Salnamesi'ne göre Mekke-i Mükerrerme Müdüriyet Hazinesi'nin bir sene zarfında Evkaf-ı Hümayun Hazinesi'nden sürre ve saliyat ve Harem-i Şerîf hizmetkarları için 1.145.11 kuruş, Maliye Hazinesi'nden kisve ve saliyat, Eşraf ve Sâdât-ı Kiram, emekli asker ve memur ile ahali ve Mücavirin-i Kiram maaşları ve esham-ı cedid ve mübeddele ve âdiye faizleri için 2.163.148 kuruş ve 20 para; Maliye ve Evkaf-ı Hazinesi'nden olmak üzere öşr-i hums, İstanbul ve Mısır'dan gönderilen zeytinyağı ve ceraye hintasının aynen sarfı olmak üzere toplam 2.084.018 kuruş ve 30 para olmak üzere toplam 5.392.278 kuruş ve 10 para harcadığı ve harcanan paranın elde edilen gelirle denk olduğu görülmektedir.²⁷⁶

²⁷⁴ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 169, 171, 173, 175.

²⁷⁵ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 169, 171, 173, 175.

²⁷⁶ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 179,181.

Tablo 3.4 *Mekke-i Mükerrerme Müdüriyet Hazinesi'nin Bir Yıllık Gideri*²⁷⁷

Masraf Türü	Gider Toplamı	
	Para	Kuruş
Evkaf-ı Hümayun-ı Hazine-i Celilesi'nden muhassas sürre ve saliyat	00	310.502
Evkaf-ı Hümayun-ı Hazine-i Celilesi'nden muhassas hademe-i Harem-i Şerîf vezaifiyle maaşat-ı saire	00	834.609
Kısım Toplamı	00	1.145.111
Maliye Hazine-i Celilesinden muhavvel	00	24.525
Muhassasat bedel-i kisve ve saliyat		
Eşraf ve sâdât-ı Kiram maaşatı	00	1.544.064
Mütekaidin-i Askeriye maaşatı	00	29.298
Mütekaidin-i Mülkiye maaşatı	00	145.236
Ahali ve Mücavirin-i Kiram maaşatı	00	225.981
Esham-ı Cedid ve mübeddele ve âdiye faizleri	20	194.044
Kısım Toplamı	20	2.163.148
Maliye ve Evkaf-ı Hümayun Hazine-i Celileleri'nden muhassas maaşatın doksan dokuz senesi zilkadesinin on ikinci gününden itibaren afv olunan öşr-ü humsî olarak verilen	30	776.518
Dersaadet ve Mısır'dan vürudu mukannen revgan-ı zeyt ve ceraye hintasının gayr-ı ez fark fiyat-ı muhammenesî aynen sarf olunmakta olan revgan-ı zeyt bedeli	00	105.000
Mısır'dan vürudu mukannen mezkur on iki bin yirmi beş erdeb hintanın aynen tevzi olunduğu cihetle esmanı		1.202.500
Kısım Toplamı		2.084.018
Genel Toplam	10	5.392.278

Osmanlı Devleti II. Abdülhamid yönetiminde Peygamberin doğduğu, İslam'ın ortaya çıktığı, Müslümanların kiblegâhı olan Kâbe'nin bulunduğu Hicaz Vilayeti'ne duyulan saygı gereği ve bölgenin Osmanlı Devleti'ne bağlı kalması adına mali anlamda gereken özeni göstermiş, Hicaz Vilayeti'ne ekonomik yardımları eksik etmemiştir.

²⁷⁷ags, H. 1301 (M. 1884), s. 179,181.

IV. BÖLÜM

4. İDARİ-ASKERİ YAPI

4.1. İDARİ YAPI

Hicaz bölgesinin merkezi konumundaki Mekke'nin Osmanlı Devleti'ne geçmesi 1517'de Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethetmesiyle gerçekleşmiştir. Yavuz Sultan Selim 1517 yılının Eylül ayı ortasına kadar Mısır'da kalarak kendisini tebrik edenleri kabul etmiştir. Daha önce Memlûklere tabi olan Mekke Emîri Şerîf Ebu'l Berekat, oğlu Şerîf Ebu Numey'i itaatlerini bildirmek üzere Mısır'a gönderdi. Ebu Numey padişah tarafından kabul edilmiş ve Mekke şehrinin anahtarlarını gümüş tepsi içerisinde Yavuz'a takdim etmiştir. Böylelikle hem Hicaz bölgesi Osmanlı yönetimine kendiliğinden girmiş hem de daha önce Memlûk tabiyetinde olan Mekke Şerifi durumunu korumuş oldu.²⁷⁸

Mekke'nin yönetimi Osmanlı Devleti tarafından tam özerklikle Haşimiler'den olan Mekke Şerifi'ne bırakıldı.²⁷⁹ Böylece Osmanlı Devleti coğrafi olarak Batı Arabistan'da nüfuz ve hâkimiyetini oluşturmuştur. Osmanlılar uzun bir süre Mekke, Medine, Cidde ve Yenbu havalisini Mısır valiliğine bağlı olarak idare etmişler ve bölgenin işlerini Mısır valiliği aracılığı ile yürütmüşlerdir.²⁸⁰ Bir süre sonra Mısır'dan ayrılan Hicaz, Cidde sancak beyinin idaresi altında kaldı. Cidde sancak beyliği ve Habeş valiliği bazen bir kişiye verilirdi. Cidde sancak beyliğinin Mısır valisine bırakıldığı da olurdu.²⁸¹ Hicaz, bir vilayet; Mekke ise, bir emîrlik olarak düzenlendi. Hicaz, Osmanlı Devleti'nde, genel yönetim hükümlerinin dışında tutuldu ve burada tımar ve zeamet usulü uygulanmadı.²⁸²

Hicaz Vilayeti Salnamelerine göre ise Hicaz Vilayeti bir dönem Cidde Ma'mûre Sancağı Beyliği ve bir dönemde ise Cidde Eyaleti Valiliği ünvanı yönetiminde idare olunmuştur. Sonra Habeş eyaleti de Cidde Eyaleti Valiliğine bağlanmıştır. Salnamelere göre Cidde ve Habeş valilerine Mekke Şeyhü'l Haremliği Ma'muriyet-i Celilesi de verilirdi.²⁸³

²⁷⁸ Ecer, "Osmanlı Döneminde Mekke'nin Yönetimi", s. 1432-1433.

²⁷⁹ İlber Ortaylı, Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi, Cedit Neşriyat, Ankara, 2008, s. 121.

²⁸⁰ Uzunçarşılı, age, s. 18.

²⁸¹ Kurşun, "Hicaz: Osmanlı Dönemi", s. 437-438.

²⁸² Münir Atalar, Osmanlı Devleti'nde Sure-i Hümayûn ve Surre Alayları, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999, s.V.

²⁸³ ağı, H. 1309 (M. 1892), s. 140.

Osmanlı XVIII. yüzyıldan itibaren valilikler aracılığı ile yönettiği Mekke ve Medine'ye Şeyhü'l-Haremeyn ünvanıyla bir vezirde göndermeye başlamıştır. Bölgeye adalet işlerini yürütmek ve davalara bakmak üzere kadılar tayin eden Osmanlı Devleti bu kadılar aracılığı ile de Mekke şeriflerinin davranışlarını ve Mekke'nin durumunu öğrenmiştir. Mekke şeriflerinin tayin ve azledilmelerinde Hac emîri olmaları sebebiyle daha çok Şam valileri etkili olmuştur. Osmanlı Devleti usûl olarak Mekke şerifini belirlemeyi; Mekke Kadısı ile Mısır, Şam ve Cidde valilerinin arz ve inhaları üzerine padişahın tayin etmesi şeklinde gerçekleştirmiştir.²⁸⁴

Vezir rütbesi ile Mekke, Medine, Taif veya Cidde'de oturabilen Cidde valileri, “Aktarı Hicaziyye Nâzırı” sıfatıyla hac zamanında hacıların her türlü ihtiyaçlarını karşılamaktan sorumlu olmakla beraber Cidde Gümrüğü'nün kontrolü de onlara aitti. Valinin tayin ettiği Nâibü'l-Harem onun adına Harem-i Şerif'in işlerine bakardı. Bedevi Arapların (urban) idaresi ise daha çok Mekke emîrlere bırakılmıştı. Emîrlere hac yollarının ve kervanların güvenliğinin sağlanmasında valiye yardımcı oluyorlardı. Ancak merkezi hükümetin Mekke emirleriyle valilerin görev ve yetkilerini açık bir şekilde belirlememesi çok defa bu iki görevli arasında yetki anlaşmazlığına sebep oluyordu.²⁸⁵ XIX. yüzyıl ortalarında Cidde valileri Mekke ve Taif'e nakledilince Mekke emirleri bunu kendi işlerine müdahale olarak görmüşlerdir. Bu sebeple emîr ve valiler arasında gizliden veya açıktan bir mücadele başlamış ve bu durum şeriflerin hükümete karşı kırgınlık yaşamasına sebep olmuştur.²⁸⁶

4.1.1. Geçmişteki Mekke Valileri (Emîrleri)

H. 1301 (M.1884) tarihli salnameye göre Mekke'ye vali olan ilk kişi Attab bin Esid (Usayd)²⁸⁷ bin Ebü'l-İs bin Ümeyye bin Abdi Şems bin Abdi Menaf'tır. Peygamberimiz tarafından Mekke'ye vali olarak görevlendirilmiştir. Hz. Muhammed tarafından kendisine “*Ben seni kimler üzerine vali nasb edip gönderiyorum bilir misin, seni hassa-i ehlullâh üzerine i'zâm ediyorum*” buyrulmuştur. Attab bin Esid hicretin on üçüncü senesine kadar valilikte kalmış Hz. Ebubekir'in vefat ettikleri gün O'da vefat etmiştir. Salmamede sonraki zamanlarda valilik görevinde bulunanlardan isim olarak bahsedilmemiş ve H. 358 senesinden itibaren vilayetin emâret ismiyle yönetildiği kaydedilmiştir.

²⁸⁴ Ecer, “Osmanlı Döneminde Mekke'nin Yönetimi”, s. 1434, 1436.

²⁸⁵ Kurşun, “Hicaz: Osmanlı Dönemi”, s. 438.

²⁸⁶ Hasan Karaköse, “Arabistan ve Yemen'de Yapılması Gereken Islahatlar: Haremeyn Müderrisi Abdurrahman İbn Ahmed İlyas Medenî'nin Islahat Lâyihası 1908”, Prof. Dr. Ali AKTAN Armağanı, Kimlik Yayınları, Kayseri, 2019, s. 220.

²⁸⁷ Ecer, “Osmanlı Döneminde Mekke'nin Yönetimi”, s. 1434, 1436.

Salnamede Mekke emîrlerinin Museviyyun, Süleymaniyyun, Havaşim ve Âl-i Katade olmak üzere dört sülaleden olduğu anlatılmıştır. Hicri 597 senesine kadar emîrlik; Museviyyun, Süleymâniyyun ve Havaşim arasında değişerek gelmiş sonrasında Âl-i Katade'ye geçmiş ve şimdiye kadar tayin olunan emîrlerin bu sülaleye mensup olduğu belirtilmiştir.

Salnamede Hicaz'ın Osmanlı Devleti tarafından fethedilmesinden sonra emîr tayinine başlandığı ancak Osmanlı'nın emîr tayinlerine başladığı tarihten salnamenin yazıldığı tarihe kadar Mekke emîrlerinin isimleri yazılmak istenmişse de Vehhabilerin Hicaz'ı işgali tarihinden önceki emîrlerin tayin ve ayrılış tarihleri istenildiği şekilde anlaşılamadığından salnameye yazılamadığı beyan edilmiştir.²⁸⁸ Salnamede Vehhabi meselesinden sonraki emîr ve Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın Hicaz'dan çekilmesi sonrasındaki valiler hakkında bilgiler verilmiştir. Bu bilgiler ışığında Mekke Emîrleri ve valilerini gösteren tablolar aşağıda gösterilmiştir.

Tablo 4.1 *Vehhabilerin Hicaz'ı İşgalinden Sonraki Mekke Emîrleri*²⁸⁹

Mekke Emîri Bulanan Zât	Açıklama
Şerif Galib İbn Müsaid	Vehhabi meselesinin ortaya çıktığı sırada Mekke Emîridir. H. 1228 senesi Zilkadesinde azlolunmuştur.
Şerîf Yahya bin Şerîf Sürur	Şerif Galib'in kardeşidir. Şerif Galib'in azledilmesinden sonra emîr olmuş H. 1240 senesinde Mekke'den çıkarılmıştır.
Şerif Muhammed ibni Abdülmuin ibni Avn	H. 1243'te Mekke Emîri olmuştur.
Şerif Abdulmuttalib	Şerif Galib'in oğludur. H. 1267 Ramazan ayında Mekke Emîri olmuştur. H. 1272'de Vehhabi olayı üzerine azledilmiştir.
Şerif Muhammed ibni Abdülmuin ibni Avn	H. 1274'te vefat etmesi üzerine emîrlik oğluna verilmiştir.
Abdullah Paşa	Meclis-i Hass-ı Vükela azasındandır. H. 1294'te vefat etmesiyle emîrlik kardeşine verilmiştir.
Şerif Hüseyin Paşa bin Muhammed ibni Avn	Abdullah Paşanın kardeşi olup Şura-yı Devlet azasındandır. H. 1297'de Cidde'de bir serserinin hançerlemesi ile vefat etmiştir.
Şerif Abdulmuttalib	İkinci kez emîr olarak tayin edilmiştir. H. 1299 Şevval ayında azledilmiştir.
Şerif Avnürrefik Paşa	Şerif Muhammed ibni Abdülmuin ibni Avn'ın oğlu olup H. 1299 Zilhiccesi'nin dokuzuncu günü vapurla Cidde'ye ve ertesi kurban bayramı günü Mekke'ye ulaşmıştır. Salnamenin yazıldığı H. 1301 tarihinde halen emîrlik görevini yürüten zâttır.

²⁸⁸ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 33-34

²⁸⁹ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 35-36.

Tablo 4.2 Mehmed Ali Paşa'nın H. 1256 (M. 1840) Londra Protokolü ile Hicaz'dan Çekilmesi Sonrasındaki Hicaz Valileri²⁹⁰

Tayin Tarihi (Hicri)	Hicaz Valisi Tayin Olunan Zât	Açıklama
1257	Tatar Osman Paşa	Hindîler Cebelinde küçük bir kale inşa etmiştir. H. 1261 tarihinde Cidde'de vefat etmiştir.
1261	Kamil Paşa	Mekke'ye ulaşmadan görevinden ayrıldığından yerine Şerif Paşa tayin edilmiştir.
1261	Şerif Paşa	-
1265	Hasib Paşa	Terkedilmiş ve kullanılamaz durumdaki Haseki Sultan İmaret-i Amiresi'ni hayata geçirmiştir.
1267 ²⁹¹	Âgâh Paşa	-
1269	Erzincanî Ahmed İzzet Paşa	Şüheda isimli mevkide kendileri için bir köşk inşa ettirmiştir.
1270	Kamil Paşa	Kırım Savaşı sırasında vali olmuştur.
1273	Mahmud Paşa	Bir seneyi tamamlamadan azlolunmuştur.
1274	Namık Paşa	
1275	Kütahyalı Hacı Ali Paşa	
1278	Hakkı Paşazade İzzet Paşa	Hükümet heyeti için Taif'te bir konak yapmıştır.
1281	Vecihi Paşa	Taif'te vefat etmiştir.
1284	İzzet Efendi	Suriye merkez mutasarrıfıdır. Sekiz ay kadar valivekâletinde bulunmuştur.
1284	Muammer Paşa	-
1287	Hurşid Paşa	
1288	Ferik Kâsım Paşa	Hicaz Vilayeti kaldırılmış ve Ferik Kâsım Paşa Cidde Mutasarrıfı adıyla tayin edilmiştir.
1289	Mehmed Reşid Paşa	H. 1289 tarihinde Hicaz Vilayeti iadeten teşkil edilmiş ve Mehmed Reşid Paşa tayin edilmiştir.
1291	Şirvani Mehmed Rüşdi Paşa	Eski sadrazamdır. Tayininden bir buçuk ay sonra Taif'te vefat etmiş ve Abdullah ibni Abbas'ın türbesi içerisine defnedilmiştir. Harem-i Şerif içerisinde bir kütüphanesi vardır.
1291	Takiyyüddin Paşa	Bağdat valisi iken Hicaz valiliğine tayin edilmiştir.
1294	Halet Paşa	H. 1296'da Cidde'de vefat etmiştir.
1296	Raşid Naşid Paşa	Aydın valisi iken Hicaz valiliğine tayin edilmiştir.
1297	Safvet Paşa	
1298	Erzincanî Ahmed İzzet Paşa	İkinci kez Hicaz valisi olarak tayin edilmiştir. Kendisine Hicaz'a ulaşınca kadar daha sonra Hicaz Valisi olacak olan Kumandan Osman Nuri Paşa vekâlet etmiştir. 1299 Şa'bânında İzzet Paşa azledilmiştir.
1299	Osman Nuri Paşa	Gayret Kışlası adıyla hazineye yük olmadan bir Kışla-ı Hümayun, topçular içinde Ciyad'ta başka bir kışla yaptırmış ve Safa'da bulunan karakolhane ile Taif Kışla-ı Hümayunu'nu yenilemiştir. Mekke'de bulunan Ayn-ı Zübeyde'den birçok çeşme ve sebil yapma çalışmalarında bulunmuştur. Hamidiye ismiyle hem hükümet dairesi hem asker için kışla olarak inşa ettirmekte olduğu büyük bina güzel eserlerindendir.

²⁹⁰ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 36-41.

²⁹¹ H. 1301 (M. 1884) tarihli salnamede tayin tarihi H. 1260 olarak gösterilmiş, H. 1309 (M. 1892) tarihli Hicaz Vilayeti Salnamesinde ise H. 1267 olarak gösterilmiştir.(Bkz.) Hicaz Vilayeti Salnamesi, H. 1309 (M. 1892), s. 128.

4.1.2. Osmanlı Devleti'nin Hicaz'da Hâkimiyet Mücadelesi ve Vilayet Teşkilatı

Osmanlı Devleti'nin Mısır'ı fethetmesiyle topraklarına kattığı Hicaz'ın yönetimi Peygamber soyundan gelen Mekke şeriflerinin idaresine bırakılmıştı.²⁹² Ancak Osmanlı Devleti Hicaz'ı tamamen başıboş bırakmamış ve bölgenin kontrolünü sağlayabilmek için önce Mısır Beylerbeyliği'ne bağlı olarak Cidde Sancak Beyliği²⁹³ sonrasında Cidde ve Habeş Beylerbeyliği ve Valiliği ile Mekke Şeyhi'l-Haremligi'ni kurmuş böylece Mekke emîrlerinin tüccar ve ahaliye tahakkümlerini engellemek istemiştir.²⁹⁴ Nitekim 1831 yılında Hicaz bölgesi Habeş Eyaleti içerisinde Mekke, Medine, Cidde-i Ma'mûre, Yenbuğ, Taif ve Nil'den müteşekkil idi.²⁹⁵

Hicaz tarihi kısmında bahsettiğimiz Vehhabi meselesinden sonra Hicaz'ın idaresi Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'ya geçmiş oldu. Osmanlı Devleti bu durumu benimsemiyor olsa da o günkü şartlar içerisinde durumu kabullenmekten başka seçeneği de yoktur. Mehmed Ali Paşa Hicaz'ın yönetiminde iki değişiklik yapmıştır. Bu değişikliklerden birincisi, şeriflerin Cidde Gümrüğü'nden aldıkları payı kaldırarak gümrük gelirlerini Mısır Hazinesi'ne aktarması, ikincisi de 1718'den beri Mekke emîrliğini sürdüren Zevi Zeyd sülalesinden şerif Yahya'yı, isyan girişimi sebebiyle görevinden alarak, emîrliği 1827'de Zevi Avn'dan Muhammed b. Avn'a vermesi olmuştur. Kısa bir süre emîr ataması yapılmadan Hicaz'ın Kahire'den gönderilen görevliler tarafından idare edildiği de görülmüştür. Mehmed Ali Paşa döneminde Mısır'da önemli meseleler görülmüş olmasına rağmen Osmanlı Devleti bunlardan bazılarını bilerek karışmamıştır. Sonuç olarak Osmanlı Devleti ile Mehmed Ali Paşa arasındaki Mısır meselesinin uluslararası platforma taşındığı Londra Protokolü'nün ardından 1840 yılı sonlarında Mehmed Ali Paşa Hicaz'dan çekilmiştir. Böylece Hicaz 1840 yılında tekrar Bâbiâli'nin kontrolüne girmiştir. Osmanlı'nın merkezileştirme politikası gereği 1840'tan sonra Hicaz'a Mekke'de ikamet eden valiler atanmaya başlandı. Emîr Mekke'de oturuyordu; valilerin de Mekke'ye alınması Tanzimat sürecinde Hicaz'da iki başlı yönetimden kaynaklı sıkıntıları artıran bir uygulama oldu. Bu süreçte Hicaz'ın yönetiminde valiler öne çıkarılırken emîrlerin yetkileri sınırlandırılmaya çalışıldı. Amaç Hicaz'daki Osmanlı otoritesini kuvvetlendirmektir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin idarede merkeziyetçi yapılanmaya gidişinin bir tezahürüydü. Bu doğrultuda hazırlanan 7 Kasım 1864 tarihli Vilâyet

²⁹² Ortaylı, age, s. 257.

²⁹³ Zekerîya Kurşun, Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1992, s.19; Uzunçarşılı, age, s. 26.

²⁹⁴ Uzunçarşılı, age, s. 26-27.

²⁹⁵ Fazıla Akbal, 1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus, Belleten, TTK Basımevi, Ankara, 1951, C. XV, s. 626.

Nizamnamesi uygulamada olumlu sonuçlar getirmiş, 1871’de yeniden düzenlenerek İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnâmesi adıyla ilan edilmiştir.²⁹⁶ Sonuçta, devletin vilayetleri, coğrafi mevkiler, ulaştırma ve diğer durumlar göz önünde bulundurularak, sancak ve kazaların idari bağılılıkları, esaslı bir şekilde ve geniş ölçüde yeniden tayin ve tesbit edildi. Buna göre her vilayetin hududları, kendisine bağlı bulunan sancak ve kazaların durumları, ciddi bir incelemeye tabi tutularak, belirlenmiştir.²⁹⁷

Tezin konusu olan Hicaz Eyaleti, 1864 tarihli Vilayet Nizamnâmesi’ne göre 1868 yılında vilayete dönüştürülerek sancak ve kazalara ayrılmış²⁹⁸ 1870 yılında bu idari birimlere “nahiye” teşkilatı da eklenerek²⁹⁹ yeniden teşkilatlandırılmıştır. Mekke, vilayet merkezi yapıp eski eyalet merkezi Cidde ile Medine birer sancak haline getirildi. Cidde kaymakamına “vali kaymakamı” unvanı verilirken Medine ise eskisi gibi şeyhülharemlîği de üzerinde bulunduran bir muhafızın idaresine bırakıldı. Yenbu, Leys, el-Vech ve Akabe kaza olarak belirlenirken Taif, Rabiğ, el-Ûlâ ve Hayber de nahiye merkezi olmuştur. Vilayet merkeziyle sancaklarda idare meclisleri, ayrıca Mekke, Medine ve Cidde’de belediye teşkilatları kurulmuştur. 1869’da yapılan yeni bir düzenleme ile Medine’de muhafızlık ve şeyhülharemlîk görevleri birbirinden ayrıldı. Daha sonra vilayet kanununun uygulanmasından doğan mâli zorluklar yüzünden Hicaz Valiliği 1872’de mutasarrıflığa dönüştürüldüyse de kısa sürede bu kadar geniş bir bölgenin mutasarrıflıkla idaresinin zorluğu anlaşılarak 1875’te tekrar eski sistem benimsendi. Mekke, Medine ve Cidde sancaklarından oluşan Hicaz Vilayeti, bu durumunu küçük değişikliklerle Osmanlı döneminin sonuna kadar korudu.³⁰⁰ 20 Ocak 1871 tarihinde yayınlanan İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi ise temel olarak 1864 Nizamnamesi’nde izah edilmeden geçilen bazı memur ve meclislerin yetkilerini açıklamaktaydı. Bu nizamnameye göre idari birimlerde görev alan memurlar birinci derecede üstündeki memurlara karşı sorumlu olmakla beraber bu silsile valiye kadar ulaşmaktadır.³⁰¹

²⁹⁶ Hasan Barlak, Dini ve Siyasi Yönden Osmanlı Devleti İdaresinde Hicaz (1876 – 1909), Yayınlanmamış Doktora Tezi, OMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2013, s. 26-27.

²⁹⁷ Duman, age, s. 170.

²⁹⁸ Kurşun, “Hicaz: Osmanlı Dönemi”, s. 438.

²⁹⁹ Tahir Sezen, Osmanlı Yer Adları, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No: 26, Ankara, 2017, s. VII.

³⁰⁰ Kurşun, “Hicaz: Osmanlı Dönemi”, s. 438-439.

³⁰¹ Mehmet Güneş, Osmanlı Döneminde Vilâyet İdaresinin Esasları, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 57.

4.1.3. H. 1301 (M. 1884) Tarihli Salnameye Göre Hicaz Vilayeti İdari Yapısı

Hicaz Vilayeti Mekke, Medine ve Cidde sancaklarından oluşmuştur.³⁰² Vilayetin merkez sancağı Mekke'dir.³⁰³ H. 1301 (M. 1884) 'te Osman Nuri Paşa müşir rütbesiyle Hicaz Vilayeti valisi ve Şeyhü'l Haramı iken, Mekke Emîri ise vezir rütbesinde bulunan Şerif Avnürrefik Paşa'dır.³⁰⁴ Vilayetin Mekke merkez yönetimi ile diğer sancaklarda kurulan yönetim organları kişi adları kullanılmadan aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir.

Tablo 4.3 Hicaz Vilayeti Mekke Merkez Yönetimi İdaresi ve İdari Kuruluşları.³⁰⁵

Vali-i Vilayet Şeyhü'l-Haram-i Mekkî Osman Nuri Paşa		
Rütbe Müşir	Mecidî Birinci	Sîm-i İmtiyaz Madalyası
Heyet-i Erkan-ı Vilayet		
Mekke Kadısı Defterdar		Hanefi Müftüsü Mektubi
Memurin-i Vilayet		
Alaybeyi Mekke Sıhhiye Memuru		Harem-i Şerîf Müdürü Posta ve Telgraf Başmüdürü

Mekke emîrlerinin maiyyetlerinde kalem heyetleri ve divan efendileri denilen kalemi mahsus veya tahrirat müdürleri vardı. On dokuzuncu asır sonlarına doğru emîrliğe bağlı olarak divan efendisi, Türkçe ve Arapça kâtipleri, muhasebe ve ambar kâtipleri, imam, doktor, emaret müdür-i umûru, şürefa mukaddemi ve bunlardan başka kavasbaşı ile maiyyeti olan kavaslar, sancaktar, mirahur, deveci başı, mihmandar, mehterbaşı ile mehterler ve şemsiyedâr gibi maiyyetleri de vardı.³⁰⁶ H. 1301 (M. 1884) tarihli Hicaz Vilayeti Salnamesi'nde ise emâret ve maiyyeti aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 4.4 Mekke Emareti ve Maiyyeti³⁰⁷

Emîr-i Mekke-i Mükerrerme Şerif Avnürrefik Paşa - Vezir		
İmtiyâz Murassa'	Osmanî Murassa'	Mecidî Murassa'
Yaver-i Harb (İki kişi)		Nizamiye Emîr Çavuşu (İki kişi)
Divan Kâtibi		Arabi Kâtibi

³⁰² ags, H. 1309 (M. 1892), s. 138.

³⁰³ ags, H. 1309 (M. 1892), s. 183.

³⁰⁴ ags, H. 1309 (M. 1892), s. 82,83.

³⁰⁵ ags, H. 1309 (M. 1892), s. 82.

³⁰⁶ Uzunçarşılı, age, s. 29-30.

³⁰⁷ ags, H. 1309 (M. 1892), s. 83-84.

(Tablo 4.4'ün devamı)

Hazinedar	Muhasebe Kâtibi (İki kişi)
Anbar Kâtibi	Emâret İmamı
Emâret Tabibi (İki kişi)	Kâimmakam-ı Emâret (Şerif)
Emâret Müdür-i Umûru	Kâimmakam-ı Emâret Muavini (Şerif)
Mukaddem-i Şürefa ve Urban-ı Şerif	Kavasbaşı
Kapucubaşı	İkinci Kavas
Sancakdar-ı Server	Sancakdar-ı Hâmid
Mîr-i Ahur	Serbanbaşı Hammâd
Mihmandar (İki kişi)	Şemsiyedar
Şeyhü'l Bevardî (Üç kişi)	Mehterbaşı (Dört kişi)

Mekke merkez olmak üzere vilayette tesis edilen diğer idari kuruluşlar aşağıdaki tablolar ile gösterilmiştir.

Tablo 4.5 Mekke Merkez Yönetiminin Diğer İdari Kuruluşları.³⁰⁸

Meclis-i İdare-i Vilayet	
Aza-yı Tabiiyye	Aza-yı Müntahabe
Kadı	Seçilmiş üyelerin isimleri verilmiştir.
Müftî-i Hanefi - Nâibü'l Harem	
Defterdar	
Mektubcu	
Harem-i Şerif Müdürü	
Başkâtib	
Başkâtib Refiki	
Mukayyid	
Meclis-i Temyiz-i Vilayet (Reisliği Mekke-i Mükerreme Mevlevîyetine Bırakılmıştır)	
Azalar	
Hindîler Şeyhü'l-Meşayihî	Cava Şeyhü'l-Meşayihî
Hukuk Kâtibi	Müstantık
Üyeler (3 Adet)	
Mektubî-i Vilayet Kalemi	
Başkâtib	Müsevvid-i Evvel
Müsevvid-i Sânî	Mübeyyiz-i Evvel
Mübeyyiz-i Sânî	Mübeyyiz (2 kişi)
Vilayet Mütercimi	Tercüman
Arabi Kâtibi	
Vilayet Evrak Kalemi	
Evrak Müdürü	Varidat Mukayyidi
Sâdirât Mukayyidi	
Muhasebe-i Vilayet Kalemi	
Başkâtib	Cedvel Mukayyidi
Maaş Mukayyidi	Medine Mukayyidi
Medine Mukayyidi Refiki	Mukteza Kâtibi

³⁰⁸ ags, H. 1309 (M. 1892), s. 85-90.

(Tablo 4.5'in devamı)	
Cidde Mukayyidi	Merkez Mukayyidi
Cedvel Mübeyyizi	İşvan Mukayyidi
Cedvel Mukayyidi	Derkenar Mübeyyizi
Evrak Mukayyidi	Mübeyyiz (2 kişi)
Veznedar	Kâtip
Harem-i Şerîf Müdüriyeti	
Ruznamçeci	Tahrirat Kâtibi
Tahrirat Kâtibi Refiki (4 kişi)	Veznedar
Mahkeme-i Şerîye	
Nâib	Başkâtib
Kâtib-i Sâni	Tercüman
Muhzırbaşı	
Mekke'de Ebniye-i Askeriye Komisyonu	
Reis - Erkan-ı Harbiye Kâimmakamı	Kâimmakam
Kolağası	Yüzbaşı (2 Kişi)
Mülazım	
Posta ve Telgraf Memurları	
Başmüdür	Müfettiş
Kâtib	Mekke-i Mükerrerme Müdürü
Cidde Müdürü	Sevakın Müdürü
Muhabere Memuru	Mekke-i Mükerrerme Muhabere Memuru
Sevakın Muhabere Memuru	Serçavuş
Mekke-i Mükerrerme Gureba Hastahanesi	
Tabib	Eczacı
Cerrah	Kâtib
Müdür	
Matbaa-i Vilayet	
Müdür ve ser mürettib	Müdür ve ser-mürettib muavini
Mürettib (6 Kişi)	Merdaneci
Mekke-i Mükerrerme Şevne Emini	Kâtibi
Mekke-i Mükerrerme'de Haseki Sultan İmaret-i Amiresi	
İmaret Nâzırı	
Mekke-i Mükerrerme'de Mehmed Ali Paşa İmaret-i	
İmaret Nâzırı	
Bazı Memurîn	
Muhtesib	Tanzifat Memuru
Astabcı	Sıhhiye Kâtibi
Beytü'l Mâl Memuru	

Tablo 4.6 Mekke Merkez Sancağı Taif Nahiyesi İdari Kuruluşları³⁰⁹

Taif Nahiyesi	
	Müdürü Ahmed Şevkî Efendi
Nâib	Kâtib
Zabtiye Yüzbaşısı	

³⁰⁹ags, H. 1309 (M. 1892), s. 135.

Tablo 4.7 *Cidde Sancağı İdari Kuruluşları*³¹⁰

Cidde Sancağı		
Vilayet Kâimmakamı Fehim Bey, Rütbe: Mütemâyiz		
Heyet-i Erkan-ı Liva		
Nâib Tahrirat Müdürü		Muhasebeci
Meclis-i İdare-i Liva		
Aza-yı Tabiyesi		
Kâimmakam Rütbe: Mütemayiz Muhasebeci		Nâib Tahrirat Müdürü
Meclis-i Temyîz-i Liva		
Reis Nâib Efendi		
Aza (5 kişi) Müstantik		Mukayyid
LivaTahrirat Kalemi		
Tahrirat Müdür Muavini		Mülâzım
Muhasebe-i Liva Kalemi		
Muhasebe Kâtibi Sandık Emni		Muhasebe Kâtibi Refîki
Cidde Ticaret Mahkemesi		
Reis Vekili Aza-yı Daime (2 kişi) Zabıt Kâtibi		Başkâtib Aza-yı Muvakkate (2 kişi) Mukayyid
Cidde Belediye Heyeti		
Reis		
Aza (6 kişi) Kâtib		Başkâtib (Aynı zamanda aza) Sandık Emni
Cidde Rüsumât Nezâreti		
Nâzır		
Nezâret Dairesi Müfettiş Muhasebe Kâtibi Tahrirat Kâtibi Muhasebe Refîki		İdare Memurîn ve Ketebesi Arabi Kâtibi Manifesto Evrâk-ı Sahîha Memuru İskele Memuru
Kunfuda Karantina Memuru		
Lit Karantina Memuru		
Rabiğ Karantina Memuru		
Yenbu' Karantina Memuru		
Rabiğ Nahiyesi		
Müdür		Mal Kâtibi
Lit Nâhiyesi		
Kâimmakam		Mal Kâtibi
Cidde UmumHastahanesi		
Tabib-i Evvel vekîli rütbe: Binbaş		Hastahane Kâtibi
Tabur Kâtibi		Eczacıbaş
Cerrahbaş		Hastalar Ağası
Tîmârcı		
Cidde Limanı		
Re'isi Kol Ağası		Berik Kâtibi
Cidde Şevne Emni		Kâtib-i Evvel (Münhal)
Kâtib-i Sâni		Ceraye Sevk Me'mûrî
Kâtib		

³¹⁰ags, H. 1309 (M. 1892), s. 126-129.

Tablo 4.8 *Düvel-i Mütehabbe*³¹¹ 'nin *Cidde* 'de *Mukim Konsolosları*³¹²

KONSOLOSLUK	KONSOLOS
Felemenk	Ceneral Konsolosu Mösyö Köyt
Fransa	Viskonsolosu Mösyö Lustalu
İran	Karperdaz-ı Evveli Mirzâ Hasan Han
İngiltere	Mösyö Jako

Tablo 4.9 *Medine Sancağı ve İdari Kuruluşları*³¹³

Medine-i Münevvere Sancağı	
Muhâfız Ahmed Fazıl Paşa-Rütbe: Ferîk	
Heyet-i Erkan-ı Liva	
Medine Kadısı Mahmud Kamil Efendi	
Hanefî Müftüsü	Muhasebeci
Tahrirat Müdürü	
Memurin-i Merkez-i Liva	
Harem-i Şerif Müdürü	Sihhiye Memuru (Doktor)
Tabur Ağası	Tamirat Müdürü
Mühendis	
Meclis-i İdare-i Liva	
Aza-yı Tabiiyye	Aza-yı Mülhaka
Medine Kadısı	
Hanefî Müftüsü	
Muhasebeci	Aza isimleri verilmiştir
Tahrirat Müdürü	
Harem-i Şerif Müdürü	
Liva Tahrirat Kalemi	
Refik-i Evvel	Arabi Kâtibi
Mübeyyiz	Tercüman (2 Kişi)
Liva Muhasebe Kalemi	
Refik-i Evvel	Mübeyyiz (2 Kişi)
Sandık Emni	Kâtib
Medine Şeyhü'l Haremlîği	
Şeyhü'l Harem Âdil Paşa Rütbe: Müşir	
	Hazinedar
	Şeyhü'l-Ağavat
	Şeyhu'r-Ruesâ
Nâibü'l-Harem	
Mütesellim	
Nakîbü'l-Eimme	
Nâkîbü'r-Ruesâ	
Harem-i Şerif Müdüriyeti	
Rûznâmçeci	Mümeyyiz
Mukayyid-i Varidat	Mukayyid-i Masarifat
Evâmîr Mukayyidi	Varidat Refîki
Masarifat Refîki (2 kişi)	Ceraye Kâtibi (3 kişi)
İktizâ Kâtibi	Tereke Kâtibi
Anbar Kâtibi	Şeyhü'l Hutaba
Müdüriyet Tahrirat Kalemi	
Başkâtib	Mümeyyiz
Mümeyyiz Refîki (2 kişi)	
Müdüriyet Veznesi	
Veznedar	Kâtib
Defterci	
Bazı Memurîn ve Hademe	
Evkaf Memuru	Şeyhü'l-Hayyalin

³¹¹ Birbirini dost sayan devletler. (Devellioğlu, age, “Düvel-i Mütehabbe” s. 766.)

³¹² ags, H. 1309 (M. 1892), s. 130.

³¹³ ags, H. 1309 (M. 1892), s. 137-141.

(Tablo 4.9' un devamı)	
Mahzen Memuru	Şeyhü'l-Bevvabîn
Mahrec	Şeyhü'l-Ferraşın
Bâbü'l-Arab	Şeyhü'l-Kennasın
Muhtesib	Harem-i Şerif Perdecisi
Şeyhü'l-Battalın	Kuşcu
Terzi (2 kişi)	Hammalbaş
Diğer Görevliler	
Şafii Müftüsü	Nakîbü'l-Eşraf Kâimmakamı
Nâib	Mahkeme Başkâtibi
Mahkeme Başkâtib-i Sâni	Şeyhü'l-Fukahâ-yı Mekâtib-i Mecîdiye
Mekteb-i Rüşdiye Hocası	Nâibü'z-Zirâ'a

Bazı idari kurumlarda görev almaları hasebiyle idari kısımda değerlendirmeye aldığımız Hanefi, Şafii, Maliki ve Hanbeli mezheplerinin müftüleri de H. 1301 (M. 1884) tarihli salnamenin yazıldığı tarihte zikredilmiştir. Buna göre Hanefi Müftüsü Abdurrahman Sirac Efendi, Şafii Müftüsü Seyyid Dahlan Efendi, Maliki Müftüsü Muhammed Efendi, Hanbeli Müftüsü Halef Efendi'dir.³¹⁴

4.2. ASKERİ YAPI

Osmanlı Devleti Hicaz'ı nüfuz ve idarelerine aldıktan sonra Memlûk Devleti'nde olduğu şekliyle Mekke emîrlerinin vazifelerine devam etmelerini uygun bulmuş ve bu emîrlerin kendi mıntıkalarındaki selahiyetlerini kabul etmişler ve Mekke ve Medine'de her sene nöbetleşe Mısır'dan gönderilen muhafız kuvvet bulundurmaya yeterli görmüşlerdir. Mekke emîrleri ise Hicaz'da ellerinde bulunan geniş selahiyetleri sınırlandırmak istememiş Mekke ve Medine'de bulunan Türk Muhafız Kuvvetleri'ni emîrleri altına almak istemişlerse de bu Osmanlı Devleti tarafından kabul görmemiştir.³¹⁵ İlk Hicaz Vilayeti Salnamesi'nin basıldığı yılda Hicaz Valisi görevinde bulunan Osman Nuri Paşa II. Abdülhamid'e bir arıza ile Hicaz emîrlerinin valileri bile hiçe sayacak kadar sınırsız selahiyetlerinin Hicaz üzerinde ki devlet nüfuzunu kırdığını bu durumun emîrlerin ecnebi devletlerle gizli anlaşmalar yolu ile Türklerin Hicaz'dan çıkarılması ile sonuçlanabileceği belirtmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin resmi sancağı olarak kabul edilen mevcut ay yıldızlı Türk Bayrağı Türkiye'de her tarafa çekildiği halde Osmanlı'nın Hicaz'a gösterdiği saygı sebebiyle Sultan Abdülaziz zamanına kadar Hicaz'daki kalelerin hiç birisine çekilmemiştir. Sultan Abdülaziz zamanında başlangıç olarak Medine Kalesine Türk Bayrağı çekilmiş ancak bir hadise yaşanmaması için Mekke'ye bu uygulamaya gidilmemiştir. Nihayet 1879'da II. Abdülhamid döneminde ve Mirliya Hacı Necib Paşa'nın kumandanlığı zamanında Mekke

³¹⁴ ağı, H. 1309 (M. 1892), s. 103.

³¹⁵ Uzunçarşılı, age, s. 25.

Emîri Şerif Abdülmuttalib'in muvafakatı ile Mekke kalelerine de bayrağımız çekilmiştir. Hicaz'da Osmanlı Devleti'nin geniş yetkilerle donattığı Mekke emîrlерinin maiyyetlerinde beş, altı yüz kişiden oluşan muhafızlar bulunurdu.³¹⁶

Osmanlı Ordusunun temel öğelerinden biri olan ancak XVI. yüzyıl sonlarında bozulmaya yüz tutarak XVIII ve XIX. yüzyıllarda artık disiplin ve düzenin kalmadığı bir isyan yuvası haline gelen Yeniçeri Ocağı II. Mahmud tarafından Ağa Hüseyin Paşa'nın da desteğiyle 1826'da kaldırılmıştır. Yerine ise Hz. Peygamber'in ismine izâfetle Asâkir-i Mansure-i Muhammediyye adı verilen orduyu kurmuştur. Osmanlı tarihlerinde yeniçerilerin ortadan kaldırıldığı bu olaya Vak'a-i Hayriyye denir. Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'nin ilk mevcudu 12.000 kişiydi. Bu da 1500'er kişilik sekiz "tertib"e ayrılmıştı. Tertibin en yüksek rütbeli subayı binbaşydı. Sekiz tertibin başında bulunan binbaşların başında da bir başbinbaşı bulunuyordu. İki sağ ve sol kolağası, topçubaşı, arabacıbaşı, cebahanecibaşı, mehterbaşı, imamlar, hekim ve cerrahla birlikte bir tertibin toplam mevcudu 1527 kişiyi buluyordu. Her tertip sağ ve sol diye iki kola ayrılmış, bunların her biri bir kolağasının emrine verilmişti. Her kol da "saf" adı altında altışar kısma bölünmüştü. Her safın başında bir yüzbaşı vardı. Bu yüzbaşların emrinde iki mülâzım, bir sancaktar, bir çavuş ve on onbaşı bulunmaktaydı. 1827 Temmuzundan itibaren tertip yerine "tabur", saf yerine ise "bölük" kullanılmaya başlanmıştır ki bu terimler günümüzde halen kullanılmaktadır. 1827 yılında Hüsrev Paşa'nın serasker olmasıyla Asâkir-i Mansure'de bazı değişiklikler yapılmıştır. Mesela ilk kuruluşunda üniforma olarak başlarına şubara denilen dilimli bir serpuş giydirilen neferlere 1828 yılından itibaren fes giydirilmeye başlanmış ve kılık kıyafetlerinde birlik sağlanmıştır. Her üç taburdan bir alay oluşturulmuş, başbinbaşılık kaldırılmış ve her alayın başına bir miralay tayin edilmiştir. Ayrıca her alaya bir alay emini ile bir kaymakam verilmiştir. 1832 yılında müşirlik rütbesi oluşturulmuş ve askerî rütbe silsilesi aşağıdan yukarıya Nefer, onbaşı, bölük emini, çavuş, başçavuş, mülâzım, yüzbaşı, sol kolağası, sağ kolağası, binbaşı, kaymakam, miralay, mirliva, ferik, müşir şeklinde düzenlenmiştir. Yeni ordunun desteklenmesi ve ülkenin daha iyi savunulabilmesi için 1834 yılında Redîf-i Asâkir-i Mansûre adıyla bir yedek ordu kurulmuş ve aynı yıl çıkarılan bir kanunname ile taşrada redif birlikleri kurulmaya başlamıştır. Bu birliklerin oluşturulmasından sonra "Asâkir-i Mansûre" ifadesinin yerini "Asâkir-i Nizâmiyye" almış ve uzun yıllar bu ikinci şekil kullanılmıştır. Nizamiye

³¹⁶ Uzunçarşılı, age, s. 28-29.

kelimesi daha çok kışla girişlerini ifade etmekle günümüzde de kullanılmaya devam etmektedir.³¹⁷

1839'da ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile askere alma ve askerlik süresi ile ilgili yeni değişiklikler yapılacağı belirtilmiş ve değişiklikler 1843 yılında gerçekleştirilmiştir. Yapılan değişiklikler ile Prusya ve Fransa orduları örnek alındı. Mevcut birliklerden İstanbul merkezli hassa ve Dersaadet, Manastır merkezli Rumeli, Harput (Elazığ) merkezli Anadolu ve Şam merkezli Arabistan ordusu olmak üzere beş ordu oluşturuldu. Ancak Hicaz bu düzenlemenin dışında tutuldu. Hicaz'ın asker ihtiyacı daha çok Rumeli'den gönderilen Arnavut askerlerinden karşılanmaktaydı. Maaşları diğer askerlerden farklı tutulsada bu askerler Hicaz'a istekli olarak gitmiyorlardı bu sebeple de firar olayı azımsanamayacak kadar çok görülmekteydi. Hatta Hicaz'a gönderilmek üzere Selanik limanında toplanan askerlerin çok defa isyan ettikleri de görülmüştür. Bu sebepten dolayı Hicaz valileri bölgeye gelecek askerlerin azlığı ve gecikmesi gibi hususlarda sıkıntı yaşayıp çoğu zaman merkeze başvurmak zorunda kalıyordu. Gecikmenin bir sebebide asker alımlarının gönüllülük esasına dayanmasıydı. Merkezileşme politikası gereği Hicaz'da oluşabilecek tepkileri en aza indirebilmek için bölgeye gönderilecek askerlerin güler yüzlü ve müşfik olması gerekirken gönüllülük esasına dayalı sistem askerlerin fiziken ve karakter bakımından yetersizliği ile sonuçlanıyordu. 20 Nisan 1844 tarihli mesârifât defterinde Selanik'ten dört aylık bir sürede ancak 130 başıbozuk askerin toplanabilmiş olduğu görülmektedir. Kurulması ön gürelen Şam merkezli Arabistan ordusu ise oluşumunu ancak 1846 yılına kadar tamamlayabilmişti. Bu çerçevede ilk olarak 5 Şubat 1846 tarihiyle çıkan irade ile Hicaz'a gönderilecek iki tabur nizamî asker ve topçu neferi Arabistan ordusundan temin edildi. Ağustos 1847'de bir tabur nizami asker ile topçu askerleri yine bu ordu içerisinde Hicaz'a gönderilmiştir. Bu şekliyle Hicaz'da görev yapan askerler nizami ve başıbozuk askerlerden oluşuyor, başıbozuk askerler ise ciddi bir güç olarak telakki edilmiyordu. Yabancı devletlerinde Hicaz'da nüfuz kazanmak için faaliyetlerde bulunması ve valilerin emîrlere karşısında güçlendirildiği sırada merkezi Bağdat olan altıncı ordu "Irak ve Hicaz Ordusu" askeri teşkilata eklendi. Bu ordunun kurulmasındaki amaç Hicaz'da istikrarlı bir idare kurabilmektir. Ancak bölgede asker sıkıntısı devam ettiği için Hudeyde ve Sudan'dan 1200 asker toplansa da bu askerlerinde askerî

³¹⁷ Abdülkadir Özcan, "Asâkir-İ Mansûre-i Muhammediyye", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1991, C. 3, s. 457-458.

eğitimleri yoktu. Üstelik bu askerler Hicaz iklimine de uyum sağlayamıyor ve ölümler yaşıyordu.³¹⁸

Vehhabi isyanının başlaması ve Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın Vehhabileri bölgeden çıkarması sonucu II. Mahmud Gazi ünvanı aldığı gibi Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'yı Cidde Sancağı ile Habeş Eyaleti valiliğine getirmiş böylece bölgede Mısır valisinin vesayeti de başlamıştır. Hicaz'da Mısır idaresine en ciddi ayaklanma Türkçe bilmez lakabıyla ünlü Arnavut Mehmed Ağa başlatmıştır. Mehmed Ağa kendini Hicaz valisi ilan ederek Mekke üzerine yürümüştür. Ancak isyan Miralay İsmail Bey tarafından püskürtüldü. Mısır valisinin bölgedeki etkinliğinden rahatsızlık duyan Bâbîâli isyana tepki göstermedi. Mehmed Ali Paşa Yeğen Ahmed Paşa kumandasında 20.000 kişilik bir ordu ile isyanı bastırdı ve büyük devletlerin araya girmesiyle Mısır meselesinin halledilmesi tarihi olan 1840'a kadar bölgeyi idare etti. Ancak bu olaydan sonra Hicaz'da yeniden Osmanlı Devleti'nin kontrolü başladı. O sırada Medine şeyhülharemi olan Osman Paşa Cidde valiliğine tayin edildi. Hicaz vilayetinin sınırları Mekke, Medine, Cidde, Yenbu, Taif, Tebük ve Rabiğ şehirlerini içine alacak şekilde Akabe Körfezi'ne kadar genişletildi. Kızıldeniz'in batı sahilleri de yine buraya bağlandı. Bu geniş coğrafyada yapılabilecek mülki düzenlemeler ancak ordu desteği ile yapılabilirdi. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu şartlar buna müsait olmadığı için terhis olan 2000 askerin yerine yenisi gönderilemediğinden bölgedeki Osmanlı askeri sayısı 800'e kadar düştü. Ancak 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması ile bölgeye düzenli asker sevk edilmeye başlandı. Yabancı nüfuzunun kanalın açılmasıyla artması ile beraber Osmanlı bölgedeki bazı kaleleri tamir ettirerek buraya birlikler yerleştirdi. Mekke ile Medine arasındaki yolun güvenliğini sağlamak amacıyla 1500 kişilik bir seyyar kuvvet oluşturulması kararlaştırıldı. Hicaz'a ayrı bir önem veren II. Abdülhamid döneminde ayrıca zabtiye ve jandarma alayları kuruldu. Düzensiz askerlerin kullanılmasına da devam edilerek Mekke emîrinin kontrolünde 200-300 kişilik Bişe ve Medine-Yenbu arasındaki yol güvenliğini sağlamak için Ukayl birlikleri de Hicaz'ın güvenliğine katkı sağlamaktaydı.³¹⁹ Bu dönemde Mekke askeri birliklerin en büyüğüne sahipti. Mekke'nin surlarla çevrili olmadığı için göçebe saldırılarına açık olması, hacı kabilelerinin can güvenliği ve Mekke'nin muhtemel siyasi

³¹⁸ Ahmed Emin Osmanoglu, Hicaz Eyaletinin Teşekkülü (1841-1864), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2004, s. 28-32.

³¹⁹ Kurşun, "Hicaz: Osmanlı Dönemi", s. 438.

muhalefetin merkezi durumunda olması Mekke'nin en büyük askeri birliğe sahip olmasının sebeplerindendir. Mekke dışında Medine'de de askeri birlikler mevcuttur.³²⁰

4.2.1. Hicaz'da Askeri Durum

H. 1301 (M. 1884) tarihli Hicaz Vilayeti Salnamesi'ne göre Hicaz Havalisi Umum Kumandanı Vilayet Valisi Müşir Osman Nuri Paşa, Yaver-i Harb ise Mülâzım Anber Ağa'dır. Ondördüncü fırka kumandanı ise Medine-i Münevvere Muhafızı Ferik Ahmed Fazıl Paşa, Yaver-i Harb ise Mirliya Ömer Paşa'dır.

Hicaz Vilayeti Erkân-ı Harbiye dairesi dört kişiden oluşmaktadır. Bu dairenin Reisi Binbaşı Vehbi Bey, Erkan-ı Harbiye mülhak yüzbaşları Şevki ve Nasrullah Efendi, kâtibi ise mülâzım-ı sâni Ali Efendi'dir.

Onuncu alay Mekke'de bulunan birinci tabur ve üçüncü tabur olmak üzere iki taburdan oluşmaktadır. Daha önce bu alaya bağlı olan ikinci tabur ise Medine'de bulunan ellidördüncü alayın birinci taburu olarak değiştirilmiştir.

Elliüçüncü alay yine Mekke'de bulunan birinci tabur ve üçüncü tabur olmak üzere iki taburdan müteşekkildir.

Medine'de bulunan ellidördüncü alay dört taburdan oluşturulmuştur. Bu alaya bağlı birinci tabur ise Mekke'de, diğer taburlar Medine'de bulunmaktadır.

Kılâ'-i Hicaziye Topcuları iki bölükten meydana gelmektedir. Hicaz Topçu kumandanı Kâimmakam Şevki Bey'dir.

Hassa Ordu-yı Hümayûnu'nun Seyyar Sekizinci Topcu Alayı'nın Dokuzuncu Dağ Bölüğü'de Mekke'de bulunmaktadır.

Hicaz Vilayeti Alay Beyi Abdürrezzâk Bey olup idaresi altında süvari birinci ve ikinci taburları bulunmaktadır.

Piyade tabur ağası Selim Ağa olup bu tabur da dört bölükten oluşmaktadır.³²¹

Vilayetin askeri kuvvetlerine ek olarak Cidde-Mekke ve Mekke-Taif arası kervan güzergâhlarının korunması görevini yapan ve Mekke emîrine bağlı olan Bişeli denilen mahalli kuvvetlerde bulunmaktaydı. Bu ordu Bişe vadisinden, azat edilmiş köleler arasından ve

³²⁰ Osmanoğlu, agt, s. 33-34.

³²¹ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 91-100.

Hicaz'da bulunan siyahilerden seçilmekteydi. Ödemeleri emîr tarafından yapılan Bişe taburunun 1859'da iki yüz otuz civarında askeri bulunmaktaydı.³²²

H. 1301 (M. 1884) tarihli Hicaz Vilayeti Salnamesi'ne göre ise Hecimli Bişe Taburu dört bölükten müteşekkil olup Tabur Ağası Derviş Ağa'dır.

Medine-i Münevvere Tabur Ağası Veysel Ağa olup bu tabur altı bölükten meydana gelmektedir. İlk üç bölük piyade, dördüncü ve beşinci bölükler süvârî altıncı bölük ise Ukayl bölüğünden oluşturulmuştur.³²³ Ukayl birlikleri Medine'nin kuzeyinde bulunan hac güzergâhlarında ve buradaki kalelerde görev almakta olup ödemeleri Suriye vilayeti tarafından yapılmaktadır.³²⁴ Daire-i Vilayet Kavâsbaşı ise Abdullah Ağa ikincisi Hasan Ağa'dır.³²⁵

Salnameye göre Hicaz'da oluşturulan alay yönetimleri; miralay, kaimmakam, alay emini, alay imamı, alay kâtibi, esvab emini, sancakdâr ve tabipten oluşturulmuşken, taburlar binbaşılık, kolağalığı, tabur kâtibi, tabib, eczacı, tüfenkci, cerrâh ve imamlardan oluşturulmuştur. Ancak alay ve taburlarda bu görevlilerden bazıları eksik olabilmektedir. Taburlar Kılâ'-i Hicaziye Topcuları hariç dört bölükten meydana gelmiştir. Bölüklerin yöneticeleri ise yüzbaşı, mülâzım-ı evvel ve mülâzım-ı sâni olarak belirlenmiştir.³²⁶

Mekke'de bulunan Ciyad Kalesi Mekke'nin güney tarafındaki tepe üzerinde ve Gayret Kışla-ı Hümayunu batı tarafında bulunan Türk Dağı yanındaki tepe üzerinde bina edilmiştir. Topçu Kışla-ı Hümayunu Ciyad'da bulunan Vadi-i Asker'de bulunduğu gibi yeni yapılan Baş Karakolhane de Safa'da bulunur.³²⁷

4.2.2. Hicaz'da Osmanlı Donanması; Bahr-i Ahmer Komodorluğu

Osmanlı Devleti'nin Yakınçağ'da denizcilik alanında oluşturduğu ilk önemli teşkilat düzenlemelerinden biri Bahriye Meclisi'nin kurulmasıdır. 1840 yılında geçici olarak kurulan bu meclis 1845 yılında devamlı olacak şekilde düzenlenmiştir. Osmanlı Devleti'nin deniz gücünün yenilikleri takip edebilmesinde öncü görevi üstlenen Bahriye Meclisi'nde 1864 yılında Bahriye, Nizam ve Levazım kısımları oluşturulmuş II. Abdülhamid döneminde ise bu

³²² Osmanoğlu, agt, s. 28-32.

³²³ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 101-102.

³²⁴ Osmanoğlu, agt, s. 35.

³²⁵ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 102.

³²⁶ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 91-100.

³²⁷ ags, H. 1301 (M. 1884), s. 65.

kısımlara ilaveler yapılarak son dönem Osmanlı Bahriye Teşkilatı oluşturulmuştur.³²⁸ Son dönem Kızıldeniz ve Basra körfezinde yabancı etkisinin artması üzerine Bağdat Valisi Namık Paşa Bâbîâli'ye sunduğu tezkere ile Basra tersanesinde güçlü bir donanma bulunmadığından Kızıldeniz sahillerinde kontrol altında tutulamadığına vurgu yaparak “*Basra Körfezi’ndeki deniz gücünün kuvvetlendirilmesi Kızıldeniz sahillerine de fayda sağlayacaktır*” ifadesi ile Bâbîâli'nin dikkatini bölgeye çekmek istemiştir. Bâbîâli ise Basra Tersanesi'nin ıslahı ve körfezdeki harp gemisi sayısının artırılması kapsamında Tersane-i Amire mevcudundan iki korvetin bölgeye gönderilmesi kararı almıştır. Bâbîâli'nin 1865 Mayıs'ında aldığı kararla Tersane-i Amire'den Basra'ya gönderilmesine karar verdiği iki korvet Bursa ve İzmir korvetleridir.³²⁹

II. Abdülhamid kıyı güvenliğine önem vermiş ve Hicaz sahillerinin korunması için de güçlü bir filo oluşturulmasını istemiş dönemin Bahriye Nâzırı Hasan Hüsnü Paşada bu filo için ne tür gemiler kullanılabileceğini ve neler yapılabileceğini belirlemiştir. Hicaz filosu için Avrupa tersanelerine işletilmesi masraflı olmayan, özel olarak inşa edilmiş tekneler sipariş edilmiştir. Kızıldeniz'de sahil güvenliği için daha önce de Bahr-i Ahmer Komodorluğu adıyla küçük bir filo vardı ki³³⁰ Hicaz'daki bu Osmanlı donanması Bahr-i Ahmer Komodorluğu olarak ifade edilmekteydi.³³¹ Salnamede Bahr-i Ahmer Komodorluğu'na bağlı Bursa Korvet-i Hümayunu ile Edirne Korvet-i Hümayunu ümera ve personeli hakkında bilgi verilmiştir. Buna göre; Bahr-i Ahmer Komodorluğu görevlileri Miralay rütbesindeki Komodor Trabzanlı Muhammed Bey, Kâtib-i Komodor ise brik kâtibi olan Bağdatlı Mahmud Efendi'dir. Cidde Limanı'nda bulunan Edirne ve Bursa korvetleri iki bölük şeklinde düzenlenmiştir. Edirne Korveti'nde bulunan asker sayısı yüz dörtken, Bursa Korveti'nde yüz otuz asker bulunmaktadır. Her iki korvette binbaşı, sağ ve sol kolağası, yüzbaşı, mülazım-ı evvel, mülazım-ı sâni, gedikli-i evvel, gedikli-i sâni, gedikli-i sâlis, sınıf-ı râbi', i'tibâri yüzbaşı, kol ağalığı rütbelerinde süvari, süvari-i sâni, ser-çarhçı, çarhçı, çarhçı-i sâni, korvet ve brik kâtibi,

³²⁸ Levent Düzcü, Osmanlı Bahriye Teşkilâtında Reform Çabaları (1876-1922), Gazi Akademik Bakış Dergisi, C. 3, S. 5, s. 2.

³²⁹ Mehmet Korkmaz, İstanbul'dan Basra'ya Gönderilen İlk Osmanlı Harp Gemileri: Bursa ve İzmir Korvetlerinin Seyir Günlüğü (24 Eylül 1865-3 Aralık 1866), Tarih Dergisi Turkish Journal of History, İstanbul, 2019, S. 69, s. 91-92.

³³⁰ Mehmet Münir Atalar-Mustafa Şahin, “Denizden Hacc Yolculuğu ve Surre”, 2. Turgut Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri (1-4 Kasım 2013), Editör: Cihan Yemişçi, Tarık Eray Çakır, Mustafa Gürbüz Beydiz, Cezmi Çoban, Bodrum, 2015, C. 2, s. 18-19.

³³¹ Atalar-Şahin, “Denizden Hacc Yolculuğu ve Surre”, s. 22.

bölük ve çarhçı zâbiti, seyr-i sefâin memuru, topçu muallimi, imam, cerrah, hesap memuru, mühendis gibi görevliler ile kazancı ve marangoz gibi esnaflar görev almıştır.³³²

³³² ags, H. 1301 (M. 1884), s. 130-132.

V. BÖLÜM

5. H. 1301 (M. 1884) TARİHLİ HİCAZ VİLAYETİ SALNAMESİNİN TRANSKRİPSİYONU

Hicâz Vilâyeti Sâlnâmesi

Birinci Def'a

olarak tab' olunmuştur

Fiât-1 Maktûası

Nısf-1 sîm

Mecîdî

Hicâz Vilâyeti matba'asında tab' olunmuştur.

Sene

1301

Hicâz Vilâyeti Sâl-nâmesi

Birinci Def'a

Sene

1301 (1883-1884)

Hicrî

Hicâz Vilâyeti Matba'asında tab' olunmuştur

Hicâz Vilâyeti Sâl-nâmesi

Veseniyyet ahdinde kara bulut gibi âfâkı ihâta eden zulmet şirk ve cehâlet arasından berk-i sâtı' gibi leme'ân ederek lemha-ı basarda âlemleri nura gark eyleyen şems-i cihân-ı efrûz-ı İslâm'ın matla'-ı zuhûru maskat-ı re's-i Risâlet-penâhî olan Mekke-i Mükerreme şehridir ki mukaddemâ “Bathâ” tesmiye kılınmış idi. “Cezîretü'l Arab” ın cihet-i garbîsinde ve yirmi bir derece kırkbeş dakika arzıyla yetmiş yedi derece tuluunda kâindir.

Cenâb-ı Kibriyâ'nın tecellîgâh-ı rubûbiyeti olmağla kible-i muvahhidîn olan Kâbe-i Mu'azzama'yı kemâl-i tevkîr ile ağış-ı ihtirâmında i'zâz eyleyen işbu Belde-i Mukaddese'nin mebd-i umrânı “Cürhüm” kabîlesinin Hazreti İsmail Aleyhisselâm'a maiyyetiyle tavattun etmelerinden i'tibâr olunmak lâzım gelir.

{3}

Şöyle ki Nebîyy-i Âlîşân müşârun-ileyhin irtihâlinden sonra velayet-i Ka'be-i Mu'azzama necl-i âlîleri “Nâbit” bin İsmâîl Aleyhisselâm'a kalmış ise de ondan sonra “Mudâd bin Amr” el Cürhümî'ye intikâl etmiş idi.

Kütüb-i siyerden istinbât olunduğuna göre Cürhüm Kabîlesi işbu “Mudâd”ın taht-ı riyâsetinde “ve Katurâ” denilen şu'besi dahî “Mudâd” ın amucazâdesi “Sümeйда” refâkatinde olarak Yemen taraflarından Mekke-i Mükerreme'ye gelmiş ve Cürhümîler Belde-i Tayyibe'nin ulüvvünde vâkı“Kuaykian” nâm mahal ile etrâfına yerleştiği gibi “Sümeйда” dahî Şehr-i Şerîf'in aşağı cihetindeki “Ecyâd” denilen mahal ile havâlîsinde tavattun eylemiş olduğundan Şâm ve şark cihetlerinden gelen erzâkın a'sârını “Mudâd” ve cihet-i garbîye ile Yemen taraflarından gelenlerin rüsûmunuda Sümeйда istifâ ederdi.

Bir müddet sonra “Cürhüm” ve “Katurâ” beyninde mülk münâzaası tahaddüs ve tekevvün ederek Beyt-i Mu'azzama'nın emr-i idâresi “Mudâd” yedinde bulunmuş olmasından Evlâd-ı İsmâîl bi't-tab'i onunla ittihâd “ve Sümeйда” in cemâ'ati üzerine hücum ve iktihâm etmekle arada şedîd bir muhârebe cereyân etmiş ve “Katurâ” Kabîlesi münhezim olarak “Sümeйда” dahî katl olunmakla bâkîyyetü's-süyûf olanlar taleb-i sulhe kıyâm ettiklerinden akd olunan

musâlaha üzerine Belde-i Tayyibe'nin velâyeti bil-istiklâl "Mudâd'a" inhisâr etmiştir.

Aradan bir hayli müddet geçerek evlâd-ı İsmâîl Aleyhisselâm'da kesret ve tevsî' hudûd-ı meskene hâcet hâsıl olmuş ise de Mekke-i Mükerrerme'nin velâyeti kendi dayıları olan Cürhümîler uhdesinde bulunmuş olduğundan hakk-ı karâbete riâyet ve onlarla muhârebeden mücânebetle taleb-i hukûk-ı emâretten ferâgat ederek Mekke-i Mükerrerme'yi terk ve sâir bilâd ve kabâile intişâr ve iltihâk ettiler. Lâkin cedd-i a'lâları nebîyy-i zîşân-ı müşârun-ileyh hazretlerinin kendileri için ta'yîn ettiği tarîk-ı hakdaki sebât ve istikâmetleri her hangi kabîlenin inkıyâdını arzû ederlerse kendileri için husûlünü bi's-suhûle te'mîn ederdi.

Bir müddet sonra Cürhümîler'in Mekke-i Mükerrerme'de zulm ve tuğyân ve Ka'be-i Mu'azzama için gelen hedâyâyı ihtilâs eylemelerinden miknet ve kuvvetleri vehn ve za'afa mübeddel olduğunu "Benî Bekir bin Abd-ı Menât bin Kinâne" ile "Huzâa" kabîlesinden "Gubşân" kabîleleri müşâhede etmekle Cürhümîlere i'lân-ı harb ederek birçok muhârebeler ettikten sonra Cürhümîler münhezim ve mağlûb olmuş ve o vakit Derûn-ı Ka'be-i Mu'azzama'da mevcûd olan iki aded altun gazâl heykeliyle Rûkn-ü Beyt-i Mu'azzama'nın taşını zemzem kuyusuna atarak kuyuyuda doldurduktan sonra Yemen taraflarına avdet mecbûriyetinde bulunmuştur.

Cürhümîler Mekke-i Mükerrerme'den çıktıktan sonra Beytullâh'ın velâyeti bu iki kabîleye icrâ-yı ri'yâset eden "Amr bin el-Hâris el-Gubşânî" uhdesinde takarrür etmiş idi. O aralık Kureyş müteferrik sûretde ve cemâ'atleri bulunan "Benî Kinâne" nezdinde bulunarak Emr-i Hükûmet-i Belde-i Tayyibe'yi dahî zikrolunan "Huzâa" kabîlesinin ekâbir ve a'yânı tefevvüz ederlerdi.

Bunların emîri olan "Halil bin Hubşiyye bin Selûl bin Kâ'b bin Ömer el-Huzâî" kerîmesi "Hubbâyı" "Kusay bin Kilâba" tezvîc ederek bundan "Abdümenâf" ve "Abdüddâr" ve "Abdüluzza" ve "Abdâ" nâm oğulları hâsıl oldu. "Kusay" ın nesl-i şerîfi Mekke-i Mükerrerme'de tekessür ve tezâyüd ettiği sırada "Halil bin Hubşiyye" nin vefâtı vuku' bulmuştur.

Kureyş kabîlesi Hazreti İsmâîl Aleyhisselâm'ın nesl-i celîli olmağla Beyt-i Mu'azzama'nın emr ü velâyetine “Huzâa” ve “Benî Bekr” kabîlelerinden ziyâde ehl ve müstehak olduğu müşârun-ileyh “Kusay” tarafından cezm olunarak keyfiyyet-i ekâbir “Kureyş” ve “Benî Kinâne” ye ifâde ve tefhîm olunmuş ve cümlesi müşârun-ileyhin fikrini tahsîn ederek mâlen ve bedenen kendisine muâvenet va'd eylemiş olduğundan “Kusay” “Azra” kabîlesinden ve Rızâadan olan birâderi “Zerâh ibn-i Rebîa” ve “Kuzâa” ve kabâil-i sâire ile bil-ittifâk “Huzâa” ve “Benî Bekr” aleyhine kıyâm ederek

{6}

onları Mekke-i Mûkerreme'den çıkarmış ve Vilâyet-i Harem-i Muhterem'i evvelâ kendisi der-uhde ettiği gibi vefâtından sonra evlâdı tefevvüz eylemiştir.

Bunu müteâkib etrâf-ı beyt-i hüdâde âsâr-ı umrân peydâ olarak günden güne Mekke-i Mûkerreme şehri te'sîs ve ahalîsi dahî zikr olunan kabâilden teşa'ub ve tekessür ederek zamân-ı saâdet Hazret-i Seyyidü'l Enbiyâ'ya gelince Cezîret-ül Arab'ın ekser bilâdine nisbetle bir şehir-i şehir hey'etini almışdı.

Hicret-i Nebeviyye'nin altıncı senesi evâhirinde Mefhar-ı Mevcûdât Efendimiz Hazretleriyle Kureyş'in sefir-i murahhası “Süheyl ibn-i Amr” beyninde bir muâhede akd olunmuş idi ki Kureyş'den her kim saâdet-i tabi'yet-i nübüvvet-penâhîye dehâlet ederler ise kübrâ-yı kabîle tarafından men' edilmemek ve Kureyş'e dahîl olmak isteyenlerede taraf-ı müstecmi'u'ş-şeref-i Risâlet-penâhîden taarruz olunmamak bu muâhedenin cümle-i ahkâmından idi. Binâen-aleyh “Huzâa” kabîlesi taht-ı tâbiyet-i Nübüvvet-penâhîde kalmış ve “Benî Bekr” kabîlesi dahî Kureyş'in tâbi'yetine dâhil olmuş idi.

Bu iki kabîle beyninde bir kan mes'elesi üzerine adâvet olduğundan işbu müsâlaha zamânını “Benî Bekr” kabîlesi ahz-ı sâre fırsat addederek bir müddet sonra Kureyş'den bil-istimdâd “Huzâa” aleyhine kıyâm ve ahz-ı intikâm etmişidi.

“Benî Bekr” in bu cür’eti hükm-ü muâhedeyi münâkız olmağla “Huzâa” kabîlesi şikâyetle kıyâm “ve Benî Ka’b” efrâdından “Amr bin Sâlim el-Huzâî” yi me’mûren nezd-i kudsiyet-i vefd-i Hazret-i Fahr-i Kâinât’a i’zâm etdiler. Hazret-i Fahr-i Âlem Efendimiz mescid-i şerîflerinde Ashâb-ı Kirâm ile otururlar iken “Amr bin Sâlim” Harem-i Muhterem-i Nebaviye dehâlet ve vûkû-ı ahâlî nazmen ve cehren beyâna müsâraat eylemesiyle kendisine cevâben “Nusret ya Amr bin Sâlim” buyurdular. Ruesâ-yı Kureyş’den “Ebû Sûfyân bin Harb” dahî “Benî Bekr”in cür’et-i vâk’asının tardiyesini icrâ etmek ve muâhede ahkâmını tecdîd eylemek üzre Medine-i Münevvere’ye azîmet ederek ezvâc-ı mutahherâtıdan kerîme-i muhteremesi “Ümmü Habîbe” radiyallâhü anhâ hazretlerine müsâferet ve emelinin tervîci emrinde müşârun-ileyhâ hazretlerinden taleb-i muâvenet ederdi. Lâkin gıbel-i Cenâb-ı Risâlet-penâhîden is’âf-ı mes’ulüne muvâfakat buyurulmadığından me’yûsen avdet ve Kureyşe beyân-ı keyfiyyet eyledi.

O sırada Fahr-i Âlem sallallâhü aleyhi ve sellem Efendimiz Hazretleri dahî artık Mekke-i Mükerreme’ye seyr-ü hareketi emr-ü tasmîm buyurmuşdu. “Hâtıb ibn-i Ebû Sebia” tasminât-ı vâkıanın Kureyş’e ihbârını mutazammın mektûb yazarak bir hâtûna tevdiân göndermiş ise de vukû’ bulan vahy-i ilâhi üzerine derhâl “ Alî bin Ebû Tâlib” ve “Zübeyr ibni Avvâm” radiyallâhü anhümâ efendilerimiz taraf-ı Âlî-i

Hazret-i Risâlet-penâhîden me’mûren o hâtûnu ta’kîb ve derdest ederek hâmile olduğu mektûbu ahz ü şakk etdiler.

Bu vukûât sekizinci sene-i hicrîye ramazânına tesâdüf etmekle şehir-i mezkûrun onuncu günü Habîb-i Kibriyâ Efendimiz Hazretleri” Gülsûm bin Husayn bin Utbe bin Halefû’l Gıfârî” yi Medîne-i Münevvere muhâfazasına terk ederek onbin askerle Mekke-i Mükerreme’ye müteveccihen hareket buyurdular.

“Usfân” nâm-ı mahalle muvâsalat-ı celîleleri esnâda amm-i ekremleri Hazret-i “Abbas” Efendimiz Hazretlerine mülâkî oldular ki müşârun-ileyh Efendimiz Hazretleri Medîne-i

Münevvere'ye hicret etmek üzere Mekke-i Mükerrreme'den hareket etmiş idi. Oradan ma'iyet-i bâisü'l rahmet Hazret-i Risâlet-penâhî ile "Vâdî-i Fâtîma" ya geldiler.

Hareket-i seniyye-i Nübüvvet-penâhîden Kureyş haberdâr olamayacak olur ve ale-l-gafle üzerlerine varılır ise haklarında mûcib-i perîşanî olacağını tahattur etmesi üzerine Kureyşî haberdâr ve taleb-i emân lüzûmunu kendilerine ihtâr etmek için amm-i büzürgvâr-ı müşârun-ileyh hazretleri Mekke-i Mükerrreme'ye gelir iken Mekke-i Mükerrreme'den tecessüs-ü ahvâl için muaskeri humâyuna doğru çıkmış olan "Ebû Süfyân" ile "Hakîm bin Hizâm" ve "Büdeyl bin "Varakâ" ya tesâdüf ederek vukû-ı hâlî kendilerine beyân etdiler. Bunlardan "Ebû Süfyân" istimân için nezd-i ferd-i Hazret-i Fahr-i Âleme gelerek arz-ı dehâlet eyledi.

{9}

Ertesi günü Muasker-i zafer rehber-i Cenâb-ı Mahbûb-ı Hüdâ semt-i beyt-i Hazret-i Kibriyâ'ya müteveccihen "Vâdî-i Fâtîma"dan hareket ve "Bi'r-i Tuvâ" ya muvâsalat buyurmalarıyla cenâh-ı yesârda bulunan askerin nısfı "Zübeyr ibn-i Avvâm" Hazretleri'nin kumandası tahtında olduğu hâlde Belde-i Tayyibenin aşağı tarafından ve nısf-ı diğeri ya'nî "Eslem" ve "Selîm" ve "Gıfâr" ve "Müzeyne" ve "Cüheyne" ve kabâil-i sâire dahî "Sa'd bin Ubâde" ve "Hâlid İbn-i Velîd" ve "Alî ibn-i Ebû Tâlib" hazrâtının maiyyetinde olarak yukarı taraftan girdikleri gibi zât-ı kudsiyet-i sıfât-ı Hazreti Peygamberi dahî Ashâb-ı Kirâmı ile beraber "Hacûn" cihetindeki "Ezâhir" şa'bından Mekke-i Mükerrreme'yi teşrîf buyurdular.

O aralık ruesâyı Kureyş'den "Safvân bin Ümeyye" ve "İkrime bin Ebû Cehil" ve "Süheyl bin Amr" cebel-i "Handeme" de cem' etmiş oldukları şîrzime'-i kalîle ile biraz muhârebe etdiler ise de "Cüheyne" den yalnız bir şehîd vukû' bularak Kureyş'den dahî on iki nefer telef olmuşdur.

İş bu fethin şeref-i vukûundan sonra Cenâb-ı Fahr-i Risâlet Efendimiz müddet-i hükûmeti aşağıda beyân olunacak olan "Attâb bin Esîd" hazretlerini Mekke-i Mükerrreme vâlîliğine bi't-ta'yîn Medîne-i Münnevvere'ye avdet ve azîmet buyurdular. Şehr-i Şerîf-i Batha dâhil-i havza-ı hükûmet-i Hazret-i Fahr-i Risâlet olduğu an saâdet-i iktirânından beri mazhar-ı

adl ve emân olan kâffe-i bilâd için kâide-i tabi'yeden olduğu vechile tevessü' ve kesb-i ümrân ederek şimdiki hâlde takriben otuz bin hâne ve yüz on bin nüfûsu şâmildir.

Bu şehir-i şerîfin tâ vakt-i te'sîsinden Halîfe-i Meşrûa-ı Resûl-ı Rabbânî şevketlü kudretli “Gâzî Abdülhamîd Hân-ı Sâni” Efendimiz Hazretleri'nin eyyâm ve a'sâra mağbût olan zamân-ı şevket-nişân-ı hilâfet-penâhîlerine değin vekâyi-i cesîmesini zabt ve tahrîr ile kalemîni hâiz-i mübâhât eyleyenlerin âsâr-ı kıymetdârına mürâcaat olunursa görülürki feyyâz-ı hakîkiyenin bu belde-i tâhire hakkında bunca a'tâyâ-yı ilâhiyesi birer birer ta'dâd olunmuşda a'yân-ı ümmet-i Muhammed'e re'sû'l-mâl mefharet olan hidmet-i mukaddesesinin kibel-i hakdan hânedân-ı Osmâniye tevdî' buyurulması en kıymetdâr bir ni'met-i ahadiyet tanınmıştır. Vâkiâ'n Ka'be-i Mu'azzamâ'nın celâlet-i kadrine putperestler bile i'tinâ ederek yoluna kurbân oldukları ma'bûd-ı mevhûmu ik'âd eyleyecek ondan mukaddes makâm olmadığını teferrüs edebilmişlerdi.

Hidmet-i münîfesiyle mübâhât eden sâir mülûk-ı düvel-i İslâmiye câniblerinden de takdîs ve ta'zîminde eğer ki taksîr edilmedi. Lâkin bu hânedân-ı rasînü'l erkândan medîha-i hilâfeti tezyîn eyleyen selâtînin her biri bir kudsî melek gibi beyt-i hüda üzerine kanad germiş ve bu günkü gün secdede teveccüh ettiğimiz Kâbe-i Mu'azzama ebniyesi işte o gürûh-ı pür-şükûhdan müceddidi dördüncü Sultan Murâd Hân-ı Gâzî Hazretlerine

sermâye-i mefherat olmuşdur. Çünkü dördüncü def'a olarak Hazreti “İbrâhîm”in emr-i hakla binâ ettikleri Ka'be-yi muahhara “Amâlîka” tâifesi tecdîd ettikten sonra altıncı def'a da “Cürhûm” kabîlesi inşâ eylemiş ve def'a-i sâbiadaki tecdîdide ecdâd-ı güzîn-i Cenâb-ı Risâlet-penâhîden “Kusay” nâm-ı zât-ı şerîfe müyesser olmuşdur.

Sekizinci binâsı ise Kureyş'in eseri olarak dokuzuncusuna “Zübeyr bin Abdullâh” hazretleri muvaffak olduktan sonra müşârun-ileyh hazretlerinin beyt-i şerîfe idhâl eyledikleri mahall-i âliyi hâl-i sâbıkına ircâ' için “Haccâc” tarafından altun oluk cihetindeki cidâr-ı şerîfe hedm edilerek tekrâr yapılmakla buna onuncu binâ denilmiştir.

Haccâc'ın işbu teşebbüsünden ta bin otuz dokuz senesine kadar Ka'be-i Mu'azzama beyân olunan binâda bekâ bulmuş olduğu hâlde o sene şa'bânın on dokuzuncu çarşamba günü azîm bir sel basarak birçok hâneleri tahrîb ettikten başka Harem-i Şerîf'in dâhil ve hâricinde bin kişinin telefini intâc etmiş ve ertesi perşembe günü Ka'be-i Muzzama'nın cihet-i yemâniyesinden mâadâ cehât-ı münîfesi dahî münhadem olmuştur.

Vukûâtın “Sultân Murâd Hân-ı Râbî” Hazretlerine aksini müteâkib taraflarından külliyyetli akçe gönderilmekle zikrolunan şa'bân

{ 12 }

ayının yirmi ikinci günü bed' eden inşââtın cihet-i yemâniye cidâr-ı şerîfi dahî tecdîd edildiği hâlde bin kırk senesi şa'bânının onaltıncı günü külliyyen hitâmi müyesser olmuştur ki “Rafe'allâhü kavâide'l-beyt” kelimeleri târihtir. “Murâd benâ beyte'l-ilâh ve zâdeh senâen behâen yezdehî zîde mecdüh” beyti dahî sultân-ı müşârun-ileyh hazretlerinin işbu muvaffakiyyet-i mukaddeselerini temdihân üdebâ-yi vaktin inşâd ettiği kasâidin târih-i beytlerindendir.

İşbu tecdîd esnâsında bâb-ı icâbet me'âb-ı Ka'be-i Mu'azzama'yı hâl-i kadîmi üzre terk etmişler ise de bin kırk beş senesinde şeref-südûr eden irâde-i ilhâm ifâde-i cenâb-ı hilâfet-penâhîleri tecdîdini iktizâ etmekle mevcûd olup üzerinde müceddid-i müşârun-ileyh hazretlerinin ism-i sâmilîleri muharrer olan gümüş kapı ol vakit Dersa'âdet'de i'mâl etdirilerek irsâl buyurulmuştur.

Mütâlâa ile ma'lûm olur ki yukarıdaki sözler yalnız Ka'be-i Mu'azzama'nın binâsından ma'lûmât verebilmiştir.

Selâtin-i salâbet-âyîn-i Osmâniye zamânında ki ıslâhâtına gelince Fâtih-i Memâlik-i Arab “Gâzî Sultân Selîm Hân-ı Kadîm” Hazretleri dokuz yüz yirmi üç senesinde Emîr Muslihiddîn nâmında mu'teber bir zât irsâl buyurmakla Hanefî Makâmını tecdîd ve Harem-i Şerîf'in o zamânki tarz ve hey'eti üzre ba'zı mahallerini tamir ettirmiştir.

Necl-i necîb-i cihângîrâneleri “Kanuni Sultân Süleymân Hân” hazretleri dahî dokuz yüz elli altı senesinde Harem-i Şerîf için mermerden masnû’ bir minber-i şerîf irsâl ve ik’âd buyurmuşdur ki üzerinde “innehu min Süleymâne ve innehu Bismillâhirrahmanirrahîm” âyet-i kerîmesinden iktibâsen işâret vardır. Bu minberin tasnî’inde mermer traşlar ol kadar çîre destlik göstermiş ki fidyâslar peruk sedeller de görse taaccüb ederlerdi.

Dokuz yüz elli dokuz târihinde sakf-ı münîf-i Beytullâh’ın termîme ihtiyâc gösterdiği arz olunması üzerine adn-âşiyân-ı müşârun-ileyh hazretleri Şeyhülislâm Ebûssu’ûd Efendi’nin fetvâsıyla ta’mîrini irâde ve icrâ buyurdular. Ve Bâb-ı Sa’âdet’i tasfîh etdirdikleri gibi dokuz yüz altmış târihinde de Mizâb-ı Şerîfi tecdîd etmek ve Metâf-ı Şerîf mermerlerini ıslâh ettirmek gibi hizmetler etdiler. Bunlarla beraber ta’mîrât-ı sâire dokuz yüz altmış iki senesine kadar imtidâd eylemiştir.

Dokuz yüz altmış dörtde Bâb-ı Sa’âdet-me’âb’ı tecdîd etmek gibi şâyân-ı i’tinâ bir muvaffakiyyetle de tezyîd-i memdûhiyet buyurmuşlar. Halîfe Mehdî bin Mansûr-ı Abbâsî’nin nâm-ı nâmî-i Hazret-i Ali’ye nisbetle inşâ ettirmiş oldukları minâreyi de hâkân-ı müşârun-ileyh hazretleri Şümeysse nâm mahâlde çıkan bir nevi’ sarı taşlarla şimdiki resmi üzre tecdîd ettirmişlerdir.

Nâsır-ı Abbâsî’nin karn-ı sâdis içinde müceddeden inşâsına himmet ettiği beyt-i Hazret-i “Amîne” ki cism-i nûr-ı âlûd Hazret-i Fahr-i Kâinât’a mahall-i mevlûd olmağla ilel-ân müslimîn beyninde takdîs olunur. Ol vakit işbu binâ-yı sa’âdet-i intimâ dahî tecdîde lüzûm göstermekle şimdiki tarz-ı bihîn üzre inşâsı muvaffakiyyeti de adn-âşiyân-ı müşârun-ileyhe müyesser olmuşdur.

Kürre-i arza münteşir milel ve akvâmdan hangisinin târihine mürâcaat olunur ise “Sultân Süleymân Hân” Hazretlerinin ya müessir fûtûhât kârânelerinden veyâhud i’râzât-ı nâfi’a-ı cihângîrânelerinden sahîfe sahîfe ihbâr ve âsâra destres olunur. Rumeli’de Anadolu’da hâsılı mülkûn her cihetinde mühim ve mu’tenâ âsâr-ı celîleleri müşâhede kılınır. Lâkin himmet-i bî-hemtâ-yı şehinşâhîlerinin nasıl bir ulviyeti hâiz bulunmuş idüğünü anlamak mutlaka “Ayn-ı Zübeyde’nin Mekke-i Mükerreme’ye sûret-i cereyânına atf-ı nazar-ı dikkatle kâbil olabilir.

Zîrâ bu aynın bir ta'mîri yolunda ahîren tâ aksâ-yı Hindistân'a kadar bütün milel-i İslâmiye'nin en büyük fedâkârlıklarla cem' etdikleri i'âneler bile kifâyetsizlik gösterdi. Hâkân-ı müşârun-ileyh ise bunu sâir âsâr-ı hayriyelerine âdî bir tetimme gibi vücûda getirmiştir. Çünkü Hulefâ-yı Abbâsiye'den Harûn Reşîd'in zevcesi olup sahîhân fâhru'l-muhadderât unvanına lâîk olan Seyyide "Zübeyde" Hazretleri "Vâdî-i Nu'mân" nâm mahâldeki tepeler zîrine tecemmu'

{ 15 }

eden suları ancak Minâ ve Râsna'daki dağlara kadar icrâ eyleyebilmiş iken hâkân-ı mağfûr hazretleri hazîneler sarfıyla dokuz yüz altmış yedi senesinde zikr olunan aynın belde-i mübârekeye icrâsı gibi kıyâmete kadar Müslimîn'in hayâtını te'mîn eden bir hayra teşebbüs buyurmuştur. Lâkin dokuz yüz yetmiş dört senesinde kendileri dâr-ı mükâfata irtihâl etmekle ikmâl-i teşebbüsât-ı hayriyeleri halef-i eşrefleri İkinci Sultân Selîm Hân Hazretlerine intikâl etmişti.

Sultân-ı müşârun-ileyh hazretleri dahî vâlid-i mâcidleri eserine iktifâ ve suyu Belde-i Tâhire'ye kadar icrâ ile a'zîm havuzlar ve cesîm sahrınlar inşâ ederek âlem-i İslâmiyeti ihyâ eyledi.

Sultân Selîm-i Sâni Hazretleri'nin hasenâtını ta'dâd eylemekden ise yalnız Harem-i Şerîfi ta'rîf ile iktifâ münâsib olurdu. Lâkin ziyâret-i Mescidü'l-Haram ile istis'âd eden bunca muvahhidîne karşı uzun uzun ta'rîfe de hâcet görülemiyor. Harem-i Şerîf dört yüz arşın tûlünde ve şîbh-i mustatil şeklinde olarak üç yüz aded kubbeyi ve altı yüz otuz altı aded mermer amûdu hâvîdir.

Zâten ahşâb olduğu hâlde sekiz yüz iki senesinde muhterik olmuş ve Mısır Meliki Sultân Berkuk tarafından yine ahşâb olarak ta'mîr edilmiş ise de hâkân-ı mebrûr-ı müşârun-ileyh hazretlerinin merkûz-ı cibilliyetleri olan sümûvv-i salabet-i dîniye ve ulûvv-i gayret-i Osmâniye

Harem-i melâik-hademîn tecdîd ve tarsînini iktizâ etmekle yukarıda beyân olunan altı yüz otuz altı adet mermer sütûn üzerine üç yüz adet kubbe olarak inşâsına teşebbüs buyurdukları hâlde dokuz yüz seksen iki senesinde Firdevs-i A'lâ'ya rıhlet ve itmâm-ı maslahatı halef-i zî-şerefleri Üçüncü “Sultân Murâd Hân” hazretlerinin uhde-i himmet ve diyânetlerine tevdi' ve emânet buyurmuş olduklarından müşârun-ileyh hazretleri şimdi meşhûd-ı uyûn-ı iftihâr-ı Müslimîn olan tarz-ı behiştî üzre inşâ ve ikmâle muvaffak oldular. İşbu inşâât esnâsında dört adet minâre de tecdîd etmiştir ki birincisi yüz otuz dokuz târihinde Halîfe Mansûr-ı Abbâsî'nin “Bâb-ı Ömer'de yapmış olduğu minâre ve ikincisi Mehdî Halîfe'nin Bâb-ı Selâm'daki minâresi, üçüncüsü yine Halîfe Mehdî'nin Bâb-ı Vedâ'daki minâresi, dördüncüsü Halîfe Mu'tezid-ı Abbâsî'nin eseri idi. “Bâb-ı Alî” ve “Bâb-ı Ziyâde” ve “Bâb-ı Derîbe'deki minâreler de Sultân Süleymân Hân Hazretleri'nin âsâr-ı hayriyelerine mülhaktır. Yalnız Bâb-ı Selâm ile Bâb-ı Nebî arasındaki minâre Mülûk-ı Çerâkise'den Kayıtbay'ındır.

Mükemmel-i bünyân-ı harem olmağla muhterem olan müşârun-ileyh Sultân Murâd Hân-ı Sâlis Hazretleri dokuz yüz seksen beş târihinde ahcâr-ı semîne ile altundan ma'mûl üç adet kandîl irsâl buyurmuş

olduklarından ol vakit Emîr-i Mekke-i Mükerreme bulunan Şerîf Hasan bin Ebû Nüme yediyle ikisi Ka'be-i Mu'azzama dâhiline ta'lîk ve birisi Ravza-i Mutahhara-i Hazret-i Seyyidü'l-Enbiyâ'ya takdîm kılınmıştır.

Bin yirmi senesinde Sultân Ahmed Hân-ı Evvel Hazretleri dahî altun oluğu tecdîd ve Ka'be-i Mu'azzama'ca ba'zı ta'mîrât icrâsıyla kesb-i şeref-i mezîd etdikleri gibi bin yirmi dört târihinde de seksen bin altun kıymetinde iki kıt'a elmas ihdâ buyurmuşlar ise de Hücre-i Muattara-i Seyyidü'l-Enâm'a ithâfî tensîb kılınarak muvâcehe-i sa'âdetde leme'ân eyleyen “Kevkeb-i Dürri” nâm meşhûr elmas üzerine vaz' etdirilmiştir.

Müşârun-ileyh Sultân Ahmed Hân Hazretleri'nin âsâr-ı hayriyelerinden biri de Zemzem kuyusunun içine vaz' ettirdikleri demir kafesdir. Çünkü aşk ve şevk erbâbından ba'zılarının kendilerini zemzem kuyusuna atarak boğulmakda oldukları atebe-i ulyalarına arz olunmuş ve

zıkr olunan kafesin irsâliyle o yolda telef-i nefse meydan bırakmamıştır. Bu kafes bi'r-i şerîf derûnuna indirilerek suyun bir metre aşağısına zincirlerle rabt edilmiştir.

Sultân Ahmed Hân Hazretleri, Ravza-i Mutahhara-i Cenâb-ı Fâhru'l-enâm için altun yaldızlı gümüş şebkeler i'mâl ve irsâl ederek eski şebkeleri teberrûken kendi türbe-i Şerîfelerine vaz' etmişler.

{18}

Mekke-i Mükerreme târihlerinde muharrer olduğuna göre müşârun-ileyh hazretleri Ka'be-i Mu'azzama'nın bir taşını altundan ve bir taşını gümüşden olarak binâ ile hürmetlerinin derecesini i'lâna niyet buyurmuşlar ise de Hakk Teâlâ Hazretleri Murâd buyurmuş olaydı Ka'be-i Mu'azzama'yı yakûtdan halk ederdi deyü ol vaktin şeyhülislâmı Sa'deddin Efendi-zâde Mehmed Efendi bu niyetin icrâsından kendisini men' eylemiş. Müşârun-ileyh hazretlerinin âsâr-ı hayriyelerinden biri de "Arafât" cihetindeki alemlerdir.

Ulemâ-yı kirâm zıkr ü beyân ederler ki Haceru'l-Esved "Ka'be-i Mu'azzama'ya vaz' olununca şark ve garba ve yemîn ve yesâra ziyâlar salmış ve o ziyânın müntehâ olduğu mesafeyi Cenâb-ı Rabb-i Mûte'âl Harem-i muhterem kılmıştır. Binâenaleyh ta'yîn-i hudûd için alâmet-i vaz'ı icâb edip evvelâ İbrâhîm ve İsmâil aleyhimesselâm câniblerinden vaz'olunub mu'ahharan Adnân ve Kusay taraflarından tecdîd kılındıktan sonra hicret-i Nebeviye'nin sekizinci sâlinde taraf-ı müstecmi'u'ş-şeref-i Hazret-i Nübüvvet-penâhîden inşâ buyurulmuştur.

Ondan sonra Hazret-i Ömeru'l-Fârûk ve Osmân bin Affân ve Mu'âviye ve Abdülmelik bin Mervân ve Mehdi-i Abbâsî câniblerinden de yeniletildiği gibi üç yüz yirmi beş târihinde hulefâ-yı Abbâsîye'den "Razi Billâh" halîfe şimdi huccâcın "umre"

{19}

getirdikleri "Ten'im" nâm mahalle iki alem vaz' etmiştir. Sultân Ahmed Hân Hazretleri'nin Arafât cihetinde tecdîd buyurdukları iki alem de vaktiyle Erbil hâkimi "Muzaffer" tarafından yapılmıştır.

Sultân Mustafa Hân-ı Sânî Hazretleri'nin zamân-ı hilâfet-i aliyyelerinde de Ka'be-i Mu'azzama'nın ba'zı mahalleri ta'mîr ve termîm edilerek hatta sakf-ı şerîfden beş sütûn tebdîl ve sath-ı şerîfe su'ûd eden nerdübânın yedi kademesi mermer ve bâkîsi ahşâb olarak tecdîd edildiği gibi Hicr-i Mübârek'in civârında dahî âsâr-ı hâlel müşâhede olunmakla hedm ve tecdîd edilmiş ve bu bâbdaki masârif-i inşâiye ba'zı rivâyete göre sultân-ı müşârun-ileyh hazretlerinin vâlide-i muhteremeleri cânibinden tesviye buyurulmuştur.

Huld-âşiyân “Gâzî Abdülhamîd Hân-ı Evvel” hazretlerinin ahd-i hilâfetlerinde Harem-i Şerîfin ba'zı sütûnları tebdîl ve kıbâb-ı şerîfeden de ba'zısı ta'mîr edildiği gibi Zemzem-i Şerîf ebniyesinin dahî termîm etdirildiği kapısı üzerinde muharrerdir. İşbu ta'mîrât meyânında Bâb-ı Ömer'deki minâre ile sâirelerin de ta'mîri icrâ buyurulmuştur.

Bin iki yüz elli dokuz senesinde vârid-i kesîrû'l-mehâmid-i cenâb-ı hilâfet-penâhî cennet mekân “Sultân Abdülmecîd Hân-ı Gâzî” hazretleri dahî maşrık-ı envâr-ı füyûzât-ı ilâhiye olan derûn-ı Beyt-i Mu'azzama'da

{20}

ve Hicr-i Şerîf dâhil ve etrâfında bulunan ahcârdan ba'zılarını tebdîl ve kıbâb-ı Harem-i Şerîf'den ba'zısıyla mermer sütûnlarını tecdîd buyurdular. Ve Bâb-ı Alî ile Medrese-i Süleymâniye'ye giden yolları ihdâs eylediler.

Haremeyn-i Şerîfeyn'in hizmet-i mukaddesesiyle hâiz-i iftîhâr olan selâtîn-i Osmâniye meyânında Firdevs-i Aşiyân müşârun-ileyh hazretleri yukarıda hizmet-i celîlelerini yeni beyân ile tezyîn-i sûtûr ettiğimiz “Sultân Süleymân-ı Kânûnî” ve “Selîm-i Sâni” ve “Murâd-ı Sâlis” ve “Râbi” hazerâtının hidemât-ı mühimmesine tekâbül edecek mukaddes bir hizmete muvaffakiyyetiyle de azîm bir mübâhât iğtinâm etmiştir ki Allâh ve Resûlû indinde mülûk-ı pîşîn-i İslâmiye'den hiçbirisi bu hizmete lâayık ve âhirâgörülmüş olmamak gerek çünkü Mescid-i Şerîf-i Cenâb-ı Risâlet-penâhî Mısır Meliki “Kayıtbay” tarafından yapıdırılmış ve hedminden evvel müşâhede edenlerce ma'lûm olduğu vechile mescid-i şerîf-i mu'azzamun-ileyhin şânına lâayık bir tarz ve hey'et aldırılamamış idi.

Âsâr-ı muvaffakiyyetlerinin her biri Ümmet-i Muhammed için ile'l-ebed sezâvâr-ı iftîhâr olan halîfe-i mukaddesün-ileyhin ulüvv-i himmet-i bî-hemtâları o makâm-ı cennet-meşâmın öyle bir ebniye altında bekâsını tecvîz edemeyerek esâsen hedm ve kal'ıyla yerine dünyanın bir

cihetinde nazîri olmayan ebniye-i âliyyeyi ihdâs buyurmuşdur ki bunun tafsîli Medîne-i Münevvere'ye dâir verilecek izâhât sırasında serd olunur.

{21}

Muvaffâk-ı müşârun-ileyh hazretlerinin ahd-i hilâfet-i seniyyelerinde makâm-ı Hanefî'yi ta'mîr ve bin iki yüz yetmişde Metâf-ı Sa'âdet etrâfındaki kandîl direklerine iki aded daha ilâvesiyle mahall-i mu'azzünileyh bir kat daha tenvîr buyurulduğu gibi bin iki yüz yetmiş üç senesinde de kîbâb-ı Şerîfe-i Harem-i Şerîf altına boydan boya kandîller ihdâs ve ta'lik edilmekle bu kandîller eşhür-i Hacc ile Ramazân-ı Şerîf ve sâir leyâl-i mübâreke de ikâd olunur.

Ka'be-i Mu'azzama'nın şimdiki Mîzâb-ı Şerîfî sâhibü'l-hasenât-ı müşârun-ileyh hazretleri cânibinden altun olarak i'mâl ve ihdâ buyrulmakla Mîzâb-ı Atîk teberrüken Hazîne-i Hümâyun-ı Pâdîşâhî'de hıfz etdirilmiştir.

Beyt-i Mu'azzama miftâhının hıfzına mahsûs hâne ki Benî Şeybe'dir. Miftâhdâr olan zât miftâhdâr oldukça bu hânede ikâmet eden mürûr-i zamânla bunun müşerref-i harâb olduğu ol vakit miftâhdâr bulunan zât tarafından âsitan-ı şevket-nişânlarına arz olunması üzerine mağfur-ı müşârun-ileyh hazretleri taraf-ı Hümâyunlarından zikr olunan hâneyi müceddiden inşâ ettirmiştir.

Dâhil-i kudsiyet-şâmil-i Beyt-i Hudâ'yı dâiren-mâ-dâr ihâta eyleyen esmâ-i ilâhiye ile mensûc göğez atlas kisve-i şerîfeyi şehîd-i sa'id Sultân Abdülazîz Hân Hazretleri ihdâ buyurmuş idiler. Bin iki yüz doksan sekiz târihinde zemîn-i bihîn-i Beyt-i Hudâ'da mefrûş ahcâr-ı sa'âdet-disârın ba'zıları ta'mîr ihtiyâcında görülmekle

{22}

keyfiyyet atebe-i seniyye-i hazret-i zıll-ullahîye arz ve beyân olunmuş idi.

Hâlâ zînet-tırâz-ı medîha-i hilâfet ve halîfe-i Fârûk-tıynet şevketlü kudretlü Gâzî Abdülhamîd Hân-ı Sâni Efendimiz Hazretleri'nin irâde-i mülhemîyyet-âde-i hilâfet-penâhîleri ol ahcâr-ı

kıymetdârın icrâ-yı ta'mîri emrinde şeref-bahş-ı sahîfe-i sudûr olmağla ba'zıları ta'mîr ve ba'zıları tecdîd olunmuşdur.

İşbu ta'mîrat-ı Şerîfe üzerine üdebâ-yı şehir-i şerîf medh ü sitâyîş-i cenâb-ı zıll-ullahîyi mütezammın inşâd ettikleri kasâid-i zeylinde târihler nazm ettiklerinden reîsü'l ulemâ-i belde-i tayyibe Şâfi'î müftîsi fekâhatlû Seyyid Ahmed Zeynî Dahlân Efendi Hazretleri dahî "Li Sultânina Abdülhamîd mehâsin ve menzellezi bil hasri yukavvâ yûadded ve kad hâze ta'miran li-batını ka'betin ve târihahû beyt-i ferid yuhaddidü binayı beda zeheva lidâhili ka'be ve sultânuna Abdülhamîdi müceddid" beyitleri zîrinde târihini edâ eylemiştir.

Vâlî-i âlf-i vilâyet devletlû Osmân Nûrî Paşa Hazretleri'nin efkâr-ı mehâsin-âsâr-ı cenâb-ı hilâfet-penâhiye tevfiğ-i meslekle dâimâ niyât-ı mekârim-âyât-ı zıll-ullahînin icrâsına hizmet gayretinde bulunmalarından vukû' bulan arz ve inhâları üzerine şeref-ta'alluk eden irâde-i seniyye vechile Bâb-ı İbrâhîm ve Bâb-ı Alî cihetlerindeki kıbâb-ı şerîfe-i Harem-i Şerîf'den bir haylisi tecdîd ve meyl ve inhirâf eden mermer amûdların da çend adedi ta'mîr olunmuşdur.

{23}

Harem-i Şerîf dâhilinde kütübhâne ve muvakkithâne ittihâz olunan iki büyük kubbenin arka taraflarında edâ-yı salât eden cemâ'ati rû'yet-i Ka'betullâh'dan men' eylemekde ve Harem-i Şerîfi beyhûde tazyîk etmekde olmalarına binâen bunların kal' ve ref'i husûsu bundan çend sene evvel karîn-i müsâa'de-i seniyye olmuş iken nasılsa terk ve ihmâl oluna gelmiş olduğu hâlde geçen bin üç yüz senesinde vâlî-i müşârun-ileyh ile Emîr-i Mekke-i Mükerreme devletlû siyâdetlû "Şerîf Avnürrefîk" Paşa Hazretleri'nin müttefikten vukû'-ı mübâşeretleri üzerine zikr olunan kubbeler hedm edilerek dâhil-i Harem-i Şerîf'den galebelik ref' olunmuş ve Makâm-ı Hanbelî dahî Hanefî Makâmı'nın karşı tarafına nakl olunarak dâhil-i harem-i şerîfe ol vechile de intizâm verilmiştir.

Hedm olunan kütübhâne mevcûdu Bâb-ı Derîbe üzerinde mebnî Sultân Süleymân medrese-i münîfinde tahsîs kılınan dâire dâhiline yerleştirildiği gibi Bâb-ı Nu'ûş ittisâline de müceddeden bir muvakkithâne inşâ edilmiştir.

Hizmet-i Haremeyni's-Şerîfeyn'in Devlet-i Ebed-i Müddet-i Osmâniye'ye intikâlinden bu âna kadar gerek Ka'be-i Mu'azzama ve gerek Harem-i Şerîf'ce vukû' bulan inşâat ve ta'mîrât beyân olunan minvâl üzre cereyân eylemiştir. Hulefâ-yı Râşidîn radiyallâhü anhüm ecma'ın

Efendilerimiz zamânından Devlet-i Aliyye-i Osmâniye'ye gelinceye kadar Ka'be-i Mu'azzama ve Harem-i Şerîf'ce vukû' bulan tevsîât ve ta'mîrâtı dahî ulemâ-yı fenn-i târih vech-i âtî üzre beyân

{24}

ve tasrîh ediyor. Şöyle ki Harem-i Şerîf-i Mekke-i Mükەرreme zamân-ı saâdetten Hilâfet-i Hazret-i Ebûbekr es-Siddîk gelinceye kadar duvar ile muhât olmayarak etrâfında bulunan Kureyş hânelerinin aralarındaki sokaklardan duhûl edilirmiş.

Harem-i Şerîf'in ol vakitki cirmi Makâm-ı Hazret-i İbrâhîm'in arka tarafına kadar olup elhâletü hâzihî mevcûd bulunan minber-i şerîf önündeki kemer işbu cirm-i kadîme alâmet olarak vaz' olunmuş ve buna "Bâbü's-Selâm-ı Atîk" denilmeğe sebep bu olmuştur. Hazret-i "Ömerü'l-Fârûk" efendimiz hazretleri zamânında İslâm'da kesret hâsıl olmağla Harem-i Şerîf cemâ'ati isti'âb edemez olmuş olmasından hicretin on yedinci senesinde civârdan birkaç hâne mübâya'a ve ilhâkıyla bir mikdâr tevsî' ve etrâfı duvar ile muhât kılınmıştır.

Hazret-i "Osmân bin Affân" Efendimizin ahd-i hilâfet-i seniyyelerinde de bir mikdâr tevsî' ve etrâfına kemerler inşâ olunmuş olduğu gibi "Abdullâh bin Zübeyr" ve "Velîd bin Abdûlmelik" ve "Mansûr"-ı Abbâsî zamânlarında da birer mikdâr tevsî'ne hizmet edilip nihâyet hulefâ-yı Abbâsîye'den "Mehdî" Halîfe şimdiki hudûdu vechile tevsî'e himmet buyurmuştur.

Hicret-i Nebvîye'nin kırk dördüncü senesinde Mu'âviye bin Ebû Süfyân" tarafından bir minber vaz' ve üzerinde bizzât hutbe kırâ'at olunmuştur ki

{25}

ondan evvel Mekke-i Mükەرreme'de minber olmadığından vülât-ı Mekke-i Mükەرreme Cum'a hutbelerini ayak üzerinde okurlar imiş. Harem-i Şerîf ağavâtını dahî ilk ta'yîn ve istihdâm eden müşârun-ileyh olup sonra gelenler ona teba'iyetle ağavâtı bulundura gelmiştir.

Kureyş'in meşveret mahalli olmağla "Dârunnedve" denilen mahal ki şimdi Makâm-ı Hanefî'nin mahallidir, ol vakit "Mu'âviye bin Ebi Süfyân" tarafından mübâya'a olunarak Harem-i Şerîf'e ilâve ve dâhil-i Harem-i Mübârek'e kandîller ile zînet tertîb olunmuştur.

Hicret-i Nebevîye'nin yetmiş beşinci sâlinde "Abdûlmelik bin Mervân" hacca gelip Harem-i Şerîfi ta'mîr ve Ka'be-i Mu'azzama kapısını ilk def'a olmak üzere tezhîb etmiştir. Ancak ondan evvel "Abdullâh bin Zübeyr" cânibinden de tezhîb edildiği mervîdir.

Doksan bir senesinde Şâm' da halîfe bulunan "Velîd bin Abdûlmelik" tarafından Mekke vâlisî Abdullâh el-Kasrî'ye mermer direkler gönderilerek Harem-i Şerîf'in ta'mîri emr olunmuş ve müşârun-ileyhden evvel Mekke-i Mükerreme'ye mermer direk gönderen olmamıştır.

Bu mermerler mülevven ve başları müzehheb olmağla Ka'be-i Mu'azzama zemînine fers olunmuş ve göndermiş olduğu otuz altı bin altunla da Bâb-ı Sa'âdet altun kaplatıldığı gibi Mîzâb-ı Şerîf ile amûdların başları da tezhîb etdirilmiş ve Ka'be-i Mu'azzama'yı tezhîb ile Harem-i Şerîfi tezyîn etdirenlerin birincisi müşârun-ileyh "Velîd bin Abdûlmelik" olmuştur.

{26}

Hulefâ-yı Abbâsiye'nin ikincisi "Mansûr" Halîfe de yüz otuz dokuz târihinde Harem-i Şerîfi Hanefî Makâmı'ndan Umre Kapısı'na kadar şimâlen tevsî' ve "Bâb-ı Umre" ile minâresini müceddeden binâ ederek Harem-i Şerîfi de tezyîn ve tezhîb ettiği gibi yüz kırk senesinde de Hicr-i Şerîfi mermer ile tefrîş eylemiştir.

Müşârun-ileyhin yüz altmış senesinde vukû'-ı vefâtıyla mahdûmu "Mehdî" hilâfete geçip Makâm-ı İbrâhîm Aleyhisselâm'ı tezyîn etmiş. Ulemâ-yı Kirâm ve müverrihîn-i benâmdan İmâm Ezrâkî, Abdullâh bin Şu'ayb'dan naklen demiş ki, Makâm-ı İbrâhîm ya'ni nebî-i zî-şân-ı müşârun-ileyhin basmış olduğu taş gâyet yumuşak olmağla esnâ-yı ta'mîrinde bir parçasının kırılmış olduğu halîfe-i müşârun-ileyhe arz olunması üzerine gönderdikleri bin altunun izâbesiyle ol parça mahalline kaynadılmışdır.

Müşârun-ileyh Mehdî halîfe yüz altmış dört târihinde hacca gelerek Ka'be-i Mu'azzama'nın Harem-i Şerîf vasatında bulunmadığını görünce cihet-i cenûbiyeden birkaç hâne mübâya'a ve ilhâkiyla Beyt-i Hudâ'yı vasat-ı Harem'e almış ve Mısır ve Şâm'dan bahren bir hayli mermer direk celb ederek Velîd bin Abdûlmelik'in getirdiği direklere ilâveten rekz etdirdiği gibi

Harem-i Şerîfî ta'mîr ve sakfını ahşâbdan yapmağla yüz altmış sekiz târihinde Harem-i Şerîf ol vakitki ta'mîrâtıyla şimdiki vüs'atı bulmuş ise de aşağıda zikr olunacağı vechile

{27}

Bâbü'z-ziyâde ve Bâb-ı İbrâhîm'deki ilâveler sonradan icrâ edilmiştir.

“Mu'âviye bin Ebû Süfyân'ın” vaz' eylediği minber Hârûnü'r-Reşîd'in zamân-ı hilâfetine kadar bâkî kalmış iken halîfe-i müşârun-ileyh tarafından Mısır vâlisi bulunan zâtın irsâl ettiği minber-i cedîdin vaz'ıyla eskisi kaldırılmışdır.

Abdullâh bin Zübeyr Hazretleri tarafından Beyt-i Mu'azzama'ya idhâl edilmişken Haccâc bin Yûsuf'un ihrâc etmiş olduğu Hicr-i Şerîfin yine Beytullâh'a ilhâk olunması müşârun-ileyh Hârûn Reşîd cânibinden arzû olunarak İmâm Mâlik Hazretleri'ne mürâca'atla istiftâ olunmuş ise de Ka'be-i Mu'azzama'nın mel'abe-i mülûk olmasıyla heybetinin kulûb-ı nâsdan insilâbına sebep olmaması hakkında imâm-ı müşârun-ileyh hazretlerinin vâki' olan nasâyihini isgâ ile istîfâ-yı arzûdan sarf-ı nazar eylemiştir.

İki yüz sekiz târihinde ki ol vakit hilâfet-i İslâmiye Harûnü'r-Reşîd'in oğlu Me'mûn uhdesinde idi. Mekke-i Mükەرreme'yi azîm bir sel basıp Harem-i Şerîf'e dâhil ve irtifâ'ı Hacerü'l-Esved'e vâsıl oldu. Ahâlî-i Mekke-i Mükەرreme kadınlar da beraber oldukları hâlde Harem-i Şerîfin sudan tahliye ve tathîrine her-çend ikdâm etmişler ise de ba'zı mahallerini zedelenmekden kurtaramadıkları halîfe-i müşârun-ileyhe arz olunması üzerine mikdâr-ı

{28}

kâfî akçe irsâliyle ta'mîrât-ı lâzıme'yi icrâ ettirmiş ve geceleri tavâf edenler için Abdûlmelik bin Mervân tarafından Zemzem-i Şerîf yanındaki direk üzerine bir kandîl ta'lîk ettirilmişdir.

İki yüz otuz iki senesinde Halîfe el-Vâsık Billâh tarafından Metâf-ı Sa'âdet'in etrâfına on amûd rezk ettirilerek sekiz dâne büyük âvîzeler konulmuş idi. Yedi yüz yirmi senesinden sonra bu direkler otuz ikiye iblâğ ve evvelâ ahşâb olduğu hâlde yedi yüz kırk dokuz târihinde taş direkleri konulup lâkin bir rîh-i şedîd hebûbuyla onlar da düşüp kırılmış olduğundan yedi

yüz elli birde tekrâr yapıdırılmışken mu'ahharan sarı tunçdan i'mâl ve rekz olunarak kandîl ta'lîki için aralarına demirler temdîd edilmiştir.

Bunların ikisi beyâz taş ve bâkîsi tunç olmak üzere cümlesi otuz üç direkden ibâret olduğu hâlde yukarıda denildiği gibi vâlid-i mâcid-i cenâb-ı hilâfet-penâhî adn-âşiyân Abdülmecîd Hân Gâzî" zamânında iki direk daha ilâve olunmağla otuz beş olmuştur.

Âl-i Abbâs'dan Mütevekkil Alallâh bin Mu'tasım Billâh zamânında sekiz bin miskâl altun ve gümüş gönderilerek Makâm-ı İbrâhîm Aleyhisselâm tezyîn etdirilmiş ve iki yüz elli altı târihinde Mehdî bin Vâsık Billâh tarafından bin dokuz yüz doksan

{29}

iki miskâl altun irsâliyle makâm-ı nebî-i müşârun-ileyhin tezyînâtı tezyîd olunmuş ise de mu'ahharan Ca'fer bin Fudayl ile Muhammed ibn-i Hâtem tarafından işbu altunlar ahz olunarak İsmâîl Alevî ile cereyân eden muhârebeleri esnâda sikke darb ve levâzımât-ı harbiyeye sarf olunmuştur.

Mîzâb-ı Şerîfin altında ve karşısındaki Harem-i Şerîf duvarı bâlâsında mevzû' olan iki aded mermer ki o cinsin en a'lâsından olarak birine yeşil mermer denilir, onları Mısır' dan Abbâs ibn-i Muhammed'in ma'tûku Muhammed bin Tarîf takdîm eylemiş idi.

İki yüz yetmiş bir senesinde Harem-i Şerîfin cihet-i garbîyesinden ba'zı yerleri harâb ve iki direk sâkıt olmuş olduğundan o vaktin halîfesi Mu'temed Billâh bin Mütevekkil'in birâder ve velîahdî olup halîfe-i müşârun-ileyhe vezâret eyleyen Muvaffak Billâh Talha bin Mütevekkil tarafından hayli akçe gönderilerek muhtâc-ı ta'mîr olan mahallere tesviye edilmek üzere iken gerek halîfe ve gerek velîahd-ı müşârun-ileyh fevt olmağla velîahd müşârun-ileyhin oğlu Muktedir Billâh tarafından Harem-i Şerîf ta'mîr ve Bâbü'z-Ziyâde dahî Harem-i Şerîfe idhâl olunmuştur.

Ondan evvel orası süpründülük olarak yağmurlar yağdıkça sel suları tanzîfâtı muhill şeyleri oradan Harem-i Şerîfe idhâl ederdi.

Mu'tazîd Billâh Halîfe Bâb-ı Sa'âdet'i altun ile tahliye ve etrâf-ı Harem-i Şerîfî de teskîf etmiş ve Bâb-ı İbrâhîm'deki ziyâde mahal dahî üç yüz altı senesinde "Mu'tazîd Billâh'ın" oğlu Halîfe Muktedir Billâh tarafından Harem-i Şerîfe idhâl kılınmıştır.

Bu kapıya Bâb-ı İbrâhîm denilmesi İbrâhîm Aleyhisselâma nisbetinden olmayıp Terzi İbrâhîm nâmında bir adamın birçok seneler ber-hayât olarak civârında ikâmet eylemesinden neş'et eylemiştir.

Üç yüz otuz üç senesinde Halîfe Muttakî bin Muktedir Billâh vezîrine emr ederek müceddeden i'mâl ve altun ile tahliye ettirdiği kapıyı Ka'be-i Mu'azzama'ya takdîm ederek Bâb-ı Atîk'i Bağdâd'a celb ve ondan kendisi için bir tâbût inşâ ettirmiştir ki vefâtında bu tâbûtle Medîne-i Münevvere'ye getirilip defnedildi.

Beş yüz kırk iki senesinde Muktefî Billâh Halîfe Mîzâb-ı Şerîfî tecdîd ve Beyt-i Mu'azzama'nın sakfıyla sath-ı Şerîfe çıkılmak üzere içindeki nerdübânı ta'mîr eylemiş ve beş yüz elli dokuz senesinde Halîfe Müstencid Billâh bin Muktefî dahî Hicr-i Şerîfî tecdîd ve Ka'betullâh'ı tezyîn ile Minâ'daki Mescid-i Hayfî inşâ ettirmiştir.

O sene Beyt-i Hudâ-yı Mûte'âl'in cihet-i yemâniyesi sukûta meyl etmiş ve buna o esnâda vukû' bulan zelzele sebebiyet vermiş ise de der-akab ta'mîr olunmuştur.

Halîfe Mustansır Billâh dahî altı yüz otuz iki târihinde Metâf-ı Sa'âdet'in mermerlerini tecdîd ettirerek târihini mâî bir mermer üzerine hakk ile Beytullâh'ın cidâr-ı Şerîfine koymuş.

Yedi yüz altmış altıda Mısır meliki Melik El-Eşref de minber-i münîf-i Harem-i Şerîfî tecdîd eylemiş imiş.

Emîr Zeyneddîn dahî Mısır'dan kölesi Sûdûn nâm zâtı irsâl ederek Harem-i Şerîf'ce ba'zı ta'mîrât icrâ ve Bâb-ı Sa'âdet ile Mîzâb-ı Şerîfî altun ile tahliye ve sath-ı Beyt-i Cenâb-ı Kibriyâ'yı tebyîz ettirmiştir.

Mısır Meliki Zâhir Berkuk'un yedi yüz doksan yedi senesinde Harem-i Şerîf minberini tecdîd ettiği gibi sekiz yüz iki senesinde Harem-i Şerîf'de bir yangın vukû' bulmağla Sultân Ferec bin Berkuk dahî inşâât-ı lâzıme'yi icrâ ve Hanefî ve Mâlikî makâmlarını da ta'mîr eylemiş ve Merve'nin kemeri harâb olmuş idüğünden onu da ta'mîr ettirmiş. Ulemâ-yı kirâmdan Sencârî demiş ki, Merve'ye vaz' olunan kemer Merve hudûdunu ta'yîn içindir. Yohsa öyle kemer vaz'ına bir ma'nâ verilemez.

Sekiz yüz on yedi senesinde Mısır meliki Melik Mü'eyyed, Harem-i Şerîfe bir ahşâb mîzâb ile Bâb-ı Sa'âdet için bir nerdübân takdîm etmiş ve sekiz yüz yirmi târihinde müezzinlere tahsîsan Zemzem kuyusunun üzeri teskîf edilmiştir.

{32}

Sekiz yüz yirmi beş senesinde mülûk-i Mısriye'den Melik Eşref, İmâm Mukbil'i Mekke-i Mükerrerme'ye gönderip Harem-i Şerîfin ba'zı mahalleriyle Ka'be-i Muhtereme'nin sakfının tecdîd ve dâhil-i Beyt-i Şerîfi kırmızı bir kisve ile tezyîn eylemiş. Müşârun-ileyh Melik Eşref tarafından sekiz yüz sekiz senesinde Cidde' de gümrük rûsûmu ihdâs kılınmıştır.

Sekiz yüz yirmi altı senesinde mülûk-i munkarîza-i yemâniye'den Melik Muzaffer'de Ka'betullâh'ın mermerini ta'mîr ve kendi nâminı bir mermere hakk etdirerek cidâr-ı şerîfeden cihet-i garbîyeye vaz' etmiş.

Sekiz yüz kırk üç senesinde Mısır Meliki Sultân Çakmak sakf-ı Ka'be-i Mükerrerme'yi tecdîd ve dâhiliyle Hicr-i Şerîf mermerlerini minârelerle beraber ta'mîr etdirerek Makâm-ı İbrâhîm ile Hanefî Makâmı'nın bâlâsını tebyîz eylemiştir.

Sekiz yüz elli iki senesinde Haremeyn nâzırı unvanıyla gelmiş olan Hôca Bayram dahî Harem-i Şerîf'in bir mikdârını ta'mîr ve termîm eylemiş imiş.

Seksen bir senesinde Mekke-i Mükerrerme'ye bir ahşâb minber irsâl eyleyen mülûk-i Mısriye'den Sultân Kayıtbay dahî derûn-ı Beytullâh'ı ta'mîr ederek ismini bir taşâ hakk ile vaz' etmiş olduğu gibi Bâb-ı Nebî civârındaki minâre ile Mescid-i Hayfî termîm eylemiştir.

Mısır Meliki “Sultân Gavri” tarafından sekiz yüz seksen sekiz târihinde “Bâb-ı İbrâhîm” üzerine bir kemer ve onun üstüne bir kasr binâ edilip bu kasrın iki tarafına birer mesken ve ittisâlına birkaç hâne inşâ etdirilerek cümlesi vakf edilmiş ise de Harem-i Şerîf fevkinde olmak mülâbesesiyle ve vakfın adem-i sıhhatine ekser ulemâ fetvâ vermiştir.

(Vülât-ı Sâlife-i Mekke-i Mükerrerme)

Zuhûr-ı İslâm’dan sonra Mekke-i Mükerrerme’ye ilk vâlî olan zât Feth-i Mekke-i Mükerrerme’ye dâir yukarıda serd olununan Tafsîlât zeylinde zikr-i sabık eden “cenâb-ı Attâb bin Esîd bin Ebü’l-Îs bin Ümeyye bin Abdi Şems bin Abdi Menâf” radiyallâhu anh Hazretleri’dir. Müşârun-ileyh Mekke fethinden sonra taraf-ı eşref-i Cenâb-ı Risâlet-penâhîden Mekke-i Mükerrerme’ye vâlî nasb olunarak lisân-ı mu’ciz-beyân-ı Nübüvvet-penâhîden kendisine hitâben: “Ben seni kimler üzerine vâlî nasb edip gönderiyorum bilir misin, seni hâssa-i ehlullâh üzerine i’zâm ediyorum.” buyurulmuştur.

Müşârun-ileyh hicretin on üçüncü senesine kadar vâliflikde kalıp o sene Hazret-i “Ebûbekr Es-Sıddîk radiyallâhü anh Efendimiz hazretlerinin irtihâl-i dâr-ı cinân buyurdukları gün ol dahî rihlet-i dâr-ı âhiret eylemiştir.

Bundan sonra Hulefâ-i Râşidîn zamânlarından tâ üç yüz elli sekiz senesine kadar pek çok vâlîler nasb ve azl olunmuş olduğu hâlde sene-i mezkûreden i’tibâren vilâyet, emâret nâmıyla eşrâf cânibinden tefevvüz ve der-uhde olunmuştur.

Ol eşrâf ise dört tabakadan ibâret olarak onlara “Müsevîyyûn” ve “Süleymâniyyûn” ve “Havâşim” ve “Âl-i Katâde” denilir. Beş yüz doksan yedi senesine kadar Emâret “Müsevîyyûn” ve “Süleymâniyyun” ve “Havâşim” beyninde yekdiğerine intikâl ederek ba’dehû “Âl-i Katâde” ye geçmiş ve şimdiye kadar ta’yîn buyurulan ümerâ o sülâle-i celîleye mensûb bulunmuştur. Ümerâ-yı Mekke-i Mükerrerme muazzez olarak yalnız hilâfete duâ ederlerdi. Hıttâ-i Hicâziye’nin Devlet-i Ebed Müddet Osmâniye cânibinden temellükü akîbinde vâlî ta’yîn ve ikamesine bed’olunmuş olduğu hâlde mesned-i celîl-i emâret dahî ibkâ olunarak ta’yîn buyurulagelen ümerâ-yı kirâm haklarında i’zâz ve ihsân oluna gelmiştir. Binâen-aleyh ol vakitden bu ana kadar emâret ve vilâyetde bulunan zevât-ı kirâmın isimleri

beyân olunmak istenildiyse de Vehhâbî mes'elesinden evvel gelip geçenlerin târih-i ta'yîn ve infisâlleri lâıyıkıyla anlaşılamadığından ileride bit-tahkîk defa'-i sâniye sâl-nâmesine derc olunmak için mes'ele-yi muzkûreden sonra ki ümerâ ve vülâtın ber-vech-i zîr derc ve tezbîriyle iktifâ olundu.

{35}

(Ümerâ-yı Mekke-i Mükەرreme)

Vehhâbî mes'elesinin zuhûru esnâda Mekke-i Mükەرreme'de emîr bulunan “Şerîf Gâlib İbn Müsâ'id “ bin iki yüz yirmi sekiz senesi Zilka'desinde azl olunmuştur.

“Şerîf Yahyâ bin Şerîf Sürûr” birâder-zâdesi Şerîf Gâlib üzerine Emîr-i Mekke-i Mükەرreme olmuş ise de bin iki yüz kırk senesinde Mekke-i Mükەرreme'den ihrâc edilmiştir.

“Şerîf Muhammed ibn-i Abdülmü'în ibn-i Avn” bin iki yüz kırk üç târihinde Mekke-i Mükەرreme emâretine nasb ve ik'âd buyurulmuştur.

Devletlü siyâdetlü “Şerîf Abdülmüttâlib” Efendi Hazretleri ki “Şerîf Gâlib” in oğludur. Bin iki yüz altmış yedi Ramazânında Şerîf Muhammed bin Avn'a halef oldular.

Bin iki yüz yetmiş iki senesindeki vak'a-i ma'lûme üzerine “Abdülmüttâlib” Efendi Hazretleriazl olunarak emâret-i celîle ikinci def'a olarak Şerîf Muhammed bin Avn'a tevcîh buyurulmuştur. Bin iki yüz yetmiş dört senesinde Şerîf Muhammed bin Avn irtihâl etmekle emâret-i celîle Meclis-i Hâss-ı Vükelâ a'zâsından büyük oğlu Abdullâh Paşa'ya tevcîh buyurulmuştur.

Bin iki yüz doksan dört târihinde Şerîf Abdullâh Paşa'nın vefâtıyla Şûrâ-yı Devlet a'zâsından birâderi Şerîf Hüseyin

Paşa bin Muhammed ibn-i Avn” Mekke-i Mükerrreme emâret-i celîlesine ta’yîn buyuruldu.

Bin iki yüz doksan yedi senesinde Şerîf Hüseyin Paşa’nın Cidde’de bir serserinin ansızın darb ettiği hançer zahmından müteessirân vefât eylemesi üzerine ibtidâ-yı infisâlından o târihe kadar zîr-i cenâh-ı saltanat-ı seniyyede mazhar-ı refah ve a’zâz olan “Abdülmuttâlîb” Efendi Hazretleri bit-tekrâr taraf-ı Devlet-i Aliyye’den Mekke-i Mükerrreme’ye emîr nasb ve ta’yîn buyuruldu.

Doksan dokuz şevvâlinde “Abdülmuttâlîb” Efendi Hazretleri azl olunarak emâret-i elîle “Şerîf Muhammed bin Avn” ın mahdûm-ı büzürgvârı Şurâ-yı Devlet-i A’zâyı i’zâmından devletlü siyâdetlü “Şerîf Avnürrefîk” Paşa Hazretleri’nin uhde-i istihâl-i hâşimânelerine tevcih buyurulmağla müşârun-ileyh hazretleri doksan dokuz senesi zi-l-hiccesinin dokuzuncu günü mahsûs-ı vapurla Cidde’ye ve ertesi iyd-i udhiyye günü Mekke-i Mükerrreme’ye muvâsalat buyurmuş ve hâlâ rızâ-yı âlî-i cenâb-ı hilâfet-penâhîye tevfiik-i hareketle mehâmm-ı emâreti rû’yet eylemekde bulunmuşlardır.

(Hicâz Vâlîleri)

Bin iki yüz elli altı senesinde Mısır-ı Hicâz’dan çekilmesi üzerine elli yedi târihinde “Tatar Osmân” Paşa Hicâz vâlîsi

ta’yîn olunmuşdur. Müşârun-ileyh Hicâz’da hüsn-i idâre ile iştihâr etmiş ve Hindîler cebeline küçük bir kal ‘a inşâ eylemiş imiş.

Bin iki yüz altmış bir târihinde “Tatar Osmân” Paşa Cidde’de vefât etmekle yerine Kâmil Paşa ta’yîn olunmuş ise de kable’l-muvâsala infisâl eylediğinden yerine Şerîf Paşa ta’yîn kılınmıştır.

Bin iki yüz altmış beş târihinde Şerîf Paşa’nın vukû ‘-ı infisâline mebnî Hasîb Paşa Hicâz vâlîsi ta’yîn buyurulmuş ve birçok teşebbüsât-ı hayriyede bulunmuş ise de ba’zı mevânî’

ciyetiyle yalnız metrûk ve mu'attal bulunmuş olan Haseki Sultân imâret-i âmiresini i'âdeten ihyâyâya muvaffak olmuştur.

Bin iki yüz altmış senesinde Hasîb Paşa azl olunarak yerine Âgâh Paşa ta'yîn olunmuştur.

Bin iki yüz altmış dokuz târihinde “Âgâh” Paşa infisâl ederek Erzincânî devletlü Ahmed İzzet Paşa Hazretleri Hicâz vâlisî ta'yîn buyurulmuş ve “Şühedâ” nâm-ı mevki'de kendileri için bir köşk inşâsına muvaffak olmuştur.

Bin iki yüz yetmiş senesinde Ahmed İzzet Paşa Hazretleri azl edilerek yerine Kâmil Paşa gelmiş ve vak'a-i ma'lûmenin zuhûru müşârun-ileyhin zamânına tesâdüf etmiştir.

Bin iki yüz yetmiş üç senesinde Kâmil Paşa infisâl ederek yerine Mahmûd Paşa nasb ve ta'yîn edilmiştir.

{38}

Mahmûd Paşa bir seneyi tekmîl etmeksizin azl olunub yerine Yâver-i Ekrem-i Hazret-i Şehriyârî devletlü Nâmık Paşa Hazretleri Hicâz vâlisî ta'yîn buyurulmuş ve Cidde vak'asının tahaddüsü müşârun-ileyh hazretlerinin zamânına tesâdüf etmiştir.

Bin iki yüz yetmiş beş târihinde “Nâmık” Paşa Hazretleri Hicâz vâliliğinden infisâl etmekle Kütahyalı “Hacı Alî” Paşa nasb ve ta'yîn olunmuştur.

Bin iki yüz yetmiş sekiz târihinde “Hacı Alî” Paşa infisâl ederek Hakkı Paşazâde İzzet Paşa Hicâz vâlisî olmuştur. Müşârun-ileyh hükûmet heyeti için Tâif'de bir konak yapmıştır.

Bin iki yüz seksen bir senesinde Vecîhî Paşa, İzzet Paşa yerine Hicâz vâlisî olup üç sene sonra Tâif'de vefât etmiştir.

Vecîhî Paşa'nın vefâtıyla halefî “Mu'ammer” Paşa'nın muvâsalatına kadar ol vakit muhâsebeci bulunmuş olan Sûriye merkez mutasarrıfı saâdetlü İzzet Efendi Hazretleri sekiz ay kadar vâlî vekâletinde bulunmuş ve bin iki yüz seksen dört Zilka'desi'nin birinci günü Mu'ammer Paşa mevki'-i me'mûriyetine muvâsalat etmiştir. Bin iki yüz seksen yedi senesinde “Muammer” Paşa infisâl

etmekle, Hûrşîd Paşa Hicâz vâlisî ta'yîn olunmuş ve seksen sekiz senesinde infisâl etmekle Hicâz vilâyeti ilgâ ve Cidde mutasarrıfî nâmiyla Ferîk “Kâsım” Paşa ta'yîn ve i'zâm kılınmıştır. Bin iki yüz seksen dokuz târihinde Hicâz vilâyetinin i'âdeten teşkîliyle vâlîliği “Mehmed Reşîd” Paşa uhdesine ihâle olunmuştur.

Bin iki yüz doksan bir senesinde “Mehmed Reşîd” Paşa infisâl ederek yerine sadr-ı esbak Şîrvânî “Mehmed Rüşdî” Paşa ta'yîn olunmuş ise de muvâsalatından bir buçuk ay sonra Tâîf’de vefât etmekle “Abdullâh ibn-i Abbâs” radiyallâhü anh Efendimiz hazretlerinin türbe-i şerîfeleri derûnuna defn olunmuştur. Müşârun-ileyhin Harem-i Şerîf dâhilinde bir kütübhânesi vardır.

Mehmed Rüşdî Paşa’nın vefâtı üzerine hâlâ Bağdâd vilâyet-i celîlesi vâlisî devletlü Takıyyüddîn Paşa Hazretleri Hicâz vâlisî ta'yîn buyurulmuştur.

Bin iki yüz doksan dört senesinde Takıyyüddîn Paşa Hazretleri infisâl ederek Hâlet Paşa Hicâz’ a vâlî ta'yîn olunarak vürûd eylemiştir.

Halet Paşa’nın bin iki yüz doksan altı senesinde Cidde’ de vukû’-ı vefâtına mebnî yerine hâlâ Aydın vilâyet-i celîlesi vâlisî devletlü “Râşid Nâşid” Paşa Hazretleri vâlî ta'yîn

buyurulmuş ve mizâc-ı mevki’-i şerîfe muvâfık bir meslek idâre ittihâz buyurmuştur.

Bin iki yüz doksan yedi senesinde Nâşid Paşa Hazretleri infisâl ederek müşîrân-ı i'zâm-ı askeriye’den devletlü “Safvet” Paşa Hazretleri Hicâz vâlisî ta'yîn buyurularak selefleri “Nâşid” Paşa Hazretleri’nin meslek-i mergûbelerinde devam buyurmuşlardır.

Bin iki yüz doksan sekiz senesi evâhirinde Safvet Paşa Hazretleri infisâl etmekle Erzincânî Ahmed İzzet Paşa Hazretleri def’a-i sâniye olarak Hicâz’a vâlî ta'yîn buyurulmuş ve muvâsalatlarına kadar ol vakit kumandanlıkla, i'zâm buyurulmuş olan vâlî-i âlî-i vilâyet devletlü Osmân Nûrî Paşa Hazretleri bâ-irâde-i seniyye vâlî vekâletini îfâ buyurmuştur.

Doksan dokuz şa'bânında İzzet Paşa Hazretleri'nin azliyle Hicâz vilâyeti vâlîliği kumandanlığa ilâveten devletlü Osmân Nûrî Paşa Hazretleri'nin uhde-i istihâl-i âlîlerine ihâle ve tefvîz buyurulmuşdur. Müşârun ileyh hazretlerinin niyyât-ı merâhim-i Âyât-ı hazret-i hilâfet-penâhîye muvâfık bir meslek ittihâzıyla idârece vücûda getirdiği hüsn-ü ıslâhâtın ta'rîf ve tafsîlinden kat'-ı nazarla "Gayret" kışlası nâmıyla hazîne-i devlete bâr olunmaksızın binâ ettiği kışla-ı hümayûn ile topcular için "Ciyâd" da inşâ eylediği diğerk bir kışla ile "Safâ" nâm-ı mübârekede ki

{41}

karakolhâne ve "Tâif" Kışla-ı Hümayûnunun tecdîd-i mertebesindeki ta'mîrâtı ve dâhil-i belde-i mübârekede "Ayn-ı Zübeyde" den müteaddid çeşme ve sebîller ihdâsı yolundaki himmet-i bî-hemtâları ve "Hamîdiye" nâm-ı nâmîsiyle hem dâire-i hükûmet-i seniyye ve hemde asâkir-i şâhâne için kışla olmak üzere inşâ ettirmekde bulundukları dâire-i azîme kendilerini eslâfa karşı bir mertebe-i imtiyâzda bulundurmak için bâliğan mâ belağ kifâyetedecek asâr-ı mehâsin-disârdandır.

Öbür sahîfelerde te'sîs ve ta'mîrinden haber verilen Harem-i Şerîf-i Mekke-i Mükerreme ki "Mesâcid-i Muhtereme-i Selase" nin birincisi olan "Mescid-i Harâm"dır. Tafsîlât-ı evveliyeden ma'lûm olur ki Ka'be-i Mu'azzama işbu "Mescid-i Harâm" ın vasatında ve "zemzem kuyusu" da Bâb-ı Sa'âdet-i Beytullâh'ın cihet-i şark-ı cenûbisinde bulunduğugibi "Makâm-ı İbrâhîm Aleyhisselâm" dahî bâb-ı şerîf-i mu'azzamun ileyh'in karşı tarafında ya'ni cihet-i şimâliyesindedir. "Hicr-i Şerîf" Ka'be-i Mu'azzama'nın şimâl cihetinde ve "Makâm-ı Hanefî" ânın karşı tarafındadır. Şâfi'i Makâmı mahall-i münîfi ta'rîf olunan Zemzem Kuyusu'nun üzerinde ve "Makâm-ı Mâlikî" Ka'betullâh'ın semt-i garbîsinde ve "Makâm-ı Hanbelî" dahî cihet-i cenûbisinde vâki'dir. Kânûnî Sultân Süleymân aleyhi'r-rahmetü ve'l-gufrân hazretlerinin irsâl buyurmuş oldukları sahâif-i evveliyede zikr olunan minber-i bî-nazîr

{42}

dahî Makâm-ı İbrâhîm'in ittasâlındadır. Mescid-i Harâm'ın "Bâb-üs-Selâm" ve "Derîbe" ve "Ziyâde" ve "Kutbî" ve "Bâsitiyye" ve "Atık" ve "Umre" ve "İbrâhîm" ve "Vedâ" ve

“Ümmühânî” ve “Mücâhid” ve “Ceyyâd” ve “Safâ” ve “Bağle” ve “Nu’ûş” ve “Alî” ve “Abbâs” ve “Nebî” nâmıyla her biri üçer dörder kemerli on sekiz kapısı ve yedi minâresi vardır.

(Dâhil-i Mekke-i Mükەرreme’de ve Arafât ile Minâ’da Vâki’ Mesâcid-i Şerîfe)

Birincisi Mescidü’r-Râye’dir ki Mekke-i Mükەرreme’nin cihet-i şarkıyesinde ve Cennet-i Mu’allâ caddesinin sağ tarafında vâki’ ve Sahâbe-i Kirâm’dan Cübeyr ibn-i Mut’im ibn-i Adiyy’in kuyusuna muttasıldır.

İşbu mescidin bânîsi “Abdullâh bin Ubeydullah bin el-Abbâs bin Muhammed bin Alî bin Abdullâh bin Abdi bin Abdülmuttâlib” olup hulefâ-i Abbâsiye’den Mu’tasım Billâh da ta’mîrine muvaffak olmuş idi.

İkincisi Mescidü’l-Cin’dir ki belde-i tâhirenin ulüvvünde ve cihet-i garbiyesinde vâki’ olarak tâife-i cânnın dîn-i mübîn-i İslâm’ı kabûl ederek Hazret-i Fahr-i Risâlet’e bey’at eyledikleri mahaldır.

{43}

Üçüncüsü Mescidü’l-İcabe olup haric-i belde ve Mekke-i Mükەرreme’nin cihet-i Şâmiyesinde vâki’ Ma’âbide nâm mevki’de kâindir.

Dördüncüsü yine cihet-i Şâmiyede ve Minâ’ya gider iken sol taraftaki Akabenin kurbünde vâki’ Mescidü’l-Bey’at’dır ki Hazret-i Resûl-i Ekrem sallallâhü aleyhi ve sellem Efendimize Ensâr-ı Kirâm burada arz-ı bey’at etmişlerdi. İşbu mahall-i âlîyi hulefâ-i Abbâsiye’den “El-Mansûr” Halîfe’nin binâ ve inşâ etmiş oldukları derûnunda bulunan iki aded taşın birisi üzerinde mahkûk hutûtdan müstefâd olur.

Beşincisi Minâ’da Cemre-i Ülâ ile Cemre-i Vusta beyninde ve Dâru’l Menhar ta’bîr olunan mahallin ittisâlinde ve Minâ’nın cihet-i şarkıyesinde vâki’dir. Derûn-ı mescidde bulunan mahkûk taşdan istifâde olunduğuna göre Hazret-i Resûl-i Ekrem salât-ı duhâyı orada edâ ve kurbânı orada nahr ederek îsâl-i kabûlgâh-ı Hazret-i Hudâ buyurmuş ve mülûk-i Yemâniye’den “El-Melikü’l-Mansûr” altı yüz kırk beş sene-i hicrîyesinde işbu mescid-i şerîfi ta’mîr etmiştir.

Altıncısına Mescidü'l-Kebş tesmiye olunur ki Hazret-i İsmâîl Aleyhisselâm için fedâ buyurulan kurbânın mezbahası olup Minâ'nın cihet-i Şâmiye'sinde vâki' olan mahall-i mübârekdir.

{44}

Yedincisi “Mescidü'l-Hayf”dır ki bir minâre ve iki kapıyı hâvî olup Minâ'nın cihet-i Yemâniye'sinde vâki'dir.

Sekizincisi dahî kezaîk cihet-i Yemâniye' de vâki'' cebelin zeylinde “Velmürselât” sûre-i şerîfesinin nüzûlgâhı olan mahall-i mübârekdir.

Dokuzuncusu Meş'arü'l-Harâm'dır ki Müzdelife nâm mahall-i âlînin cihet-i Yemâniye'sinde vâki' olan mescid-i şerîfdir.

Onuncusu Arafât'daki Mescid-i İbrâhîm Aleyhisselâm'dır. İş bu mescid “Cebel-i Rahme”nin sağ cihetinde ya'nî cihet-i garbîyede vâki'dir.

On birincisi Mescidü't-Ten'im ki umre getirilen mahall-i mübârekdir. İşbu mescid Mekke-i Mükerrerme'nin aşağı tarafında ve cihet-i garbîyesinde vâki' olup belde-i tâhireye bir sâ'atlık mesâfededir.

On ikincisi Mescid-i “Zî-Tuvâ” tesmiye olunur. İş bu mescid Mekke-i Mükerrerme'nin cihet-i Şâmiye'sinde ve hâric-i beldede kâin olup ittisâlinde dahî bir kuyu vardır.

**(Mekke-i Mükerrerme'de vâki'meâsir-i celîlenin en meşhûrları da vech-i âtî
üzreta'dâd olunur)**

Şöyle ki : “mevlid-i saâdet-i mevrîd” Hazret-i Risâlet-penâhî

{45}

Mekke-i Mükerrerme'nin cihet-i şarkîyesinde ve şu'ab-ı Nebîyy-i Hâşim mahallesinde ve “Seyyidünâ Alî bin Ebû Tâlib” kerremallâhü vecheh hazretlerininmaskat-ı re's-iâlîleri dahî “mevlid-i şerîf-i Nebvî” kurbündedir.

Kerîme-i Muhtereme Hazret-i Peygamberi “Fâtımatü’z Zehrâ” radiyallâhü anhâ hazretlerinin mevlid-i Şerîfleri ki “Hadîcetü’l Kübrâ” vâlidemiz hazretlerinin saâdethâneleridir. Belde-i Tâhire’nin cihet-i yemâniye ve şarkıyesi beyninde ve “Sukaku’l-Hicr” nâm mahall-i alide vâki’’ olmağla derûnunda etfâl-i ahâlî-i kirâm kırâ’at-ı kurân-ı azîmü’ş şânı ta’lîm ederler.

Ebî Bekr Es-Siddîk radiyallâhü anh Efendimiz hazretlerinin sa’âdethâneleri işbu mahal pişgâhında ve mevlid-i Şerîfleri dahî Belde-i Tâhire’nin cihet-i Yemâniye’sinin “Mesfele” nâm mahallinde vâki’’dir.

Amm-i Ekrem-i Hazret-i Risâlet-penâhî Seyyüdü’ş-şüheda Seyyidünâ Hamza Hazretleri’nin mevlid-i Şerîfleri dahî belde-i mübârekenin cihet-i Yemâniye’sinde ve yine Mesfele mahallesindedir.

Dârü’l-Hayzürân tesmiye olunan mahall-i ali dahî Safâ’nın cihet-i şarkıyesinde Dâr-ı Benî Şeybe’ye muttasıl dar sokak dâhilindedir. İşbu mevki’-i mübârek kable’l-hicre ibadethâne-i Cenâb-ı Nebevî ittihâz buyurulmuş idi.

{46}

Sa’âdet hâne Hadîcetü’l-Kübrâ ittisâlında da Kabler-risâle Hazreti Fahrü Âleme edâ-yı salâtüvesselâm eden taş mevcûddur.

Cibâl-i Me’sûre-i Şerîfe Üç Cebeldir

Bunlardan birisi Cebel-i Hirâ ya’nî mebd-i muhît “Cibrîl-i Emîn” olan “Cebel-i Nûr”dur ki Hazret-i Fahr-i Risâlet Efendimizin risâlet-i seniyyelerinden, evvel ve sonra me’vâ ittihâz buyurmuş oldukları mahall-i âlîdir. Belde-i tâhirenin cihet-i Şâmiye’sinde ve Mekke-i Mükerreme’ye bir sâ’at mesâfede vâki’’dir.

İkincisi “Cebel-i Ebî Kubeys”dir ki işbu cebel belde-i tâhirenin cihet-i şarkıyesinde ve Safâ nâm mahall-i âlî bunun dâmenindedir.

Üçüncüsü Cebel-i Sevr’dir ki Resûl-i Ekrem sallallâhü aleyhi ve sellem hazretleri sanâdîd-i Kureyş’ den ihticâb ve ihtifâ zımnında refîk-i gârları Hazret-i Ebî Bekr Es-Siddîk ile oraya teşrîf buyurdular. İşbu cebel-i belde-i tâhirenin iki sâ’at bu’dünde ve cihet-i yemâniyesindedir.

Mekke-i Mükەرreme’de iki kabristân olarak bunlardan biri “cennet-i mu’allâ”dır ki belde-i tâhirenin cihet-i şâmiyesinde vâki’dir. Aleyhissalât vel İslâm Efendimiz Hazretleri’nin Ecdâd-ı i’zâm ve amm-i

{47}

büzürgvârî “Ebû Tâlib” ile Seyyide’tün-nisâ Hazret-i “Hadîcetü’l Kübrâ bint Huveylîd” ve husûsân Sadeî-i Dürdâne-i Cenâb-ı Peygamberî Hazret-i “Amîne binti Vehbû’z Zührî” Vâlidemiz işbu hâk-i Kabr Nâkide medfûn ve “Abdurrahmân ibn Ebû Bekir Es-Sıddîk” Hazretleriyle sâir Ashâb-ı Kirâm Rıdvânullahi teâlâ aleyhim ecma’în hazrâtı dahî onların câr-i mezar-i lami-ül envârı olmağlada mazhar-ı rahmet Rabbi içindir.

Kabristân-ı Mekke-i Mükەرreme’nin ikincisi “Şübeyke” nâm-ı mahâlde ve Belde-i Tâhire’nin cihet-i garbîyesinde vâki’ olup derûnunda birçok Evliyâ-ı Kirâm ve Ulemâ-ı A’lâm medfûndur.

Mekke-i Mükەرreme’de Bulunan Zevâyâ-yı Şerîfe

Aliyyü’l-Kârî Hazretleri’nin Zevâyası Cennet-i Mu’allâ’da ve Hacûn kuyusuna muttasıldır.

Şeyh Abdülvehhâb el-Kebîr Hazretleri’nin Zevâyası Hacûn nâm mahall-i âlîdedir.

Şeyh Abdülvehhâb Sağîr’in Zevâyası Cennet-i Mu’allâ’daşa’betü’n nûrdadır.

İbn-i Alvân Hazretleri’nin Zevâyası Cennet-i Mu’allâ’da Süleymâniye makberesinde kâindir.

Abbâsîn Hazretleri’nin Zevâyası Nekâ nâm mahallede ve cihet-i garbîyede kâindir.

{48}

İbâdî Hazretleri’nin Zevâyası Felak nâm mahâldedir.

Rufâ’î Hazretleri’nin Zevâyası Sûku’l-ı Mu’allâ’da cihet-i garbîyede kâin.

İmâm Nesefî Hazretleri’nin zaviyesi bu dahî.

Aliyyü'l-Bedrî Hazretleri'nin Zevâyası Şa'b-ı Amir'de cihet-i şarkiyede

Ahmed El-Bedevî Hazretleri'nin Zevâyası Cûderiye'de

Abdülkâdir Geylânî Hazretleri'nin Zevâyası Müdde'â'da cihet-i garbîyede

İmâm Taberî Hazretleri'nin Zevâyası Müdde'â'da Sokâk Et-Taberî nâm mahâldedir.

Eş-Şeyhü's-Semmân Hazretleri'nin Zevâyası Bâbü'z-Ziyâde'de cihet-i garbîyede

Âdilî Hazretleri'nin Zevâyası Şâmiye mahallesinde

Sâhib El-Cevhere'nin Zevâyası Gayret Kışla-ı Hümâyûnuna muttasıldır.

Tâcüddîn Hazretleri'nin Zevâyası Cebel-i Hindî'de cihet-i garbîyededir.

Şeyh Mûsâfir Hazretleri'nin Zevâyası Şübeyke mahallesinde

Ayderûsî Hazretleri'nin Zevâyası bu dahî

El-Mahcûb Hazretleri'nin Zevâyası bu dahî

{ 49 }

Hâlid bin El-Velîd Hazretleri'nin Zevâyası Hârretü'l-Bâb'da cihet-i yemâniyede

Şâh Mahmûd Hazretleri'nin Zevâyası Cervel nâm mahâlde cihet-i garbîyede

Şühedâ-i Fah hazarâtı Zevâyası Mekke-i Mûkerreme'nin yarım sâ'at hâricinde şühedâ nâm mahâldedir.

Seyyidünâ Ömer El-Farûk Hazretleri'nin Zevâyası Cebel-i Ömer'de cihet-i Yemâniye'sindedir.

El-Seyyidü'l Haddâd Hazretleri'nin Zevâyası Ciyâd nâm mahâlde cihet-i Yemâniyededir.

Muhammed bin Îsâ Hazretleri'nin Zevâyası Safâ nâm mahall-i âlîde kâindir.

Delâilü'l-Hayrât müellifi İmâm Cezûlî Hazretleri'nin Zevâyası Kaşşâşiye'de kâindir.

Bahâüddîn Hazretleri'nin Zevâyası Suku'l-leyl'de kâindir.

Şeyh Harûn Hazretleri'nin Zevâyası Suku'l-leyl'de emaret-i celîle dâiresine muttasıldır.

Şâzelî Hazretleri'nin Zevâyası Vâdî-i Şezâ ki Felak mahallesindedir.

Kanal tarîkıyla Mekke-i Mükerrreme'ye gelecek olan Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne hacıları vapurlarının Râbiğ hizâsına muvâsalatı akîbinde ihrâma girerler. İki gün sonra Cidde'ye vâsıl olarak orada

{50}

vekâle ta'bîr olunan cesîm misâfirhânelerde iki gün veyâhûd daha ziyâde ikâmet etdikden sonra merkebveyâ deve ile Mekke-i Mükerrreme'ye hareket ederler.

Merkeb ile hareket edenler sâ'at dokuz veyâ on râddelerinde Cidde'den kıyâm ederlerse ertesi günü sâ'at on ve nihâyet onbir râddelerinde Mekke-i Mükerrreme'ye vâsıl olurlar. Ammâ deve ile hareket edenler yine sâ'at on ve on bir râddelerinde Cidde' den kıyâm ettikleri hâlde ertesi günü ale's-sabâh Cidde' ye vâsıl olurlar. Cidde'de huccâcın ikâmeti için aşe ta'bîr olunur sâzdan ma'mûl bir nevi' kulübeler ve bir câmi'-i Şerîf vardır. o gün Cidde'de kaldıktan ve ma'zeret-i şer'îyeye istinâden Rabiğ hizâlarında ihrâma girmemiş olanlar ihram giydikten sonra ikindi namazını ba'de'l-edayla yola çıkarlar. Ve o gecenin sekizinci veyâ dokuzuncu sâ'atında Mekke-i Mükerrreme'ye dâhil olurlar. A'kîb-i muvâsalatta evvelâ tavâf ve sonra sa'y ederek ba'de ihrâmdan çıkarlar.

Cidde'den deve ile gelmek isteyenler iki vechile râkib olurlar ki birincisi bir deve üzerine mahmûl iki şukdûf içine iki kişi girer. İkincisi bir kişi bir devenin üzerine hayvâna binercesinerâkib olur. Şukdûflar birkaç şekil ve sûrette ise de kâffesinin deve üzerinde bulunuşu bir tarz ve hey'ettedir. Bunlar içinde bir adam yatabilecek tûlda ve bir arşın kadar arzında olarak doğramacı

{51}

işi keresteden i'mâl olunub içleri ba'zı sandâliyelerin içi gibi bir nevi' hasır ipiyle örülür ve üzerlerine nısf-ı kubbe şeklinde kalın yelken bezi kaplanmağla ikisi bir yere götürülerek deve üzerine örüldükten ve üzerine kilim konulduktan sonra taht-ı revânların kubbesi gibi düz bir

kubbe şekli irâe eder. Deve ayakda iken dört beş kademeli küçük bir nerdübân ile bunların içine girenler diledikleri hâlde akşamdan sabaha kadar uykularını alabilirler. Cidde'den Mekke-i Mükerrerme'ye taht-ı revânarlada gelenler eksik olmaz. Yolda bir gûnâ ârizâ olmadığından arabada işlettirilebilir. Mekke-i Mükerrerme'den bed' ile ta Cidde'ye kadar tarîkin on mahallinde derbendler olmağla her birinde taraf-ı hükûmetden mikdâr-ı kâfi zabtiye bulundurulur.

Gerek bu tarîkden ve gerek cihât-ı sâireden Mekke-i Mükerrerme'de ictimâ' eden huccâc Zilhicce'nin beşinci gününden bed' ile dokuzuncu gecesine kadar kâffe-i ahâlî-i kirâm ile beraber muhrim oldukları hâlde şukdûf ve merkebler ile Mekke-i Mükerrerme'nin cihet-i şarkisinde ve beş sâ'at bu'dünde kâin "Arafât"'a çıkarlar. Ve elli beş metre irtifâ'ında bulunan Cebel-i Arafât önündeki sahrâya çadırlar kurarak ikâmet ederler. Bu sahrâ bir kilometre murabba'ında ve sath-ı müstevî şeklinde olarak Ayn-ı Zübeyde bunun cihet-i şarkıyesinden cereyân eder.

{ 52 }

Zilhicce'nin dokuzuncu günü vakt-i zevâfî müte'âkib huccâc-ı Müslimîn vakfeye dururlar. Mekke-i Mükerrerme kâdısı bulunan zât-ı fezâil-simât bir "hecîn" üzerine rakîb olduğu hâlde "aleyhi'ssalâtü ve's-selâm" Efendimiz Hazretleri'nin damen-i Cebel-i "Arafât"'da edâ-yı salât buyurmuş oldukları mahall-i mübârekin üst tarafına giderek vakt-i gurûba kadar "Hızbü'l-A'zâm" du'âsını kırâ'at eder. O sırada mahmileyn-i Şerîfeyn dahî müretteb alaylarla dâmen-i Cebel-i Arafât' a getirilerek oraya vaz' olunur.

İşbu duâ'-yı icâbet-intimânın kırâ'ati esnâda Cebel-i "Arafât" üzerinde tahaşşüd eyleyen binlerce Müslimîn'in "Lebbeyk Allâhümme Lebbeyk" sadâ-yı tâ'at-efzâsıyla sahrâ-yı Arafât nümune-nümâyı sâha-i Arasât olur. Kâdî Efendi "Hızbü'l-A'zâm"'ı kırâ'at eder iken etrâfında Asâkir-i Nizâmiye-i Şâhâne'den bir bölük efrâd bulundurulur. Buna sebep ise huccâcın ekserîsi o esnâda elleriyle kâdî Efendinin üzerine dokunmağı teyemmün addedip fakat tezâhümleri iz'âc mertebesine varmakda olmasından kâdî Efendinin elini eteğini tutmak isteyenleri sıraya koymakdan ibâretidir.

Vakt-i gurubun hulûlü fişenkler atılarak huccâca i'lân olunması akîbinde herkes şukdûf veya develeri üzerinde bulunurlar. Emîr-i Mekke-i Mükerrreme ile Hicâz vâlisi ve Sürre-i Hümâyûn emînleri saye-i Hazret-i Pâdişâhî' de araba ve taht-ı revânla azîmet ve avdet

{53}

etdiklerinden her birinin önlerinde birkaç dakikada bir toplan ve envâ'-ı fişenkler atılarak cümlesi huccâc ile beraber "Müzdelife" ye avdet ederler.

Müzdelife'de akşam namazı ile yatsı namazı birlikde kılınarak kâffe-i huccâc o gece oraya naklettikleri çadırları derûnunda beytûtet ve ertesi iyd-i udhiye günü ale's-sabâh "Minâ" ya mu'âvedetle kurbânlarını zebh etmeğe mübâşeret edip üç gün "Minâ" da ikâmet ederler.

Mu'âyede resmi dahî "Minâ" da icrâ olunub azîm şenlikler edilir. Ve her cihetden getirilmiş olan emti'a ve akmişe için büyük bir pazar kurulur.

Bu üç gün içinde ikâmete mahsûs olmak üzere "Minâ" da üç yüzden mütecâviz cesîm hâneler mevcûd idüğünden çâdırda ikâmeti hazzetmeyenler bu hânelerden istikrâ ederler.

Bu üç gün zarfında huccâc "Minâ"dan Mekke-i Mükerrreme'ye inerek hacc tavâfını edâ ve dilerse hacc sa'yini de o sırada ifâ eyler. Minâ'da icrâ olunan tanzifât ve hasta olanlar hakkında tahsîs olunan mahall-i müdâvât ile mezbûhât hakkında icrâ edilen mu'âmelât aşağıda beyân olunur.

Erkân-ı hacc-ı şerîfi ifâ eden huccâc zevi'l-ibtihâc "umre" getirmek için Mekke-i Mükerrreme'nin bir buçuk sâ'at bu'dünde ve cihet-i

{54}

garb-ı şimâlisinde kâin "Ten'im" nâm mahalle giderek, Mekke-i Mükerrreme'den muhrim olmayarak çıkmış olanlar orada ihrâma girerek ihrâm namazını kılıp da'vât-ı mahsûsasını tilâvet etdikden sonra avdetle bir tavâf ve bir sa'y eder.

Birtakım asâkir-i nizâmiye-i şâhâne süvârisiyle kilâr-ı hacc-ı şerîf emîninin taht-ı muhâfazasında ve sürre emîni bulunan zât refâkatinde olarak müretteb alay ile beher sene Şâm’ dan vürûdu mu’tâd olan Mahmil-i Şerîf ve a’lem-i Hazret-i Fârûk radiyallâhü anh ile mu’tâd olan teşrîfât ile vürûd eyleyen “mahmil-i şerîf”-i Mısırî ibtidâ-yı vürûdunda “Şeyh Mahmûd” ve “Şüheda” nâm mahallere konularak Emîr-i Mekke-i Mükerreme ve Hicâz vâlîsi taraflarından büyük alaylarla resm-i hoş-amedî icrâ olunduktan ve alay ile Arafât’a çıkarılıp geri Mekke-i Mükerreme’ye getirildikten sonra Harem-i Şerîfe vaz’ olunur.

Gidecekleri gün dahî büyük bir alay tertîb ve Mahmileyn-i Şerîfeyn mahsûs müzeyyen develer üzerine tahmîl olunarak asâkir-i nizâmiye-i şâhânedan sûvari ve piyâde bir iki tabur selâm vaz’iyetinde bulunduğu hâlde Hicâz vâlîsi bulunan zât büyük üniformasıyla mahmil-i şerîfi hâmil olan devenin sırma ve kadifeden ma’mûl yularını tutarak “Safâ” önünde üç kere dolaştırarak ba’de’t-takbîl Sürre-i Hümayûn emînine tevdi’ ve teslîm

{55}

eder. O sırada musîkalar ve mahmileyn-i şerîfeyne mahsûs olan kûs ve nakkareler urularak mahmileyn-i şerîfeyn Medîne-i Münevvere’ye müteveccihen hareket ederler.

Mekke-i Mükerreme’den hareket eden mahmileyn-i şerîfeyn ile huccâc kafilelerine Medîne-i Münevvere’ye gitmek için sultânî ve fer’i ve şarkî ismiyle başlıca üç yol vardır ki emaret ve hükûmet tarafından hangi tarîk tensîb olunur ise kâfileler o tarîklerden azîmet ve ekseriyâ gitdikleri yoldan avdet ederler.

Tarîk-ı sultâniden hareket eyleyen bir kâfilenin birinci menzili “Vâdî-i Fâtıma” ikinci menzili “Usfân” üçüncüsü “Hulays” dördüncüsü “Bi’r-i Kadîme” beşincisi “Râbiğ” altıncısı “Mestûre” yedincisi “Bedir” sekizincisi “Safra” dokuzuncusu “Bi’r-i Abbâs, onuncusu Bi’r-i Şeryûfi nâm mahallerdir.

Fer’i tarîkından hareket eyleyen kâfilenin de birinci menzili “Vâdî-i Fâtıma” ikincisi “Usfân” üçüncüsü “Hulays” dördüncüsü “Bi’r-i Kadîme, beşincisi “Râbiğ” altıncısı “Bi’r-i Şüyûh” yedincisi “Ebû Dıba” sekizincisi “Reyyân” dokuzuncusu “Gadr” onuncusu Bi’r-i Mâşâ denilen mevki’lerdir.

Şark yolundan gidecek olanların ise konakları “Mazîk”

ikincisi “Darîbe” üçüncüsü “Hâdde” dördüncüsü “Hâdde”beşincisi “Sıbğa”altıncısı “Sûrkiye” yedincisi “Süfeyne” sekizincisi “Haceriye” dokuzuncusu “Gurâb” onuncusu “Gadr” onbirincisi “Kantara”nâmındaki mahallerdir.

Tarîk-i Medîne-i Münevvere’deki

Harb urbânından Şeyhu’l-meşâyih Huzeyfe’ye mensûb olan Samîdâtkabîlesi dokuz yüz nüfûsdan ibâret oldukları hâlde Medîne-i Münevvere’ye otuz sâ’atlik mesâfede vâki’ Fakra ve Rahkân nâm cebellerde ikâmet ederler. Üç bin nüfûsu şâmil olan Sahârîne kabîlesi dahî şeyhleri İbrâhîm bin Mutallık’la beraber zikrolunan Fakra cebelinde ikâmet eyler. Bunlardan başka sekiz yüz nüfûsdan ibâret olan Fadla kabîlesi de Şeyh Fahd ile beraber yine o cebellerde meskûndur. İvaz bin Dervîş’in Benî Amr denilen ve yedi yüz nüfûsu hâvî olan cemâ’ati de Cüdeyde nâm mevki’de ikâmet eder.

Beş yüz nüfûsdan ibâret olan Rahalekabîlesi Benî Amr’ın şu’abâtından olarak Bi’rû’r-Râha nâm mahâlde hayme-nişîn ve devecilikle müte’ayyiştir. Altı yüz nüfûsu şâmil olarak Safrâ ve Hamrâ nâm mevki’lerde bulunan Mahamîd kabîlesi de kezâlik devecilikle ta’ayyüşederler.

Medîne-i Münevvere’nin cihet-i şimâliyesinde meskûn olan Temîmkabîlesinin

mikdâr-ı nüfûsu yedi yüzden ve bunlarla hem-civâr olan Sa’âdîn kabîlesinin mikdârı da altı yüz nüfûsdan ibâretdir.

Bedir ve Huneyn mevki’lerinde meskûn olan Subh kabîlesi bin dört yüz nüfûsdan ibâret olarak ekserîsi devecilikle iştigâl eder.

Havâzım kabîlesi tahmînen iki bin beş yüz nüfûsu hâvî olup Safrâ ve Hamrâ ve Cüdeyde nâm mevâki’de meskûndur. Yenbu’dan Medîne-i Münevvere ve cihât-ı sâireye mîrî ve tüccâr eşyâ ve zahâiri o kabîlenin develeriyle nakl ve îsâl olunur.

Bu kabâilin umûmuna harb urbânı denilir. Bunların Havâzım'dan mâadâsı bir kabîle hükmündedir. Ekserîsi taraf-ı Saltanat-ı Seniyye'den ihsân buyurulan müretteb zahîre ile ta'ayyüş eder.

Fer' tarîki üzerinde meskûn bulunan kabâilden Avf ve Savâ'id kabîleleri üç bin beş yüz nüfûsu hâvî olup Medîne-i Münevvere'den Reyyân nâm mahalle kadar olan arazî-i hâliyede hayme-nişîndir.

İki bin beş yüz nüfûsu şâmil Benî Amr kabîlesinin nısfı şark tarafında hayme-nişîn ve nısf-ı diğeri de Reyyân ve Mazikve Ebû Zıyâ'dan Rabiğ'e kadar olan kurada mütevattındır.

Bilâdiye kabîlesi bin üç yüz nüfûsdan ibâret olarak Benî Amr'ın zıkr olunan meskenlerinde onlara komşuluk ederler.

Gâyir'den Rabiğ' e kadar hâlî mahallerde hayme-nişînlik eden Lehibe kabîlesi takriben bin nüfûsdan ibâretdir.

{58}

Yedi bin nüfûsu hâvî Zebîd kabîlesi Rabiğ'den bed' ile Mekke-i Mükerrreme ve Cidde cihetlerine düşen Hulays ve Usfân ve Kazîme ve Vâdiye nâm mahallere kadar hayme-nişînlik ederler. Ve ba'zıları da köylerde ikâmet eyler.

Ba'zıları zan eder ki huccâcın Mekke-i Mükerrreme'de tahaşşüdü esnâda tanzîfâta riâyet olunamamasından bir takım ilel-i sâriye tahaddüsedir.

Bu zu'm ve zehaba mübtelâ olanlar bir gûnâ ağrâza tebaiyyet etmeyibde mücerred Mekke-i Mükerrreme arzının ahvâl-ı tabîyye ve muâmelât-ı tanzîfiyesine adem-i ittılâ' cihetinden böyle hilâf-ı hakîkate kâil oluyorlar ise aşağıda beyân olunan hakikat onlar için tashîh-i zann ve i'tikâda kifâyet eder.

Şöyle ki : “endemik” ya'nî illet-i mütevettimeyi tevlîd ve ihdâs eyleyen otlak ve bataklık ve sâir o misillü esbâb ve âsârın kâffesi Mekke-i Mükerrreme ile kurb ve civârında külliye mefkûddur.

Arz-ı mukaddes Mekke-i Mükerrreme gibi taş ve kumdan ibâret olan vâdîlerin hiçbir illet tevlîd edemeyeceği ise fenn-i tıbb âşinâlarınca kazâyâ-yı müsellimedendir.

Vâkı'a kolera illetinin üç seneden beri üst üste Mekke-i Mükerrreme'de icrâ-yı ahkâm eylediği etıbbâ tarafından beyân olunmuş idi. Lâkin birincisinde Aden'de kolera mevcûd iken Kolumbayan nâm vapurun

{59}

Bombay'dan huccâcı alarak Aden'le ihtilât ettikten sonra temiz pâtente ile vakt-ı hacdan iki ay evvel Cidde'ye gelmiş olmasından illetin sirâyetine hükmolunduğu gibi ikinci senesinde de koleradan musâb olan sevâhil-i hindîyye huccâcını hâmilan gelmiş olan iki kıta'a İngiliz vapurundan birinin muayyen olan on beş gün karantina müddetini ikmâl etmeksizin vakt-ı hacın takarrübünü bahâne ederek Kamaran'a muvâsalatındaniki gün sonra Cidde'ye gelmesi ve hele ikincisinin aslâ Kamaran'a uğramayarak hacıları doğruca Cidde'ye çıkarması cihetle hastalığın Mekke-i Mükerrreme'ye sirâyet ettiğinde şübhe kalmamışdı. Üçüncü senesinde ise zilhiccenin beşinci gününe kadar Mekke-i Mükerrreme ile civârı her nevi' illetten sâlim iken o günü Mısır'dan vürûd eden mahmil-i şerîf halkı şehir ile ihtilât etmekle ondan sonra koleranın âsârı müşâhede olunmağa başlamışdı. Çünkü mahmil-i şerîfin Mekke-i Mükerrreme'ye tekarrubuesnâda sıhhiye me'mûrunun ifâdesi üzerine hükûmet-i mahalliye mahmil-i şerîf cemâ'atinin ahvâl-ı sıhhiyesini tahrîrât-ı resmiye ile Emîrû'l hâc tarafından isti'lâm etmişdi. Mahmil cemâ'ati meyânında asla bir vukû'ât olmadığı tabîblerinin ifâdesinden bahisle cevaben hükûmet-i mahalliye beyân kılınması üzerine sıhhiye me'mûru mahmil halkının men'-i ihtilâtına tabî'î lüzûm göremediğinden Mısırîler şehir ile ihtilât etmiş halbu ki bunlar Mekke-i Mükerrreme'ye gelinceye kadar yolda hayli telefâtı bulduğu ihtilâtlarından

{60}

sonra tahakkuk eylemiştir. İşte bu suretlerle illetin sirâyeti mahkûm olup ancak her defa'asında ahâlîye sirâyet etmeksizin huccâcın avdetini müte'âkib mahv-ü zâil olmuştur. İletinin burada devamını mûcib-i esbâb-ı Tabî'îyye olmadığı gibi az müddetde zevâline âtîde beyân olunan tanzîfâtında hayli medhali vardır.

Şöyle ki: Mekke-i Mükerrreme'nin kâffe-i mahallâtı ve bütün çarşı ve pazarları muayyen olan ikişer üçer adam ma'rifetiyle süpürülerek Tophâne-i Âmire ma'mûlâtından demir arabalar

vâsıtasıyla süpüründülerin kâffesi hâric memlekete nakl ile orada defn ve ihrâk edilir. U'mûma mahsûs olan helâhâneler dahî beher gün yıkattırıldıktan sonra taaffûnun men'i için derûnuna kireç ve sâir eczâlar atılır. Me'kûlât ve meşrûbât bahsine gelince çarşılarda çürük veyâ kemâle ermemiş sebze ve meyve ile ishâli da'vet eder sâir me'kûlât ve meşrûbât müşâhede olunduğu hâlde fûrûhtu men' edilerek derhâl tedfîn olunur ve aşçı dükkanlarında satılan et'ime bakırlarının kalaylatdırılması emrinde fevk-al-gâye i'tina kılınır.

Huccâcın mesken ve me'vâları dahî sıhhiye tabîbi tarafından muâyene olunarak havâdâr olmayan mahallere yerleşmiş olanları derhâl oradan çıkarılarak havâdâr mahallere nakl ve iskân edilir. Arafât'da dahî me'kûlât ve meşrûbât hakkında ber-minvâl-i muharrer takayyüdât-i lâzime icrâ ve huccâcın şûrbüne mahsûs olan havuzların suları

{61}

dökdürülüb yeniden imlâ edildiği gibi derhâl ta'yîn olunan nizâmiye kolları vâsıtasıyla huccâcın hareketine değîn emr-i muhafazasına i'tina olunur.

Minâ'ya gelince mahall-i mezkûrde beher sene müceddiden on üç yerde kasabhâneler inşâ olunageldiği gibi huccâcın kesretine nisbetle beş metre derinliğinde yetmiş seksen aded hufreler açtırılarak kurbânların fazâlât ve müzahrafâtı oraya ilkâ olunur.

Ortada koyun sürüleri müşâhede olunduğu takdirde hemen nizâmiyeden müretteb kollar vâsıtasıyla mezkûr kuyular tarafına sevk etdirilir. Çadır aralarında kurbân zebh eden bulunur efkâr ve şübhesiyle dört yüz nefer amele ile on beş aded demir arabalar tanzîf ve tathîrine ta'yîn edilerek görülen fazalât derhâl o güne mahsûs olan kuyulara naklolundukdan sonra akşam üzeri dahî mezkûr kuyuların içine kirec doldurularak mükemmel suretle kapatdırılır. Minâ'da huccâca mahsûs olarak beş yüz aded helâ hâne vardır. Bunların men'-i taaffûnâtı için lâzım gelen tedâbîr-i tayyibe icrâ edildiği gibi mağribi ve tekerrürî huccâcın taş üzerinde kurutmak istedikleri kurbân etlerinden taaffûn hâsıl olacağına binâen bunlar yukarıda beyân olunan dört yüz nefer amele vâsıtasıyla toplatdırılarak uzak yerlere nakil ettirilir. Kurbân derileri dahî mültezimi vâsıtasıyla cem'

edilip sıhhiye tarafından ta'yîn olunan mahalle ya'nî Minâ'dan baîd olan dağlara götürülerek tuzlatdırıldıktan ve güzelce kurutdurulduktan sonra Mekke-i Mükerreme'ye idhâl olunmaksızın hâricden doğruca Cidde'ye nakl ve oraca da memleket hâricine vaz' olunur. Minâ Boğazı'nda dahî tertîb edilen kollar mürur ve ubûr eden yükleri muâyene ederek luhûmu müteaffine müşâhede olunduğu takdirde ahz ve defn eder. Minâ'da kırk yataklı kârgîr ve havâdâr bir sıhhiye-i dâire ve hastahânesi olup işbu hastahâne bilâ-istisna mürâca'at edenleri meccânen muâyene ve tedâvi eylediği gibi fukarâ-yı huccâc meccânen kabûl olunarak me'kulât ve meşrûbatı taraf-ı saltanat-ı seniyyeden i'tâ olunur.

Minâ'da vefayât vukûunda mezkûr hastahâneye mürâca'atla sıhhiye tarafından mehr alınmadıkca meyyitin gasl ve defnimemnû'dur. İşbu hastahâne enzâr-ı umûmiye de ma'lûm olmak üzere gündüzleri Osmanlı sancağı ve geceleri kırmızı büyücek bir fânûs keşîde eder. Minâ'da ki su sahrıncıları dahî birkaç gün mukaddem sıhhiye me'mûru tarafından bil-muâyene tanzîf ve tathîr edilerek yeniden doldurdulur. Koleranın sirâyeti hâlinde şu zikr olunan tedâbîr-i sıhhiyenin kâffesi icrâ olunduktan başka fukarâ için bir kolera hastahânesi küşâd olunarak musâbînin bilâ-istisna kabûlüyle müdâvâtı icrâ olunur. Sâir haste-gân ise kolera musâbîniyle ihtilâtdan men' edilerek

Ayrıca hastahâneye yatırılır ve mahmîleyn-i Şerîfeyn dahî derhâl Mekke-i Mükerreme'den Medîne-i Münevvere'ye çıkarılır.

Mekke-i Mükerreme'de Kâin Mekâtib-i Sıbyâniye

Mahalle	Bâb
Sûku'l-Leyl	4
Karare	5
Kaşşâsiye	3
Şu'ab-ı Amir	5

Nekâ	1
Süleymâniye	1
Mesfele ve Ciyâd	1
Şübeyke	4
Harretü'l-bâb	3
Şâmiye	6
Yekûn	33

İşbu otuz üç bâb mekâtib-i sıbyâniyede takriben bin yüz elli kadar etfâl mevcûddur. Büyük dersler Harem-i Şerîf dâhilinde tadrîs olunur. Mekke-i Mükerrreme'deki medârisin en meşhûrları Süleymâniye ve Davûdiye ve Şehîd Mehmed Paşa ve Mahmûdiye medreseleridir.

{64}

Medrese-i Süleymâniye dâiresinde bir mekteb-i rüşdiye-i tahiyye ve şâkirdâni tefrîk olduğundan darsa'âdetden gelecek muallimin muvâsalatı akîbinde oraca da usulen tadrîse bed' olunacaktır.

Vâlid-i mâcid-i Cenâb-ı Hilâfet-penâhî Adn-âşiyân "Gâzî Sultân Abdülmecîd Hân tâbe serâhu hazretlerinin cedd-i emced-i alîleri "Sultân Süleymân Hân-ı Kânûnî"'ye mensûb medrese-i münîfe dâhilinde üç bin beş yüz elli üç cild kütüb-i nefise mevcûd olup müderrisîn-i Harem-i Şerîf'den Şeyh Mahmûd Efendi ile diğeri iki nefer efendiler işbu kütübün hıfzına me'mûrdur.

Sadr-ı Esbak "Şirvanî Mehmed Rüşdî" Paşa'nın dahî Harem-i Şerîfe nâzır medrese-i mahsûsa dâiresindeki kütübhânelerinde bin üç yüz altmış iki cild kitab mevcûd olarak hâfız-ı kütüb Dağıstânî Mehmed Rüşdî ve Seyyid Alî Efendilerin taht-ı muhâfazalarına mevdû'dur.

Mekke-i Mükerrreme'de kâin Med'a nâm mahal kurbünde Cennet-mekân "Gâzî Sultân Abdülmecîd Hân" Hazretleri'nin vâlide-i muhteremeleri Firdevs-âşiyân "Bezmiâlem Sultân" Hazretleri'nin gurebâya mahsûs mükemmel bir hastahâneleri vardır ki ahalî-i Mekke-i Mükerrreme ile huccâc ve sâir müsâfirîn hastagânına iktizâ eden mu'âlecât işbu hastahânenin eczâhânesi tarafından meccânen i'tâ kılınır.

İşbu hastahâne ittisâlinde “Haseki Sultân” Hazretleri’nin cesîm bir imâretleri olmağla fukarâ her gün bunun çorba ve fodusasıyla ta’ayyüş ederek Devlet-i Sermediye-i Osmâniye’ye du’â ederler. Mısır vâlisi esbak Mehmed Alî Paşa imâreti de Bâb-ı Ümmühânî pişgâhındadır.

Fukarâ-yı mücâvirîn ile dul kadınlara mahsûs olarak Mekke-i Mükerrerme’de mevcûd olan ribâtların adedi takriben yüz elliye bâliğ olur.

Mekke-i Mükerrerme’ye cârî Ayn-ı Zübeyde’den dâhil şehr-i Şerîfdeki kuyulardan başka her biri yirmişer otuzar musluklu on yedi aded büyük çeşmeler yapılmıştır.

“Ciyâd Kalesi” Şehr-i Şerîfin cihet-i cenûbiyesinde ki tepe üzerinde ve “Gayret Kışla-ı Hümâyûnu” cihet-i garbîyesinde vâki’ Türk cebeli ittisâlinde tepe üzerinde mebnî ve bu kere reside-i hadd-i hitâm olan Topcu Kışla-ı Hümâyûnu Ciyâd’da vâki’ Vâdî-i askerde kâin olduğu gibi yeni yapılan “Baş Karakolhâne” dahî Safâ’da vâki’dir.

Türk Cebeli’nin şark cihetinde kâin Feleğl kal’ası derûnunda cesîm ve mükemmel bir asker hastahânesi vardır ki hacc vaktinde icâb etdikce marazâ-yı müsâfirîne tahsîs olunur.

Nâm-ı nâmî-i cenâb hilâfet-penâhiye nisbetle kışla ve dâire-i hükûmet-i seniyye olmak üzere sâye-i hazret-i pâdîşâhîde inşâ olunmağda bulunan dâire-i cesîme dahî bâb-ı ümmühânî pişgâhındadır.

Mîleyn-i ahdareynden biri Harem-i Şerîfin Safâ cihetine müşerref bâb-ı Nu’ûş nâm kapısı ittisâlindeki muvakkît-hâne kurbünde ve diğeri bâb-ı aliyyenin alt tarafında kâindir. Sa’yedenler bunların ikisi beyninde koşarak yürürler.

Asr-ı terakki hasr-ı hazret-i pâdîşâhînin Mekke-i Mükerrerme’ye kadar isâl ettiği âsâr-ı medeniyeden biride telgraftır ki Mekke-i Mükerrerme’den Tâlît kazâsına kadar temdîd olunmuştur. Cidde hattı büyük bir kablo vâsıtasıyla taht-el bahr Sevâkin’den Süveyş’e vâsıl olan Estern nâm İngiliz kumpanyası kablosuna ittisâl etmekle Mekke-i Mükerrerme’den her taraf ile muhâbere olunabilir. Hicâz’dan Sevâkin ve Süveyş ve El-Arîş tarîkleriyle Haleb ve Sûriye ve Adana vilâyetleriyle beher kelime için üç frank altmış santim ve Anadolu’da kâin

diğer Vilâyât-ı Şâhâne merkezlerine üç frank seksen beş santim ve Avrupa-yı Osmânî merkezleriyle Bahr-ı Sefîd’de kâin Cezâyir-i Osmâniye merkezlerine dört frank on santim ve Sevâkin ve Süveyş ve Arîş ve Fav’a ve Garb-ı Hindî cihetine 7 frank on santim ve şarkî Hindistân’a da 7 frank otuz beş santim ücret verilir.

Hicâz Vilâyeti

Hicâz Vilâyeti cenûben Asîr ve şarkan Sahrâ-yı Necid ve şimâlen Sûriye ve garben Bahr-i Ahmer ile mahdûd olarak mecmû’-ı arâzîsi tahmînen bir milyon yüz doksan üç bin beş yüz on yedi kilometre

{67}

murabba’ındadır. Dâhili vilâyetdeki cibâlin en mürtefi’i Cebel-i Kerâ’dır ki Aden’den bed’ ile cenûben birtakım silsileler teşkîl ederek Cebel-i Tûr’a mülâkî olur.

Mekke-i Mûkerreme’nin cihet-i şimâliyesindeki “Cebel-i Eyyûb” ve Cebel-i Sebû” ve Medîne-i Münevvere cihetinde Cebel-i Fakra ve Uhud” ve “Cebel-i Cüheyne dahî büyük ve yüksek dağlardandır. Bâdiye-nişîn olan urbân da dâhil olduğu hâlde bu vilâyetin mecmû’-ı nüfûsu yedi yüz bine doğru tahmîn olunur.

Hicâz vilâyetinin en işlek iskeleleri Cidde ve Yanbu’l-Bahr ve Rabiğ vilâyet limanları olarak başlıca ihrâcatı hurmadır.

Hicâz’ın ba’zı cihetlerinde ve husûsan Medîne-i Münevvere civârındaki Cebel-i Uhud etrâfında zirâ’ate kâbil arâzî eksik değil ise de ashâb-ı arâzî ekserîyâ kendi yemeklikleriyçün cüz’i zirâ’at ederler. Hıntanın a’lâsı Hicâz’da husûle gelirse de sekenenin hârice olan ihtiyâcını def’ edecek derecede zer’i kesretli olmadığından Hicâz’ın buğdayı Basra ve Mısır ve Bombay cihetlerinden nakl ve îsâl edilir.

Urbânın buğday ve arpa zer’iyle ol kadar me’lûfiyetleri olmayarak kendileri beher sene zer’ etdikleri düre ve duhne gibi şeylerle ta’ayyüş ederler.

Vâdîlerde kına dahî kesretle yetiştirildiğinden bunun da vilâyetin ihrâcatı sırasında sayılabilmesi kâbildir. Hurmanın en a’lâları Medîne-i Münevvere havâlisinde husûle gelir. Vâdî-i Fâtıma

ve sâir vâdîlerde limon ve portakal envâ'ının a'lâları ve muz denilen meyve hâsıl olur. “pelesek”yağını Medîne-i Münevvere civârındaki urbân vücûda getirerek hâricden gelen müşterilerine külliyyetle fûrûht ederler.

Hayvânâtta Hicâzda insanın en ziyâde işine yarayan devedir ki yalnız Mekke-i Mükerre ile Medîne-i Münevvere meyânında bu hayvânın adedi on beş bini tecâvüz edebilir. Hicâz inekleri Mısır ineklerine müşâbih ise de vilâyetin Mısır gibi vâsi' ve otlu mer'aları olmadığından onlar kadar süt veremezler. Hicâz ahâlîsi sığır eti âkiline olkadar me'lûf olmadıklarından şehirler halkı yalnız koyun eti âkil ederler. Ve dâhilde birçok koyun bulunduğu gibi Necid taraflarından da külliyyetli koyunlar getirilir. Mekke-i Mükerre'de ve daha sâir bazı bilâd-ı Hicâziye de Malta keçilerine şebîh keçiler olmağla sütlerinden sâhiplerini müstefîd ederler. Cidde ile Mekke-i Mükerre arasında ve daha sâir bazı mahallerde kullanılan beyâz ve siyâh merkeplerde o cinsin işe yarayanlarından olarak hem seyrindesür'at ve hemde vücûdlarında kuvvet vardır.

Sibâ'dan en ziyâde kesreti olan tilkidir ki buralarca künyesi “Ebu'l-Husayn”dır. Kaplana müşâbehet tâmmesi olan “fehd” nâm hayvân dahî ekserîyâ vâdîlerde ve husûsâ “Cebel-i Kebkeb” dâmenlerinde bulunur. Bu hayvân her ne kadar kaplandan farksız gibiyse de tıba'ân onun gibi olmayıp insanla ünsiyet kâbiliyetindedir.

Cebel-i Kurâ'da pek çok “maymûn” vardır. Bunlar yalnız bir yolcu görecekt olurlarsa ard ayaklarının arasından bî-çâreyi taşâ tutarlar. Ama bir silâh patlayacak olur ise gençleri çocuklarıyla ihtiyârlarını omuzlayarak sür'atle fîrâr ederler. Rivâyet olduğuna göre maymûnların saydı için urbân büyücek kabakların bir tarafına küçük bir delik açarak içine biraz leblebi koyduktan sonra o kabağı bir mahalle bırakmış. Maymûn gelibde kabağın içinde leblebi olduğunu görünce delikten elini sokarak leblebiyi avuçladıkdan sonra elini çıkarmak isteyib fakat kâbil olamadığından uğraşıp durmakda iken kabağı koyan arab gelerek maymûnu bi-s-suhûle yakalamış. Maymûn gibi kurnaz bir hayvânın böyle ahmakcasına yakayı ele vermesine taaccüb olunursa da kendisini ele veren hamâkatı değil mahz-ı tama'kârlığıdır. Zîrâ bir avuç leblebiyi fedâ edibte avcundan kabağın içine bırakıverecek olsa

elini sokduğu gibi çıkarıb bir muhâtaraya uğramazdı. Keklik ve çil ve tavşan gibi avcılarının işine yarayacak şeylerde oldukça kesretlidir.

Hicâz'da ba-zân büyük yılanlar ve vâdîlerde filân ürkülecek akrebler görülürse de ba'zılarının zan ettiği gibi kesretli değildir. Vâdîlerin ba'zılarında “Ladik” isminde yengeç gibi bir böcek bulunur ki bunun gâyet mühlik olmasından ve kemâl-i sür'atle insanın üzerine koşub gelmesinden Arablar bundan ziyâde ihtirâz ediyorlar.

{70}

Mâbeyn-i Hümayûn-ı Hazret-i Mülûkâne

	Rütbe	İmtiyâz	Osmânî	Mecîdî
Mâbeyn-i Hümayûn Müşîri Gâzî				
Osmân Paşa	Müşîr	Murassa'	Murassa'	Murassa'
Dârussaâdeti'-ş-Şerîfe Ağası Hâfız				
Behram Ağâ	Vezîr		Murassa'	1

	Rütbe	Osmânî	Mecîdî
Harem-i Hümayûn-ı Şâhâne Masârifâtı ve Şehzâdegân-ı zîşân hazarâtının dersi nezâretiyle Abdülazîz Hân Hazretleri'nin umûr-ı hânedânî Nâzırı, a'yândan Kemâl Paşa	Vezîr	1	1
Ser-kurenâ-yı Hazret-i Şehriyârî Osmân Bey	Bâlâ	1	1
Kurenâ-yı Sanî Hacı Alî Bey	Ûlâ Evveli	3	3
Hüseyin Bey	Miralay	2	2
Mehmed Bey	Miralay	2	2
Besîm Bey	Ûlâ Sânisî	4	2
Mahmûd Bey	Ûlâ Evveli	2	2
Remzî Bey	Kâïmmakâm	4	2
Râgıp Bey	Ûlâ Sânisî	2	2
Nûrî Bey	Kol Ağası	4	
Emîn Bey	Sâniye	4	4

	Rütbe	Osmânî	Mecîdî
Mâbeyn-i Hümayûn Başkâtibi Alî Rızâ Paşa	Vezîr	1	1
Mâbeyn-i Hümayûn-ı Tahrîrât-ı Ecnebîye Kâtibi			
Münîr Paşa	Bâlâ	1	1
Mâbeyn-i Hümayûn ikinci Kâtibi			
Kadri Efendi	Bâlâ	3	2
Mâbeyn-i Hümayûn üçüncü Kâtibi Fâzıl Bey	Ûlâ Evveli	3	3
Mütercim Raşîd Bey	Ûlâ Sâîsi	3	2
Mâbeyn-i Hümayûn Kâtibi Hüseyin Kâzım Bey	Ûlâ Sâîsi	3	4
Mâbeyn-i Hümayûn Kâtibi Nu'mân Kâmil Bey	Ûlâ Sâîsi	3	4
Mâbeyn-i Hümayûn Kâtibi Mehmed Ûlâ Sâîsi			
Şemseddîn Bey		3	4
Mâbeyn-i Hümayûn Kâtibi Alî Cevad Bey	Ûlâ Sâîsi	3	4
Mâbeyn-i Hümayûn Kâtibi Fâik Bey	Mütemâyiz	3	4
Dâire-i Kitâbet Mukayyidi Kâmil Bey	Evvelî Sâîsi	4	3
İmâm-ı Evvel-i Hazret-i Şehriyârî Yûsuf Efendi	Sadr-ı Anadolu		1
İmâm-ı Sâî-i Hazret-i Şehriyârî Râşîd Efendi	İstanbul		2
Ser-musâhib-i Hazret-i Şehriyârî Şerefeddîn Ağa		2	2
Mâbeyn-i Hümayûn ve Hademe-i Hâssa ve			
Mûsika-i Şâhâne Ferîki () Paşa			

	Rütbe	Osmânî	Mecîdî
Istabl-ı Âmire Müdîri Nûrî Paşa	Mîrlivâ	4	2
Hazîne-i Hümâyûn Kethüdâsı Eşref Bey	Evvelî Sânîsi		3
Ceyb-i Hümâyûn KâtibiFâik Bey	Evvelî Sânîsi		2
Mâbeyn-i Hümâyûn Müdîri Evveli Ahmed Efendi	Evvelî Sânîsi	3	3
Mâbeyn-i Hümâyûn Müdîr-i Sanîsi AhmedEfendi	Mütemâyiz	3	3
Kapıcılar Kethüdâsı Hacı Mustafa Ağa			3
Bâbüssaâdeti'1-aliyye Ağası Emîn Efendi	Mütemâyiz		3
Hazîne-i Hümâyûn Başkâtibi Hasan Şevki Efendi	Mütemâyiz		3
Hırka-i Saâdetser hademesi Muhammed			
Mücîb Bey	Sâniye		4
Ser-etıbbâ-yı Hazret-i Şehriyârî Mavroyeni Paşa	Vezîr	2	1
Kapı Çukadar-ı Evvel Edhem Efendi	Sâniye		3
Kapı Çukadar-ı Sani Alî Bey	Mütemâyiz	3	3
Telhîsi-i Evvel Hasan Bey	Sâniye		3
Telhîsi-i Sânî Hüsnî Bey	Sâniye		3

Yâverân-ı Kirâm-ı Hazret-i Şehriyârî

	Rütbe	İmtiyâz	Osmânî	Mecîdî
Serasker Gâzî Osmân Paşa	Müşîr	Murassa'	Murassa'	Murassa'
Umûr-ı Nafi'a Komisyonu Re'îsi				
Mehmed Nâmık Paşa	Müşîr	Murassa'	Murassa'	Murassa'
Hâssa Müşîri Rauf Paşa	Müşîr		Murassa'	1
İbrâhîm Dervîş Paşa	Müşîr	Murassa'	Murassa'	1
Hüseyin Hüsnî Paşa	Müşîr		1	1
Beşinci Ordu-yı Hümâyûn Müşîri				
Hüseyin Fevzî Paşa	Müşîr		1	1
Bahriye Nâzırı esbak Hacı				
Vesîm Paşa	Müşîr		1	1
Teftîş-i Askerî Komisyonu				
Re'îs-i Sânîsi İsmâîl Hakkı Paşa	Müşîr	Murassa'	1	Murassa'
Nusret Paşa	Müşîr		1	1
Fuâd Paşa	Müşîr		Murassa'	1
Bahriye Erkân-ı Harbiye Re'îsi				
Hobart Paşa	Müşîr		1	1
Alî Nizâmî Paşa	Müşîr		1	1
Fahrî Yâverân-ı Hazret-i Şehriyârî				
Dirse Paşa		Müşîr-i Fahrî	1	1
Şûrâ-yı Bahriye Re'îsi Süleymân Paşa Ferîk			3	2

{75}

	Rütbe	Osmânî	Mecîdî
Mehmed Paşa	Ferîk		2
Dersa'âdet Merkez Kumandanı			
Ârif Paşa	Ferîk		6
Teftîş-i Askerî Komisyonu			
A'zâsından Âsaf Paşa	Ferîk	1	6
Hâssa İkinci Fırka Kumandanı			
Tevfik Paşa	Ferîk	2	1
Trablusgarb Fırka-1 Askeriyesi			
Kumandanı Mehmed Zekî Paşa	Ferîk		2
Girid Fırka-1 Askeriyesi Kumandanı			
Edhem Paşa	Ferîk	2	2
Teftîş-i Askerî Komisyonu			
A'zâsından Velî Rızâ Paşa	Ferîk	3	3
Beşiktaş Zabıta Müdîrî Hâcî			
Hasan Paşa	Ferîk	1	1
Erkân-ı Harbiye Re'îsi sânisî vekîlî			
Köhler Paşa	Ferîk		1
Jandarma Dâirededir Yuğaliski			
Paşa	Ferîk		2
Mecîdiye Kışla-i Hümâyûnu Kumandanı			

{76}

	Rütbe	Osmânî	Mecîdî
Osmân Paşa	Mirlivâ	4	2
Beşinci Ordu-yı Hümâyûn-ı			
Erkânından Osmân Paşa	Mirlivâ		
Jandarma Dâirende			
Vitalis Paşa	Mirlivâ		2
Hodu Paşa	Mirlivâ		5
Levâzımât dâirende Mösyö			
Döstiliken	Miralay		3
Kale-i Sultâniye'de Me'mûr			
Vasıf Bey	Erkân-ı Harbiye Miralayı		
(Yâverân-ı Harb-ı Hazret-i Şehriyârî)			
Ser-yâver Halil Paşa	Piyâde Ferîki	2	1
Ahmed Râşid Paşa	Bahriye Ferîki	4	2
Süleymân Paşa	Hademe mirlivâsı	0	2
Erkân-ı Harbiye'den Mekâtib-i Umûmiye-i Askeriye			
Nâzırı Zekî Paşa	Mirlivâ	4	3
Mehmed Fâzıl Paşa	Süvârî Mirlivâsı	2	2
Istabl-ı Âmire Müdîri Nûrî Paşa	Süvârî Mirlivâsı	4	2
Ahmed Bey	Piyâde Miralayı	4	2
Alî Kırat Bey	Piyâde Miralayı	3	4
Hakkı Bey	Bahriye Miralayı	0	3

	Rütbe	Osmânî	Mecîdî
Süleymân Bey	Hademe Miralayı	3	2
Ferîd Bey	Erkân-ı Harbiye Miralayı	4	3
Hâssa İkinci Fırka Beşinci			
Alayında Alî Bey	Piyâde Miralayı	0	2
Ârif Bey	Erkân-ı Harbiye Kâimmakâmı	4	4
Ahmed Edîp Bey	Erkân-ı Harbiye Kâimmakâmı	4	5
Bahri Bey	Piyâde Kâimmakâmı	4	3
Hacı Mehmed Bey	Piyâde Kâimmakâmı	4	4
Neş'et Bey	Piyâde Kâimmakâmı	4	5
Hüsnî Bey	Piyâde Kâimmakâmı	4	5
Sa'îd Bey	Piyâde Kâimmakâmı	4	5
Emîn Bey	Piyâde Kâimmakâmı	4	5
Hayrî Bey	Piyâde Kâimmakâmı	4	5
Ahmed Fâik Bey	Piyâde Kâimmakâmı	4	5
Ebniye-i Anbar Âmiresi Müdîrî			
Hacı Osmân Bey	Bahriye Miralayı	0	5
İstanbul Vapur-ı Hümâyûnu			
Süvârîsi Şükrî Bey	Bahriye Kâimmakâmı	0	4
Paris Sefaret-i Seniyyesi Âteşe			
Militeri Fahreddin Bey	Piyâde Kâimmakâmı	0	3
Selîm Bey	Piyâde Kâimmakâmı	4	3

Süvârî Dördüncü Alayına	Rütbe	Osmânî	Mecîdî
Me'mûr Mehmed Bey	Süvârî Kâimmakâmı	0	0
Ahmed Bey	Hademe Kâimmakâmı	3	3
Alî Sefer Bey	Piyâde Kâimmakâmı	4	4
İzzet Bey	Süvârî Binbaşısı	4	4
Ârif Bey	Bahriye Binbaşısı	0	4
İsmâîl Bey	Erkân-ı Harbiye Binbaşısı	0	4
Vehbî Bey	Piyâde Binbaşısı	0	4
İstanbul Vapur-ı Hümayûnunda Müstahdem			
Osmân Bey	Bahriye Binbaşısı	4	4
Tal'at Bey	Piyâde Binbaşısı	0	4
İsmâîl Bey	Bahriye Binbaşısı	0	4
Mehmed Fâik Bey	Piyâde Binbaşısı	5	4
Hüseyin Cemîl Bey	Piyâde Binbaşısı	5	4
Bekir Bey	Piyâde Binbaşısı	5	3
Yûsuf İzzet Bey	Süvârî Binbaşısı	5	4
Alî Efendi	Piyâde Binbaşısı	5	5
Osmân Bey	Süvârî Sağkol Ağası	0	5
Rif'at Bey	Bahriye Sağkol Ağası	0	5
Ahmed Bey	Hademe Solkol Ağası	0	5
Mehmed Alî Bey	Topçu Solkol Ağası	0	5
Sefarde Efendi	Süvârî Solkol Ağası	0	4

Rütbe	Osmânî	Mecîdî
İslâm Bey	Piyâde Solkol Ağası	4
Rızâ Bey	Piyâde Solkol Ağası	5
Bilâl Efendi	Süvârî Solkol Ağası	5
Mehmed Hâlid Efendi	Piyâde Solkol Ağası	4
Muhsin Efendi	Piyâde Solkol Ağası	4
Fuad Efendi	Piyâde Solkol Ağası	
Şâkir Efendi	Hademe Yüzbaşısı	5
Rızâ Bey	Piyâde Yüzbaşısı	5
Mustafa Efendi	Piyâde Yüzbaşısı	5
Şefik Bey	Piyâde Yüzbaşısı	5
Hidâyet Efendi	Piyâde Yüzbaşısı	5
Mehmed Şâkir Efendi	Hademe Yüzbaşısı	5
İkinci Fırka Beşinci Alayında Müstahdem		
Âsaf Bey	Piyâde Yüzbaşısı	
Siyâhî Taburunda Müstahdem	Piyâde Yüzbaşısı	5
Alî Efendi	Piyâde Yüzbaşı	5
Refik Bey	Piyâde Mülâzım-ı Evvel	5
Mehmed Bey	Süvârî Mülâzım-ı Sâni	5
Mehmed Efendi	Süvârî Mülâzım-ı Sâni	5
Hüseyin Zekâi Bey	Piyâde Mülâzım-ı Sâni	4

(Hazîne-i Hâssa-i Şâhâne)

	Rütbe	Osmânî	Mecîdî
Nâzır Agop Efendi	Bâlâ	1	1
Muhâsebeci Hacı Vehbi Bey	Ûlâ Ûlâ		2
Tahrîrât Kalemi Müdîrî Rıfkı Efendi	Ûlâ Sânîsi	4	3
Muhâsebe Kalemi Müdîrî Mahmûd Bey	Mütemâyiz		4
Kuyûdat Kalemi Müdîri Hüsâmeddîn Bey	Mütemâyiz		
Tahrîrât Kalemi Mümeyyizi Hâlis Efendi	Mütemâyiz		
Emlâk-ı Hümâyûn Kalemi Ser-kâtibi Dikran Efendi	Sâniye	5	
Muhâsebe Kalemi Mümeyyiz-i Evveli			
Hâfız İbrâhîm Efendi	Sâniye		
Muhâsebe Kalemi Mümeyyizi Cemîl Bey	Sâniye		
Kuyûdat Kalemi Mümeyyizi Sâlih Efendi	Sâlise		
Çiftlikat-ı Şâhâne Müfettişi Neş'et Bey	Mütemâyiz		4
Emlâk-ı Hümâyûn Orman Müfettişi			
Hekimyan Efendi	Sâlise		4
Emlâk-ı Hümâyûn Kalemi Mümeyyizi			
Sa'dullah Bey	Sâniye		
Emlâk-ı Hümâyûn Kalemi Mümeyyizi			
Ferîd Bey	Sâlise		
Evrak Mümeyyizi Nikolaki Efendi	Sâlise		4
Ser-Veznedâr İbrâhîm Bey	Sâniye		
Vezne Kâtibi Halil Efendi	Sâlise		4
Davâ Vekîli Hüseyin Fikri Efendi	Evvel-i Sânîsi		4

(Hazîne-i Hâssa-i Şâhâne Devâir-i Merbûtası)

	Rütbe	Osmânî	Mecîdî
Hatab Anbarı Müdîri Mahmûd Reşâd Bey	Ûlâ Sânîsi		4
Istabl-ı Âmire Müdîri Nûrî Paşa	Süvârî Mirlivâsı	4	2
Ebniye-i Hâssa Anbarı Müdîri Hacı			
Osmân Bey	Bahriye Mirlivâsı		4
Hubûbât Anbarı Müdîri Sa'dî Efendi	Mahrec Mevâlîsi		5
	Sâlise		
Erzâk Anbarı Müdîri Bekir Hilmi Efendi	Sâlise		

(Hazîne-i Hâssa-i Şâhâne Heyet-i İdâresi)

Reisi Nâzır Agop Efendi

Reis Vekîli Hatab Anbarı Müdîri Mahmûd Reşâd Bey

Muhâsebeci Hacı Vehbi Bey

Tahrîrât Kalemi Müdîri Rıfkı Efendi

Istabl-ı Âmire Müdîri Nûrî Paşa

Ebniye-i Hâssa Anbarı Müdîri Hacı Osmân Bey

Kuyûdat Kalemi Müdîri Hüsâmeddîn Bey

Hadâik-i Hâssa Muâvini Hacı Ahmed Efendi

Sâlise

Muhâsebe Kalemi Mümeyyiz-i Ûlâ Hâfız İbrâhîm Efendi

Matbah-ı Âmire ve Furunlar Müdîri Hacı Hâlid Bey

Kâtib Bedri Bey

Sâlise

A
z
â

Mecîdî

4

(Vâlî-i Vilâyet Şeyhu'l-Harâm-i Mekkî Osmân Nûrî Paşa)

Rütbe	Mecîdî	Sîm-i İmtiyâz
Müşîr	Birinci	Madalyası

(Heyet-i Erkân-ı Vilâyet)

	Rütbe	Osmânî	Mecîdî
Mekke-i Mükerrreme Kâdısı Mustafa Münîb Efendi			3
Hanevî Müftîsi Abdurrahmân Sirâc Efendi	Edirne Pâye-iMücerredi		
Defterdâr Râşid Efendi	Evveli	3	3
Mektûbî Âtîf Bey	Mütemâyiz	3	4

(Me'mûrin-i Vilâyet)

Alaybeyi	Münhal	
Harem-i Şerîf Müdüri Süleymân Nazîf Efendi	Sâniye	
Mekke-i Mükerrreme Sıhhiye Me'mûru Nûrî EfendiBinbaşî		
Posta ve Telgraf Başmüdüri Alî Rızâ Bey	Sâniye	3

(Emîr-i Mekke-i Mûkerreme Şerîf Avnürrefîk Paşa - Vezîr)

İmtiyâz	Osmânî	Mecîdî		
Murassa'	Murassa'	Murassa'		
Rütbe	Osmânî	Mecîdî		
Yâver-i Harb Alî Şâmil Bey		Binbaşı	3	3
Yâver-i Harb Alî Nâil Efendi		Yüzbaşı		
Nizâmiye Emîr Çavuşu Mustafa Çavuş				
Nizâmiye Emîr Çavuşu Mehmed Çavuş				
Divân Kâtibi Hüseyin Hakkı Efendi		Ûlâ Sânisî		3
Arabî Kâtibi Muhammed Alî Efendi		Sâlise		
Hazînedâr Selîm Efendi				
Muhâsebe Kâtibi Hüseyin Efendi				
Muhâsebe Kâtibi Mehmed Hazravî Efendi				
Anbâr Kâtibi Abdullâh Efendi				

Rütbe Mecîdî

Emâret İmâmı Şeyh Alî Mansûri Efendi

Emâret Tabîbi Doktor Bekir Bey Kâimmakâm 4

Emâret Tabîbi Doktor Hüseyin Efendi Kolağası

“Kâimmakâm-ı Emâret Şerîf Alî bin Mehdî Efendi”

Kâimmakâm-ı Emâret Muâvini Şerîf Abdullâh bin Hâşim Efendi

Emâret Müdîr-i Umûru Mûsâ Efendi Mütemâyiz 3

Mukaddem-i Şürefâ ve Urbân-ı Şerîf Muhammed Mihnâ Efendi

Kavâsbaşı Bekir Ağa Kapucubaşı İkinci Kavâs Ahmed Ağa

Sancakdâr-ı Server Sancakdâr-ı Hâmid

Mîr-i Ahûr Şerîfbâz Efendi Serbânbaşı Hammâd

Mihmândâr Hasan bin Muhammed Mihmândâr Alî bin Cumhûr

Şemsiyedâr Elmas Ağa

Şeyhu’l Bevârdî İbrâhim Fakîh Şeyhu’l Bevârdî

Muhammed Lezîz

Şeyhu’l Bevârdî Bilâl Mehterbaşı Ahmed Hafâci

Mehterbaşı İbrâhim Şiâr Mehterbaşı Hüseyin Sabrî

Mehterbaşı Ömer Mehmed

(Meclis-i İdâre-i Vilâyet)

	Rütbe	Osmânî	Mecîdî
Kâdî	A'zâ-yı Tabî'iyye A'zâ-yı Müntahabe Şerîf Hüseyin Efendi bin Yahyâ	Mütemâyiz	
Müftî-i Haneî	Nâibü'l Harem Seyyid Osmân Efendi	Mütemâyiz	3
Defterdâr	Abdurrahmân Şeybî Efendi		
Mektûbcu	Seyyid Muhdar Efendi		
Harem-i Şerîf Müdîri			
Başkâtib Mustafa Reşîd Efendi	Mütemâyiz		
Refîki Mehmed Medenî Bey	Mukayyid Ârif Efendi		

(Meclis-i Temyîz-i Vilâyet)

(Riyâseti Mekke-i Mükerrreme Mevleviyetine Muhavveldir)

	Osmânî	Mecîdî
Hindîler Şeyhu'l-Meşâyih Muhammed Hüseyin Efendi	4	4
Cava Şeyhu'l-Meşâyih İbrâhîm Irâkî Efendi		
Abdülkâdir Meşşât Efendi		
Mehmed Bâ Selâme Efendi		
Mehmed Alî Efendi		
Hukûk Kâtibi	Müstantık İbrâhîm Efendi	

A
z
â

(Mektûbî-i Vilâyet Kalemi)

	Rütbe	Osmânî	Mecîdî
Başkâtib Pertev Bey	Sâlise		
Müsevvid-i Evvel Abdullâh Şermî Efendi	Sâlise		
Müsevvid-i Sâni Mustafa Fehmî Efendi			
Mübeyyiz-i Evvel Mehmed Emîn Efendi	Sâniye		3
Mübeyyiz-i Sâni Remzi Efendi	Sâlise		
Mübeyyiz Mehmed Alî Efendi	Râbi'a		
Diğeri Fikri Efendi			
Vilâyet Mütercimi Abdurrahmân Efendi	Sâniye		
Tercümân Ca'fer Efendi	Sâlise		
Arabî Kâtibi Reşîd Ekrem Efendi	Sâlise		

(Vilâyet Evrak Kalemi)

Evrak Müdîri Nûrî Efendi	Sâniye
Vâridât Mukayyidi Hâfız Alî Efendi	Sâlise
Sâdırât Mukayyidi Hâlid Efendi	Râbi'a

(Muhâsebe-i Vilâyet Kalemi)

	Rütbe	Mecîdî
Başkâtib Rızâ Efendi	Sâlise	
Cedvel Mukayyidi Mehmed Efendi	Sâlise	5
Ma'aş Mukayyidi Mehmed Alî Efendi		
Medîne-i Münevvere Mukayyidi Ahmed Efendi	Râbi'a	
Refîki Saîd Sırrı Efendi	Muktezâ Kâtibi Hûrşîd Efendi	Sâlise
Cidde Mukayyidi Hasan Efendi	Merkez Mukayyidi Refîki Hasîb Efendi	
Cedvel Mübeyyizi Hasan Mekkî Efendi	Sâlise	İşvan Mukayyidi Şükrü Efendi
Cedvel Mukayyidi Refîki Mehmed Bey		Derkenâr Mübeyyizi Emîn Efendi
Evrak Mukayyidi Şâfi'i Efendi		Mübeyyiz Osmân Burhân Efendi
Mübeyyiz Mustafa Efendi		
	Veznedâr AbdülHalîm Efendi	Sâlise
	Kâtibi İbrâhîm Efendi	

(Harem-i Şerîf Müdîriyeti)

Ruznamçecisi Hakkı Bey	Sâlise	Tahrîrât Kâtibi Alî Yemenî Efendi
Refîki Zekeriyâ Efendi		Refîki Ahmed Bey
Diğeri		Refîki İsmâîl Efendi
Veznedâr Mahmûd Efendi		

(Mahkeme-i Şer'îye)

Nâib Halîl Fehmî Efendi

Başkâtib İbrâhîm Efendi

Kâtib-i Sâni Şeyh İvaz Efendi

Tercümân Emîn Efendi

Muhzırbaşı

(Mekke-i Mükerrede'de Ebniye-i Askeriye Komisyonu)

Re'îs Sâdık Bey

Erkân-ı Harbiye Kâimmakâmı

Osmân Bey

Kâimmakâm

Mustafa Efendi

Kolağası

Nasrallâh Efendi

Yüzbaşı

Tevfik Ağa

Yüzbaşı

Efendi

Mülâzım

(Posta ve Telgraf Me'mûrları)

Mecîdî

Başmüdürlü Alî Rızâ Bey

Sâniye

3

Müfettiş Hâcî Şefik Bey

Sâniye

4

Kâtib Hilmi Efendi

Mekke-i Mükerrede Müdürlü Hakkı Efendi Sâniye

Cidde Müdürlü Rif'at Efendi Sâlise

Sevâkin Müdürlü Martir Efendi Sâlise

Muhâbere Me'mûru Corci Efendi

Mekke-i Mükerrede Muhâbere Me'mûru Râşid Efendi

Râbi'a

Sevâkin Muhâbere Me'mûru

diğeri

Efendi

Ser-çavuş Tâlib Ağa

(Mekke-i Mükەرreme Gurebâ Hastahânesi)

Tabîb Mustafa Efendi	Sâniye	Mecîdî
Eczâcî Ahmed Celâleddin Efendi	Râbi'a	5
Cerrâh Cevher Efendi	Râbi'a	5
Kâtib Tevfik Efendi		
Müdîr Hasîb Ağa		

(Matba'a-i Vilâyet)

Müdîr ve Ser-mürettib Abdülganî Efendi	
Mu'âvini Makineci Alî Efendi	
Mürettib Hâfız Hüseyin Efendi	Mürettib Taha Efendi
Mürettib Abdurrahmân Efendi	Mürettib ÖmerEfendi
Mürettib Ahmed Efendi	Mürettib Mehmed Receb Efendi
Merdaneci Abdülhamîd Ağa	
Mekke-i Mükەرreme Şevne Emîni	Mehmed Efendi
Kâtibi	Hayrî Efendi

(Mekke-i Mükەرreme'de Haseki Sultân İmâret-i Âmiresi)

İmâret Nâzırı Ahmed Hamdi Efendi

(Mekke-i Mükەرreme'de Mehmed Alî Paşa İmâreti)

Nâzırı Es'ad Bey Sâlise

{90}

(Ba'zı Memurîn)

Muhtesib Mustafa Ağa

Tanzîfât Me'mûru Mehmed Ağa

Astabcı İsmâîl Efendi

Sıhhiye Kâtibi Tevfik Efendi

Beytü'l Mâl Me'mûru Süleymân Efendi

{91}

Havâlî-i Hicâziye Umûm Kumandanı Vâlî-i Vilâyet

Osmân Nûrî Paşa

Rütbe

Mecîdî

Sîm-i İmtiyâz

Müşîr

Birinci

Madalyası

Yâver-i Harb Anber Ağa

Mülâzım

Rütbe

Osmânî

Mecîdî

Ondördüncü Fırka Kumandanı Medîne-i

Münevvere Muhâfızı Ahmed Fazıl Paşa

Ferîk

2

Fırka-ı Hümâyûnda Müstahdem Ömer Paşa Mirlivâ
(Erkân-ı Harbiye Dâiresi)

3

3

Re'îs Vehbi Bey

Binbaşî

Erkân-ı Harbiye Mülhak Yüzbaşî Şevki Efendi

Erkân-ı Harbiye Mülhak Yüzbaşî Nasrullah Efendi

Kâtib Mülâzım-ı Sâni Alî Efendi

Onuncu Alay	Miralayı	Münhal	
	Kâimmakâm	Osmân Bey	
	Alay Emîni	Münhal	
	İmâmı	Mahmûd Efendi	
	Kâtibi	Âbîdin Efendi	Plevne Medâyili
	Esvâb Emîni	İzzet Efendi	Yüzbaşı
	Sancakdârı	Halîl Ağâ	Mülâzım-ı Sânî
Onuncu alayın Mekke-i Mükerreme’de bulunan birinci taburu binbaşılığı		Münhal	
Kolağalığı	Münhal	Mecîdî	Tabur Kâtibi Âsaf Bey
Tabîb Mehmed Necîb Efendi Sâniye	4		Eczâcî Süleymân Efendi
Tüfenkci Mehmed Usta			
Birinci Bölük Yüzbaşısı Tâlib Efendi	Mektebden		
Mülâzım-ı Evveli Yûsuf Efendi		Mülâzım-ı Sânîsi Süleymân Ağâ	
İkinci Bölük Yüzbaşısı Mehmed Emîn Efendi			
Mülâzım-ı Evveli Sâdık Efendi		Mülâzım-ı Sânîsi Hüseyin Ağâ	
Üçüncü Bölük Yüzbaşısı Bahâeddîn Efendi			
Mülâzım-ı Evveli İbrâhim Ağâ		Mülâzım-ı Sânîsi Mehmed Ağâ	
Dördüncü Bölük Yüzbaşısı Ahmed Efendi			
Mülâzım-ı Evveli Mustafa Ağâ	Mülâzım-ı Sânîsi Hilmî Efendi Mektebden		
Onuncu Alayın İkinci Taburu Elli Dördüncü Alayın birinci taburu nâmını almıştır.			

Onuncu Alayın Mekke-i Mükerrreme’de Bulunan Üçüncü Taburu Binbaşısı

Bekir Fahrî Efendi	Plevne Madalyalı	
Kolağası Sa’îd Ağa	Girit Madalyalı	Tabur Kâtibi Hüseyin Efendi
Tabîb Doktor Nâşid Efendi	Yüzbaşı	İmâm Yûnus Efendi
Eczâcî Abdullâh Efendi		Cerrâh Mehmed Fâik Efendi
Tüfenkci Ahmed Usta		
Birinci Bölük Yüzbaşısı İbrâhim Ağa	Girit Madalyalı	
Mülâzım-ı Evveli Sâlih Efendi		Mülâzım-ı Sânîsi Hüseyin Hüsni Efendi
İkinci Bölük Yüzbaşısı Mustafa Efendi		
Mülâzım-ı Evveli Mehmed Ağa		Mülâzım-ı Sânîsi Mustafa Nûrî Efendi
Üçüncü Bölük Yüzbaşısı Hüseyin Ağa		
Mülâzım-ı Evveli Ömer Ağa		Mülâzım-ı Sânîsi Alî Rızâ Efendi
Dördüncü Bölük Yüzbaşısı Mehmed Ağa		
Mülâzım-ı Evveli Mehmed Ağa	Plevne	Mülâzım-ı Sânîsi Süleymân Ağa

Rütbe

Osmânî

Mecîdî

4

Elli Üçüncü Alay Miralayı Mehmed Lütfî Bey

Elli Üçüncü Alay Kâimmakâm İbrâhîm Edhem Bey	Yemen’de
Elli Üçüncü Alay Tabîb Mustafa Bey	Kâimmakâm
Elli Üçüncü Alay Emîni	Münhal
Elli Üçüncü Alay İmâmı	Tebdîl-i Havada

Elli Üçüncü Alay Kâtibi	Münhal
Elli Üçüncü Alay Esvâb Emîni Mehmed Ağa	Yüzbaşı
Elli Üçüncü Alay Sancakdâr	Münhal

Elli Üçüncü Alay'ın Mekke-i Mükerrerme'de Bulunan Birinci Taburu

Binbaşî Mahmûd Bey	Mektebden	
Kolağalığı	Münhal	Kâtib-i Tabur Cemâl Efendi
Eczâcî Alî Efendi		Cerrâh Mustafa Efendi
Tüfenkçi Osmân Usta		
Birinci Bölük Yüzbaşısı Alî Rızâ Efendi		
Mülâzım-ı Evveli Alî Efendi		Mülâzım-ı Sânîsi Anber Ağa
İkinci Bölük Yüzbaşısı Muhtâr Ağa		
Mülâzım-ı Evveli Zihni Efendi		Mülâzım-ı Sânîsi Mahmûd Ağa
Üçüncü Bölük Yüzbaşısı Rüstem Ağa		
Mülâzım-ı Evveli Fâik Efendi		Mülâzım-ı Sânîsi Eyüb Ağa
Dördüncü Bölük Yüzbaşısı Dâniş Efendi		
Mülâzım-ı Evveli İbrâhim Efendi		Mülâzım-ı Sânîsi Münhaldir

Elli Üçüncü Alay'ın Mekke-i Mükerrerme'de Bulunan Üçüncü Taburu

Binbaşısı Mehmed Şükrü Efendi		
Kolağalığı	Münhal	Kâtib-i Tabur Şükrü Efendi
Tabîb Sâlih Efendi		İmâm-ı Tabur İbrâhîm Efendi

Eczâcî Ahmed Efendi

Cerrâh Mahmûd Efendi

Tüfenkci Mustafa Usta

Birinci Bölük Yüzbaşısı Mehmed Ağa

Mülâzım-ı Evveli Mehmed Ağa

Mülâzım-ı Sânîsi Mehmed Tal'at Efendi

İkinci Bölük Yüzbaşısı Fuad Bey

Mülâzım-ı Evveli

Münhal

Mülâzım-ı Sânîsi Hüseyin Ağa

Üçüncü Bölük Yüzbaşısı Alî Lütî Efendi

Mülâzım-ı Evveli

Münhal

Mülâzım-ı Sânîsi Hûrşîd Efendi

Dördüncü Bölük Yüzbaşısı Tevfîk Efendi

Mülâzım-ı Evveli Ahmed Ağa

Mülâzım-ı Sânîsi

Münhal

Medîne-i Münevvere'de bulunan Elli Dördüncü Alay Miralayı Mustafa Bey

Kâimmakâmı İsmâîl Bey

Alay Emîni

Münhal

Alay Kâtibi

Münhal

Alay İmâmı Abdullâh Efendi

Esvab Emîni Kadri Efendi

Yüzbaşı

Sancakdâr

Elli Dördüncü Alay'ın Mekke-i Mükerreme'de Bulunan Birinci Taburu Binbaşısı

Ziyâ Bey

Tabîb Doktor Bekir Sıtkı Efendi

Binbaşı Mecîdî

4

Kâtib Behcet Efendi

Kolağası Mustafa Efendi

Eczâcî Mustafa Efendi

Tüfenkci Ustası

Münhal

Birinci Bölük Yüzbaşısı Süleymân Efendi

Mülâzım-ı Evveli Ahmed Ağa

Mülâzım-ı Sânîsi Alî Ağa

İkinci Bölük Yüzbaşısı İshak Efendi

Mülâzım-1 Evveli İbrâhîm Efendi

Mülâzım-1 Sânîsi Şevki Efendi Mektebden

Üçüncü Bölük Yüzbaşısı Hüsnü Efendi

Mülâzım-1 Evveli Mehmed Âkif Efendi

Mülâzım-1 Sânîsi Şevki Efendi Mektebden

Dördüncü Bölük Yüzbaşısı Hüseyin Ağa

Mülâzım-1 Evveli Münhal Mülâzım-1 Sânîsi Elmas Ağa

Elli Dördüncü Alay'ın Medîne-i Münevvere'de Bulunan İkinci Taburu

Binbaşısı Besîm Bey

Kolağalığı Münhal Kâtib Mu'âvini () Efendi

Tabîb Alî Efendi Tabur İmâmı () Efendi

Eczâcî Âtîf Efendi Cerrâh Yûsuf Efendi

Birinci Bölük Yüzbaşısı Haydar Efendi

Mülâzım-1 Evveli Alî Bey Mülâzım-1 Sânîsi Münhal

İkinci Bölük Yüzbaşısı Velî Ağa

Mülâzım-1 Evveli Râgıb Ağa Mülâzım-1 Sânîsi Kadri Efendi

Üçüncü Bölük Yüzbaşısı Emîn Ağa

Mülâzım-1 Evveli Münhal Mülâzım-1 Sânîsi Mustafa Efendi

Elli Dördüncü Alay'ın Medîne-i Münevvere'de Bulunan Üçüncü Taburu

Dördüncü Bölük Yüzbaşısı Halil Ağa

Mülâzım-ı Evveli ()

Mülâzım-ı Sânîsi Mustafa Efendi

Elli Dördüncü Alay'ın Medîne-i Münevvere'de Bulunan Üçüncü Taburu
Binbaşısı Hakkı Efendi

Kolağalığı

Münhal

Tabur Kâtibi Cemîl Efendi

Tabur İmâmı Yûsuf Efendi

Cerrâh Hâfız Hüseyin Efendi

Tüfenkci Hasan Usta

Birinci Bölük Yüzbaşısı Nûrî Ağa

Mülâzım-ı Evveli Mehmed Ağa

Mülâzım-ı Sânîsi Mehmed Ağa

İkinci Bölük Yüzbaşısı Osmân Ağa

Mülâzım-ı Evveli Ömer Efendi

Mülâzım-ı Sânîsi Alî Efendi

Üçüncü Bölük Yüzbaşısı Reyhan Ağa

Mülâzım-ı Evveli Hüseyin Ağa

Mülâzım-ı Sânîsi

Münhal

Dördüncü Bölük Yüzbaşısı Hakkı Efendi

Mülâzım-ı Evveli İsmâîl Ağa

Mülâzım-ı Sânîsi Mehmed Efendi

Elli Dördüncü Alay'ın Medîne-i Münevvere'de Bulunan Dördüncü Taburu

Binbaşısı

Münhal

Tabîb Mehmed Alî Efendi

Binbaşısı

Kolağası Rauf Bey

Tabur İmâmı Ahmed Efendi

Tabur Kâtibi Mu'âvini Halil Efendi

Cerrâh Ömer Efendi

Tüfenkci Muhiddin Usta

Birinci Bölük Yüzbaşısı Nûrî Efendi

Mülâzım-ı Evveli Sâlih Ağa

Mülâzım-ı Sânîsi Hamîs Ağa

İkinci Bölük Yüzbaşısı Halil Efendi

Mülâzım-ı Evveli Ziver Efendi

Mülâzım-ı Sânîsi Hamîd Ağa

Üçüncü Bölük Yüzbaşısı Mustafa Efendi

Mülâzım-ı Evveli

Münhal

Mülâzım-ı Sânîsi Ahmed Efendi

Dördüncü Bölük Yüzbaşısı Hüseyin Ağa

Mülâzım-ı Evveli Mehmed Ağa

Mülâzım-ı Sânîsi

Münhal

Kılâ'-i Hicâziye Topcu Ümerâ ve Zâbitânı

	Rütbe	Mecîdî
Hicâz Topcu Kumandanı Şevki Bey	Kâimmakâm	
Mehmed Câvid Ağa	Binbaşı	4
Mustafa Efendi	Alay Emîni	5
Mustafa Efendi	Kolağası	Plevne
Alî Rızâ Efendi	Tabur Kâtibi	
Zeynelâbidîn Efendi	Tabur İmâmı	
Hamdullah Efendi	Tabîb	
Mehmed Emîn Efendi	Cerrâh	
Mehmed Nûrî Efendi	Cerrâh	
Başdemirci Mehmed Efendi		5
Sarâcbaşı Mehmed Ağa		
Birinci Bölük Yüzbaşısı Ömer Efendi		
Mülâzım-ı Evveli Alî Ağa	Mecîdî	4
		Mülâzım-ı Sânîsi İsmâîl Ağa
Mülâzım Abdulgaffâr Ağa		

İkinci Bölük Yüzbaşısı Abdülazîz Ağa Mecîdî 5

Mülâzım-1 Evveli Münhal Mülâzım-1 Sâni'si Mehmed Ağa Mülâzım Ahmed Ağa

Hâssa Ordu-yı Hümâyûnu'nun Seyyâr Sekizinci Topcu Alayı'nın Mekke-i Mükerrerme'de Bulunan Dokuzuncu Dağ Bölüğü Zâbitânı

Yüzbaşı Ömer Efendi Kâtib Mu'âvini Edhem Efendi

Mülâzım-1 Evveli İbrâhîm Ağa Mülâzım-1 Sâni Hüseyin Ağa Sırp Madalyalı

Mülâzım-1 Sâlis Mustafa Ağa Kamacı Ustası Nûrî Efendi

Açıkda Bulunan Zâbitân

Yüzbaşı Osmân Efendi Mektebden Mecîdî

Yüzbaşı Fahreddin Efendi Mektebden 5

Yüzbaşı Mahmûd Bey Yüzbaşı Süleymân Ağa

Yüzbaşı Mûsâ Efendi Yüzbaşı Hüseyin Ağa

Yüzbaşı Mehmed Kâmil Ağa Yüzbaşı Râşid Efendi

Hicâz Vilâyeti Alay Beyi Abdürrezzâk Bey

Mecîdî

İdâre Emîni Sâim Efendi 4

Süvârî Birinci Tabur Ağası İsmâîl Efendi 4

Hesâb Emîni Seyyid Efendi

Birinci Bölük Ağası Mehmed Efendi Mu'âvin Mehmed Ağa

Jurnal Emîni Münhal

{100}

İkinci Bölük Ağası Velî Ağa

Mu'avini Mehmed Hilmî Ağa

Jurnal Emîni

Münhal

Üçüncü Bölük Ağası Tahsîn Efendi

Mu'avini Osmân Efendi

Jurnal Emîni

Münhal

Dördüncü Bölük Ağası Emîn Efendi

Mu'avini Ârif Ağa

Jurnal Emîni Osmân Ağa

Süvârî İkinci Tabur Ağası Alî Efendi

Hesâb Emîni Mustafa Efendi

Birinci Bölük Ağası Abdurrahmân Ağa

Mu'avini

Münhal

Jurnal Emîni Hüseyin Ağa

İkinci Bölük Ağası İbrâhîm Şükrü Ağa

Mu'avini Osmân Ağa

Jurnal Emîni Sâdık Bey

Üçüncü Bölük Ağası Ahmed Şükrü Efendi

Mu'avini Mehmed Ağa

Jurnal Emîni Sâdık Ağa

Dördüncü Bölük Ağası Mehmed Ağa

Mu'avini Alî Ağa

Jurnal Emîni

Münhal

Piyâde Tabur Ağası Selîm Ağa

Hesâb Emîni Mustafa Efendi

Birinci Bölük Ağası Mahmûd Ağa

Mu'avini Mahmûd Efendi

Jurnal Emîni Mustafa Efendi

İkinci Bölük Ağası İsmâîl Efendi

Mu'avini Mehmed Ağa

Jurnal Emîni Mehmed Ağa

Üçüncü Bölük Ağası Halîl Ağa

Mu'âvini Mehmed Ağa

Jurnal Emîni Ahmed Efendi

Dördüncü Bölük Ağası Edhem Ağa

Mu'âvini Ahmed Ağa

Jurnal Emîni

Münhal

(Hecinli Bîşe Tabur Ağası Dervîş Ağa)

Hesâb Emîni Sâdık Efendi

Birinci Bölük Ağalığı

Münhal

Mu'âvini Mehmed Ağa

Jurnal Emîni Hâmid Ağa

İkinci Bölük Ağası Alî Ağa

Mu'âvini Münhal

Jurnal Emîni

Münhal

Üçüncü Bölük Ağası Mehmed Alî Efendi

Mu'âvini Münhal

Jurnal Emîni Dügaym Ağa

Dördüncü Bölük Ağası Abdülhafız Ağa

Mu'âvini Fikri Efendi

Jurnal Emîni İbrâhîm Efendi

(Medîne-i Münevvere Tabur Ağası Veysel Ağa)

Hesâb Emîni Sâlih Efendi

Piyâde Birinci Bölük Ağası İsmâîl Ağa

Mu'âvini Mehmed Ağa

Jurnal Emîni Hüseyin Efendi

Piyâde İkinci Bölük Ağası Mehmed Ağa

Mu'âvini Mustafa Ağa

Jurnal Emîni Nûrî Ağa

Piyâde Üçüncü Bölük Ağası Hasan Bey

Mu'âvini Hâfız Mehmed Efendi

Jurnal Emîni

Münhal

Süvârî Dördüncü Bölük Ağası İsmâîl Ağa

Mu'âvini Yûsuf Efendi

Jurnal Emîni Hüseyin

Süvârî Beşinci Bölük Ağası Hüseyin Ağa Mu'âvini Münhal

Jurnal Emîni İbrâhîm Efendi

Altıncı Ukayl Bölük Ağası Abdülhâfız Ağa

Mu'âvini Abdullâh Ağa

Jurnal Emîni Mehmed Ağa

(Dâire-i Vilâyet Kavâs Başısı Abdullâh Ağa)
(İkincisi Hasan Ağa)

Malatyalı Osmân Ağa

Malatyalı İsmâîl Ağa

Kayserili Osmân Ağa

Urfalı Sâlih Ağa

Ankaralı Hasan Ağa

Karaçamlı Mustafa Ağa

Urfalı Mehmed Alî Ağa

Habeşî Ferec Ağa

Âsitâneli Hüsnü Ağa

Bursalı Necîb Ağa

Âsitâneli Tevfik Ağa

Mekkeli Alî Ağa

Malatyalı diğer Osmân Ağa

(Mefâtî ve Müderrisîn-i Kirâm Esâmîsi)

(Mefâtî-i Kirâm Esâmîsi)

Hanefî Müftîsi Abdurrahmân Sirâc Efendi

Şâfi 'î Müftîsi Seyyid Dahlân Efendi

Mâlikî Müftîsi Muhammed Efendi

Hanbelî Müftîsi Halef Efendi

(Müderrisîn-i Kirâm'ın Beş Yüz Kuruş Sâliyelisi)

Seyyid İbrâhîm Mirganî Efendi

Şeyh Muhammed Sa'îd Cân Efendi

Şeyh Ahmed Mirganî Efendi

Seyyid Muhammed Sâlih Zevâvî Efendi

Ahîshâvîzâde Abdullâh Efendi

Şeyh Süleymân Nakşibendî Efendi

Şeyh Muhammed Alî bin Sâdık Kemâl Efendi

Ebûbekir Besyûnî Efendi

Hâfız-ı Kütüb Mahmûd Efendi

Muhammed Sa'dî Efendi

Dağıstânî Muhammed Efendi

Seyyîd Cemâl-ül-Leyl Efendi

(Müderrisîn-i Mûmâileyhimin Üç Yüz Kuruş Sâliyelisinin Esâmîsi)

Şeyh Muhammed Hasbullah Efendi

Şeyh Abdülkâdir Müşât Efendi

Dağıstânî Abdülhamîd Efendi

Seyyîd Ömer Sekkâf Efendi

Şeyh Ahmed Ebû'l-Hayr Efendi

Şeyh Abbâs Mirdâd Efendi

(Müderrisîn-i Mûmaileyhimin Üç Yüz Kuruş Sâliyelisinin Esâmîsi)

Seyyid Ebû Bekir Mirganî Efendi

Şeyh Muhammed Besyûnî Efendi

Şeyh Ahmed bin Emîn Efendi

Abbâs Sâdık Efendi

Şeyh Muhammed Bâ Basîl Efendi	Seyyid Hüseyin Fityânî Efendi
Seyyid Mihzâr Sekkaf Efendi	Sâlim Abbâs Efendi
Hindî Şeyh Rahmetullâh Efendi	Şeyh Muhammed Mansûrî Efendi
Seyyid Muhammed bin Seyyid Muhammed Mirgânî Efendi	Şeyh Ömer Şâmî Efendi
Şeyh Abdülkâdir Hûkîr Efendi	Şeyh Hüseyin Tayyib Efendi
Şeyh Mustafa Affî Efendi	Seyyîd Hüseyin Arab Efendi
Seyyid Ömer Şatâ Efendi	Şeyh Muhammed Râzî Efendi
Seyyid Abdullâh Zevâvî Efendi	Şeyh Mehmed Ebûrreş Efendi
Şeyh Süleymân Fakîh Efendi	Dağıstanî Ca'fer Efendi
Şeyh Muhammed Sa'îd Edîb Efendi	Şeyh Muhammed El-Münşâvî Efendi
Şeyh Mûsa Nakşibendî Efendi	Şeyh Abdullâh Hazarî Efendi
Seyyid Ebû Bekir Şatâ Efendi	Konyalı Hasan Efendi
Seyyid Alî Mirganî Efendi	Seyyid Ahmed Zevâvî Efendi

(Müderrişîn-i Mûmaileyhimin İki Yüz Kuruş Sâliyelisinin Esâmîsi)

Şeyh Abdüsselâm Kâdî Efendi	Seyyid Ulvî Bin Muhammed Sâlih Ukayl Efendi
Şeyh Ebû Bekir Müftî Efendi	Şeyh Abdülkâdir Abdülganî Efendi

(Müderrişîn-i Mûmaileyhimin Yüz Kuruş Sâliyelisinin Esâmîsi)

Şeyh Sâlih bin Sıddîk Kemâl Efendi	Seyyîd Ulvî Sekkâf Efendi
Seyyid Muhammed Efendi El-Mekkî El-Kütübî	Şeyh İbrâhîm bin Mûsâ Efendi

(Müderrisîn-i Mûmâ İleyhimin Mülâzimîni)

Seyyid Sultân Efendi Dağıstanî	Seyyid Ukayl bin Seyyid Kâsım Efendi
Şeyh Abdullâh Efendi bin Müftî El-Mâlikîyye	Şeyh Ferec Gazzâvî Efendi
Şeyh Abdürrahîm Rahîm El-Kütübî Efendi	Seyyid Ahmed bin Abdullâh Bâ Fakîh
Seyyid Muhammed Mehdî Efendi	Şeyh Osmân Râzî Efendi
Şeyh Muhammed Alî Bâ Hanşel Efendi	Mâlikî Müftîsi Şeyh Muhammed Efendi
Muhammed Sâlih Halife Efendi	Şeyh Muhammed Zür'a Efendi
Şeyh Muhammed El-Kitânî Efendi	Şeyh Muhammed Firdevs Efendi
Hanbelî Müfîsi Şeyh Alî Efendi	Şeyh İbrâhim Sabbâğ Efendi
Şeyh Ömer Hâcetî Efendi	Seyyid Muhammed Gazâlî Efendi
Abdurrahmân Fârisî Efendi	Şeyh Muhammed Yâsîn Efendi
Şeyh Abdürrahîm Cemâl Efendi	Şeyh Ahmed Şemmâ' Efendi
Şeyh Muhammed Nüvvâb Efendi	Şeyh Abdurrahmân Şîbî Efendi
Şeyh Ahmed Selâme Efendi	Şeyh Muhammed Sâlih Şîbî Efendi
Şeyh Muhammed Âbidîn El-Merhûm Şeyh Hüseyin Efendi	
Şeyh Ahmed bin Abdullâh Fakîh Efendi	Seyyid Ahmed bin Sâlim Attâs Efendi
Şeyh İbrâhim Tunusî Efendi	Şeyh Hasan Kâzım Efendi
Şeyh Alî bin Abdullâh Reis Efendi	Seyyid Zeynelâbidîn Cemelülleyl Efendi
Abdullâh bin Muhammed El-A'tâ Efendi	Muhammed Emîn bin Muhammed Alî Mirdâd Efendi
Muhammed Bedevî Efendi	Şeyh Ahmed bin Eş-Şeyh Alî Neccâr Efendi
Şeyh İsmâîl Nüvvâb Efendi	Abdülvehhâb Basravî Efendi

Şeyh Ahmed Bâ Basîl Efendi	Şeyh Ömer Bâ Cüneyd Efendi
Şeyh Halil bin Âdem El-Cebertî Efendi	Şeyh Yûsuf El-Cebertî Efendi
Şeyh Abdülkâdir Şems Efendi	Şeyh Hasan El-Münşid Efendi
Seyyid Ahmed bin Yahyâ Müezzîn	Şeyh Abdurrahmân Bâ Basîl Efendi
Şeyh Süleymân Kâdı Efendi	Seyyid Abdullâh bin Seyyid Ömer Bâ Rûm Efendi
Vidin Muhâcirlerinden Yaşar Efendi	
Hasbullâh Efendizâde Şeyh Muhammed Alî Efendi	
Şeyh Abdullâh bin Abdülhay ez-Zübeyr Efendi	
Seyyid Ömer bin Sâlim bin Ömer El-Attâs Efendi	
Seyyid Abdülhâdi bin Es-Seyyid Muhammed Kütübî Efendi	Şeyh Mehmed Hakkı Efendi
Seyyid Hüseyin El-Habeşî Efendi	

(Harem-i Şerîf'in Muvazzaf Me'mûr ve Hademesinin Esâmîsi)

Nâibü'l-Harem Seyyid Osmân Efendi	Mütemâyiz Mecîdî	3
Miftâh-dâr-ı Beyt-i Sa'âdet Şeyh Ömer Şîbî Efendi	Pâye-i Mücerred	
Kâimmakâm-ı Nâibü'l-Harem Seyyid Ahmed Efendi	Mecîdî	3

(Mezheb-i Hanefînin İkişer Yüz Kuruşlu E'imme ve Hutabâsı)

Şeyhu'l-Hutaba Seyyid Hüseyin Cemîlülleyl Efendi

Şeyh Ahmed Ebûlhayr Mirdâd Efendi	Şeyh Abdülmü'tî Mirdâd Efendi
Şeyh Abdüsselâm Kâdı Efendi	Şeyh Alî Kal'î Efendi
Seyyid Hüseyin Fityânî Efendi	Şeyh Muhammed Abbâs Efendi

Şeyh Muhammed Mirdâd Efendi

Şeyh Muhammed Sâlih Atıyye Efendi

Şeyh Abdürrahman Mahdûmî Şeyh Muhammed Hasan Uceymî Efendi

Dervîş Müftî Efendi

Süleymân Müftî Efendi

Şeyh Muhammed Sâlih Uceymî Efendi

Şeyh Abdullâh ibni Mustafa Mirdâd Efendi

Şeyh Muhammed Mekkî Kütübî Efendi

Şeyh Es'ad Sünnî Efendi

Şeyh Ahmed Mîre Efendi

Müftî Şeyh Abdurrahmân Sirâc Efendi

Şeyh Attâslatîf Atıyye Efendi

Şeyh Muhammed Emîn Mirdâd Efendi

Hasan Efendi Aydıncıklı Efendi

Şeyh Abdurrahmân Kâdı Efendi

Şeyh Muhammed Zâkir Hûc Efendi

Şeyh Hamza Mirdâd Efendi

Seyyid Ahmed Nâibü'l-Harem Efendi
Efendi

Şeyh Ömer İbnü's-Şeyh Muhammed Abdürresûl

Mezheb-i Mezkûrun Yüz Kuruşlu E'immesi

Şeyh Muhammed Alî Uceymî Efendi

Şeyh Abdülkerîm Salâh Efendi

Şeyh Abdülhafîz Hûc Efendi

Şeyh Hüseyin Kadî Efendi

Mustafa Maraşlı Efendi

Şeyh Ebû Bekir bin Abdullâh Müftî Efendi

Şeyh Abdülhamîd Şefî Efendi

Emîn Hüdâverdi Efendi

Abdülganî Uceymî Efendi

Ebûssu'ûd Sünnizâde Şeyh Hasan Efendi

Şeyh Muhammed Küçük Efendi

Mezheb-i Mezkûrun Kırk Kuruşlu E'immesi

Şeyh Muhammed Takî Efendi

Şeyh Ömer Mirdâd Efendi

Şeyh Osmân Hadîdî Efendi

Şeyh Abdülhafîz Uceymî Efendi

Şeyh Abdürrahîm Cemâl Efendi

Şeyh Muhammed Efendi

Seyyid Hasan ibni Muhammed Küçük Efendi

(Mezheb-i Mezkûrun İmâmet-i Mülâzımları)

Şeyh Süleymân Ebûlferec Efendi

Şeyh Muhammed Zûr'a Efendi

Şeyh İbrâhim Uceymî Efendi

Şeyh Abdülmelik Fettenî Efendi

Müftizâde Şeyh Abdurrahmân Efendi

Nâibü'l-Harem Seyyid Osmân Efendi

Şeyh Abdullâh Abdüşşekür Efendi

Müftizâde Şeyh Ahmed Efendi

Seyyid Abdullâh Ulvî Efendi

Seyyid Alî Mirganî Efendi

Şeyh Abdülmü'tî Cemâl Efendi

Şeyh Ahmed Emîn Efendi

Şeyh Hasan Arab Efendi

Şeyh Abdülkâdir Hûkîr Efendi

Şeyh Sâlim Uceymî Efendi

Şeyh Hasan Tayyib Efendi

Şeyh Abdullâh Sünnî Efendi

Şeyh Muhammed Yâsîn Efendi

Şeyh Rıdvân Mirdâd Efendi

Şeyh Ahmed Müftî Efendi

Seyyid Abdülhâdî El-kütübî Efendi

Seyyid İbrâhim Nâibü'l-Harem Efendi

Şeyh Muhammed Kâdî Efendi

Seyyid Muhammed Mirganî Efendi

Şeyh Hasan Kal'î Efendi

Şeyh Abdullâh bin Şeyh Hüseyin Kâdî Efendi

Şeyh Muhammed Sâlih Mirdâd Efendi

Şeyh Dervîş Uceymî Efendi

Uceymî Efendizâde Şeyh Abdülkâdir Efendi

Abbâs bin Sıddîk Efendi

Süleymân Nâibü'l-Harem Efendi

(Mezheb-i Şâfi’i’nin İki Yüz Kuruşlu E’imme ve Hutebâsı)

Seyyid Hüseyin Cemelülleyl Efendi

Seyyid Ahmed Dahlân Efendi

Abdullâh Fâkih Efendizâde Şeyh Ahmed Efendi

Seyyid Ebû Bekir Şillî Efendi

(Mezheb-i Mezkûrun Yüz Kuruşlu İmâmları)

Şeyh Abdullâh Efendi

Seyyid Ayderûs Sekkâf Efendi

(Mezheb-i Mezkûrun Kırk Kuruşlu İmâmları)

Şeyh Abdullâh Reis Mahdûmu Alî Efendi

Seyyid Ömer Sekkâf Efendi

Mezheb-i Mezkûrun İmâmet-i Mülâzımları

Seyyid Ömer Fad’ak Efendi

Seyyid Mihzâr Sekkâf Efendi

Seyyid Ulvî Sekkâf Efendi

Seyyid Zeynelâbidîn Cemelülleyl Efendi

Şeyh Muhammed Besyûni Efendi

Şeyh Muhammed Bâ Basîl Efendi

Şeyh Muhammed Sâlih Zevâvî Efendi

Seyyid Ukayl Kâsım Efendi

Şeyh Muhammed Sa’îd Basrâvî Efendi

Seyyid Muhammed Fad’ak Efendi

Şeyh Muhammed Sâlih Şîbî Efendi

Şeyh Abdurrahmân Şîbî Efendi

Şeyh Abdülkâdir Şîbî Efendi

Şeyh Abdullâh Zevâvî Efendi

Şeyh Yâsîn Besyûnî Efendi

Şeyh Muhammed Sa’îd Rızk Efendi

Şeyh Muhammed Kürdî Efendi

Mezheb-i Mâlikî'nin İki Yüz Kuruşa Mâlik Hutâbat ve İmâmeti

Şeyh Ebû Bekir Besyûni Efendi

Şeyh Muhammed Efendi

Seyyid Abdülazîz Efendi

Seyyid Sıddîk Efendi

Mezheb-i Mezkûrun Kırk Kuruşlu Mülâzimîni

Seyyid İbrâhim bin Muhammed Kebîr Efendi

Şeyh Abdülkâdir Meşşât Efendi

Mezheb-i Mezkûrun Bilâ-Ma'âş Mâlâzımîni

Seyyid Süleymân Kebîr Efendi

Seyyid Dervîş Zevâvî Efendi

Şeyh Abdullâh Efendi

Şeyh Muhammed Ömer Besyûnî Efendi

Seyyid Ahmed Zevâvî Efendi

Şeyh El-Emîr Efendi

Seyyid Abdurrahmân Efendi

Şeyh Âbid Efendi

Mezheb-i Hanbelî'nin İki Yüz ve Yüz ve Kırk Kuruşlu İmâmları

Şeyh Muhammed Alî ibni Muhammed Müftî-i Hanâbile Efendi

Şeyh Sâlih ibni Ahmed Efendi

Şeyh Halef Efendi

Mezheb-i Mezkûrun Bilâ Ma'âş Mülâzimîni

Şeyh Abdullâh Efendi

Şeyh Muhammed Sâlih Efendi

Ağavât-ı Harem-i Şerîf

Şeyhu'l-Ağavât İbrâhim Ağa

Nakîbü'l-Ağavât Abdülhafîz Ağa

Sâlim Ağa Berkâvî

Abdurrahmân Ağa Muhammed

Server Ağa

Alî Ağa Berkâvî

Fîrûz Ağa Bîkem

Cevher Ağa Bâsım

Ahmed Ağa Mahbûb

Yâsîn Ağa

Muhammed Ağa Neccârî

Abdülkâdir Sa'îd Ağa

Emîn Ağa Meşârî

Süleymân Ağa Bîkem

Abdüllatîf Ağa

Abdülkerîm Ağa Sa'îd

Abdülfettâh Ağa

Halîl Ağa Ca'fer

Beşîr Ağa Osmân

Kâsım Ağa

Emîn Ağa İbrâhim

Yâ'kûb Ağa Şerîf

Yûnus Ağa Server

Muhammed Sâlih Ağa

Muhammed Sâdık Ağa

Elmâs Ağa

Îsâ Ağa

Ya'kûb Ağa

Muhyiddîn Ağa

İsmâîl Ağa Îsâ

Ahmed Süleymân Ağa

Abdurrahmân Ağa İbrâhim

Bilâl Ağa Cevher

Selîm Ağa Elmâs

Hüseyin Ağa Server

Yûsuf Ağa Mahmûd

Cevher Ağa Kâsım

Sâlih Ağa Bilâl

Mercân Ağa Süleymân

Anber Ağa

Nasîb Ağa

Mustafa Ağa Yahyâ

Abbâs Ağa Berkâvî

Fîrûz Ağa Mısırî

İshâk Ağa Alî

Hâlîd Ağa Cevher

Miskâl Ağa

Nizâmüddîn Ağa

Hasan Ağa

Emân Ağa

Ferec Ağa

Harem-i Şêrif Mü'ezzinleri

Mü'ezzinbaşî Seyyid Sâlim Efendi	Amasyalı Şâkir Efendi
Şeyh Alî Efendi Gamrâvî	Nâsır Abdülganî Efendi
Muhammed ibni İbrâhim Bedr Efendi	Abdullâh Efendi Bağdâdî
Abd bin Alî Cûde Efendi	Seyyid Muhammed Tâhir Efendi
Muhammed Emîn Efendi Amasyalı	
Abdullâh ibni Muhammed Bosnevî Efendi	Haccâc ibni Ahmed Mekkî Efendi
Ebûssu'ûd bin İsmâîl Efendi	Abdûh Bâb Efendi
Abdullâh Muhammed Abbâs Efendi	Mü'ezzin Alî Tüffâha Efendi
Amerî Efendi	Osmân Efendi
Seyyid Ukayl Efendi	Muhammed ibni Mansûr Efendi
Seyyid Abdurrahmân Efendi	Osmân Narî Efendi
Şeyh Abdüsselâm Re'is Efendi	Muhammed Alî Efendi
Şeyh Ahmed Efendi Re'is	Şeyh Alî Efendi Re'is
Muhammed Efendi Keşmîri	Seyyid Sâlim Efendi
Sâlih ibni Muhammed Fütûh Efendi	Şeyh Muhammed Meddâh Efendi
Muhammed Efendi	Muhammed Ömer Efendi
Süleymân Meddâh Efendi	Mekîr-i Mâlikî Hasan Kavî Efendi
Merkî-i Hutabâ Abdullâh Efendi	Amasyalı Şâkir Efendi
Bağdâdî Hâşim Efendi	

Hazret-i İmâm Alî Mescid-i Şerîfî Mü'ezzini Muhammed Mısırî Efendi

Cebel-i Ka'be Mü'ezzini Alî Muhammed Efendi

Mübelliğ-i Makâm-ı Hanefî Nâsır Abdülganî Efendi

Mübelliğ-i Makâm-ı Şâfi'î Yahyâ Efendi

Sebîl-i Gûrî Sebîlcisi Alî Efendi

Mülâzim Müşiddî Elmâs Ağa

Vakkâdîn-i Harem-i Şerîf

Seyyid Hâşim Efendi

Seyyid Alî Efendi

Seyyid Abdullâh Efendi

Seyyid Ebûssu'ûd Efendi

Seyyid Hüseyin Mehdî Efendi

Seyyid Ulvî Efendi

Seyyid Muhammed Ebûssu'ûd Efendi

Alî ibni Ca'fer Efendi

Ferrâşîn-i Harem-i Şerîf

Şeyhu'l-ferrâşîn Süleymân Ebûlferec Efendi

Seyyid Osmân Efendi

Bağdâdî Abdülkâdir Efendi

Anber Efendi

Şeyh Muhammed Efendi

Ahmed Efendi

Seyyid Muhammed Tâhir Efendi

Abdullâh Efendi

Şeyh Abdurrahmân Fettân Efendi

Abdullâh Efendi

Süleymân Ahmed Ferrâş Efendi

Muhammed Reşîd Keşmîri Efendi

Müşidyân-ı (Meşedyân-ı) Harem-i Şerîf

Şeyhu'l-Müşidyân Muhammed Sa'id Edîb Efendi Nâibü'l-Harem Seyyid Ahmed Efendi

Abdurrahmân Tayyib Efendi	Abdurrahmân Hüsni Efendi
Yâsînzâde Muhammed Efendi	Şeyh Muhammed Meddâh Efendi
Muhammed Nûrî Efendi	Abdûlmü'min Efendi
Mağribî Şeyh Muhammed Sâlih Efendi	Muhammed Alî Kibârî Efendi

Kennâsin-i Harem-i Şerîf

Ahmed Efendi	Seyyid Abdullâh Efendi
Şeyh Alî Ahdar Efendi	Şeyh Muhammed Sa'îd Kibârî Efendi
Halîl İbrâhîm Efendi	Alî Efendi
Nâibü'I-Harem Seyyid İbrâhîm Efendi	Muhammed Atıyye Lebbânîzâde Ukayl Efendi
Mahmûd Usta Efendi	Seyyid Osmân Efendi
Bosnevî Muhammed Sâlih Efendi	Sâlimîn Ağa
Seyyid Abdüllatîf Fakîh Efendi	Seyyid Ahmed Edîb Efendi,
ElmâsAğa	Bekrî Efendi
Şeyh Abdurrahmân Server Efendi	Nâibü'I-Harem Seyyid Ahmed Efendi
Zeynî Efendi	Ömer Efendi
İbrâhîm Fikrî bin Şerîf Muhammed Avnî	Mütemâyiz Mecîdî 41

Bevvâbîn-i Harem-i Şerîf

Şeyhu'I-Bevvâbîn Muhammed Mirza Efendi	
Bâbü's-Selâm Bevvâbî Seyyid Alî Kâfî Efendi	Diğeri Nûr Efendi
Bâbü'd-Derîbe Bevvâbî Malatyalı Muhammed Efendi	

Bâbü'z-Ziyâde Bevvâbî Hindî İmâmüddîn Efendi

Diğeri Osmân Bennâ Efendi

Bâbü'l-Kutbî Bevvâbî Abdurrahmân Efendi

Bâbü'l-Bâsitiyye Bevvâbî Muhammed Sa'îd Edîb Efendi

Bâbü'l-Atîk Bevvâbî Seyyid Abdurrahmân Hâce Beke Efendi

Bâbü'l-Umre Bevvâbî Ârif Dede Efendi

Bâb-ı İbrâhim Bevvâbî Süleymânî Alî Efendi

Bâbü'l-Vedâ' Bevvâbî Süleymân Meddâh Efendi

Bâb-ı Ümmühânî Bevvâbî İbrâhim Abdülkerîm Efendi

Diğeri Elmâs Ağa

Bâbü'l-Mücâhid Bevvâbî Sırrı Dede Efendi

Bâbü'l-Ciyâd Bevvâbî Ahmed Halîsî Efendi

Bâbü's-Safâ Bevvâbî Elmâs Efendi

Diğeri Seyyid Yahyâ Efendi

Bâbü'l-Bağle Bevvâbî Süleymânî Muhammed Nûr Efendi

Bâbü'n-Nu'ûş Bevvâbî Şeyh Bâ Selâme Efendi

Bâb-ı Alî Bevvâbî Muhammed Ahdar Efendi

Diğeri Ahmed Efendi

Bâb-ı Abbâsî Bevvâbî Muhammed Mirza Efendi

Bâbü'n-Nebî Aleyhi's-Salâtü Ve's-Selâm Bevvâbî Bekri Kamre Efendi

Müşiddî Bevvâb Seyyid Abdülvâhid Efendi

Diğeri Kürdî Yahyâ Efendi

Cebbâdîn-i Bi'r-i Zemzem-i Şerîf

Şeyhu'l-Cebbâdîn Şeyh Abdüsselâm Efendi

Seyyid Ahmed Hamîd Efendi

Şeyh Alî Re'is Efendi

Şeyh Sadaka Efendi

Şeyh Abdüllatîf Âlim Efendi

Abbâs Efendi

Abdüllatîf Dûkî Efendi

Muhammed Sa'îd Efendi

Şeyh Hasan Abdülkâdir İlyâs Efendi

Şeyh Ömer Abdülganî Efendi

Şeyh İsmâîl Tâlib Efendi

Ba'zı Huddamân-ı Harem-i Şerîf

Mübahir Yahyâ Efendi

Mühendis-i Harem-i Şerîf İsmâîl Efendi

Du'âcı Sergi Şeyh Hamza Efendi

Çavuşu'l-Harem Muhammed Sa'îd Kibârî Efendi Neccârü'l-Harem Muhammed Efendi

Sakai'yi Şümu'İsmâîl Tüffâha Efendi

Sakâi'-yi Tuyûr Abdürrahîm Efendi

Diğeri Sa'îd Mezâra'î Efendi

Murahham-ı Cebel-i Kubeys Hasan Gundûre Efendi

Mü'ezzin-i Cebel-i Kubeys Şeyh Ahmed Re'îs Efendi

Münâdî-i Salâ Şeyh Ömer İlyâs Efendi

Şeyyâl-i Kamâyim Elmâs Efendi

Diğeri Sa'îd Efendi

Mü'ezzin-i Mevlidi'n-Nebî Aleyhi's-Salâtü Ve's-Selâm Muhammed Efendi

Tercümân-ı Mahkeme-i Mekke-i Mükerreme Muhammed Emîn Efendi

Huddam-ı Bey'atü'r-Rıdvân Muhammed Efendi

Kadîmü'l-Ma'âş Ba'zı Huddâm-ı Harem-i Şerîf

Hâfız-ı Kütüb-i Evvel Mahmûd Efendi

Diğerleri Ahmed ve Halîl Efendiler

Mü'ezzin-i Harem-i Şerîf Abdurrahmân ve Abdullâh Efendiler

Nâibü'l-Harem ve Nâzır-ı Buhûr-ı Harem-i Şerîf Osmân Efendi

Şem'dân ta'mircisi Hâmid Câbir Efendi

Bâb-ı Ka'be-i Mu'azzama Şem'dâncısı Zakzûk Muhammed Emîn Efendi

Bevvâb-ı Medrese-i Süleymâniye Kürdî Abdullâh Efendi

Evlâd-ı Ahîşâvî Abdullâh Efendi

Vezâif-i Eczâhan-ı (Eczâhavân-ı) Vakf-ı Hoşyâr Kâdîn

Muhammed Sâlih Uceymi Efendi Şeyh Abdülhâfız Uceymi Efendi

Şeyh Abdullâh Uceymî Efendi Şeyh Sâlim Uceymî Efendi

Abdullâh Efendi Muhammed Alî Efendi

Amasyalı Yûsuf Efendi Şeyh Muhammed Hüseyin Uceymî Efendi

Bağdâdî Seyyid Hâşim Efendi Şeyh Alî Bedir Efendi

Kürdi Şeyh Hasan Efendi

Mü'ezzinân-ı Cibâl-i Hindî

Nâsır Karhemî Efendi Abdülhayr Lebbânî Efendi

Hazârgradlı Muhammed Efendi

Mü'ezzin-i Cebel-i Ma'âmil Abdülhâfız Efendi

Mü'ezzin-i Cebel-i Hindî Alî Efendi

Mü'ezzin-i Cebel-i Ömer Alî Yemânî Efendi

Türbedâr-ı Hazret-i Mahcûb Seyyid Hasan Müddehîr Efendi

Kennâsîn-i Mâ-beynî's-Safâ ve'l-Merve

Süleymânî Muhammed Efendi Abdülvahhâb Efendi

Süleymânî Muhammed Azîm Efendi Abdülfettâh Efendi

Gassâlîn-i Kanâdîl-i Harem-i Şerîf

Şeyhu'l-Gassâlîn Mustafa Efendi Muhammed Sâlih Efendi

İbnül Hakîm Abdülcabbâr Efendi Halîl Efendi

Muhammed Bedrî Efendi Harem-i Şerîf Anbâr Emîni Ahmed Efendi

Mekke-i Mûkerreme'de Bulunan Delîl Efendilerin Esâmîleri

Şeyh Hüseyin Kanak Seyyid Abdullâh Ulvî

Şeyh Seyyid Hâşim Seyyid Sâlim Paşa

Merhûm Şeyh Abdullâh Şeybîzâdeler

Şeyh Hasan Kanak ve Birâderi Abdürrahîm Kanak Şeyh Alî Mâlikî

Şeyh İbrâhim Uceymî ve Birâderzâdeleri

Şeyh Abdülhafîz Vüzâd Hûc Şeyh Abd ve Şeyh Muhammed Müslim

Şeyh Muhammed Dervîş Özbek Şeyh Ahmed Fakîh

Şeyh Ahmed ve Osmân ve Muhammed Boşnâk Şeyh Muhammed ve Ahmed Reşîdî

Şeyh Abdullâh Be-nakş ve mahdûmu Şeyh Abdullâh ve Muhammed Nerdübâncı

Şeyh Muhammed ve Bekrî Paşa Şeyh Abdurrahmân bin Kâdirî

Seyyid Es'ad Hoca Beke Şeyh Dâvudzâde Re'is Şeyh Süleymân

Seyyid Muhammed Halîl Merhûm Sâlih Ebû's-Sünûn mahdûmları

Merhûm Şeyh Mustafa Ebû' s-Sünûn'un Evlâdı	Şeyh Muhammed Takî
Şeyh Hamza Dakkâk	Şeyh Muhammed Huveyt
Harîrîzâde Abdülganî	Şeyh Abbâs Abdülkâfî ve Mahdûmu
Abdülkâfîzâde Şeyh Sâlim	Seyyid Hüseyin İdrîs
Şeyh Abbâs Devş	Şeyh Muhammed Mirzâ
Şeyh Ahmed ve Hüseyin ve Ömer Mîmeş	Şeyh Muhammed Muhlis
Şeyh Hasan ve Muhammed Mîlâd	Ecâvî Mahdûmları Hüseyin ve Muhammed
Dellâlzâde Muhammed Sâlih ve Ahmed	Şeyh Halîl Hindî'nin Evlâdı
Şeyh Abdülmuhsin ve Nûr bin Sâdık Hindî	
Şeyh Abdullâh ve Sa'îd Hindî	Seyyid Ulvî Mirganî
Seyyid Muhammed Sâlih Merâkeşî	Seyyid Ahmed Mü'ezzin
Seyyid Bekrî ve Reşîdî	Muhammed Zemmâr
Abdülkerîm Müslim ve Şeyh Es'ad'ın mahdûmu	
Seyyid Süleymân Ankâvî ve birâder ve birâderzâdeleri	
Şeyh Ahmed Ebûssu'ûd	Şeyh Abdullâh ve Şeyh Emîn Kürdî
Şeyh Ahmed Kerekdân	Şeyh Abdüsselâm Kâdı
Şeyh Süleymân Attân	Şâfî'î İmâmı Şeyh Abdullâh Kürdî
Lübnî mahdûmları Mâlikî mahdûmları	Senedîzâde Abdullâh ve Ahmed
Abdullâh Haymîzâde Abdülvâhîd ve İbrâhîm	Mûsâzâde Şeyh Sâlih
Şeyh Abdurrahmân Câdullah	Şeyh Ahmed Âbid
Şeyh Dâvudzâde Muhammed Emîn ve Abdullâh ve Süleymân	

Şeyh Muhammed Alî Fenâyirci ve Mahtûmu	Şeyh Muhammed ve Mahtûmu
Şeyh Hüseyin Âbid ve Birâderleri	Şeyh Mahmûd Usta
Abdullâh Edîb'in oğulları Muhammed Sa'îd ve Ahmed	
Nâsırzâde Şeyh Muhammed	Şeyh Muhammed Özbek
Şeyh Abdülhâlık	Şeyh Alî Hazarî'nin mahtûmu
Şeyh İbrâhîm Mühendis	Şeyh Muhammed Bekrî Yemânî
Şeyh Abdullâh Sürûcî	Şeyh Muhammed
Seyyid Sa'îd Sadaka	Şeyh Hasan Zekeriyâ
Şeyh Muhammed Ahdar	Seyyid Muhammed Bundukci'nin oğulları
İskenderânî Şeyh Dâvud	Şeyh Osmân Bennâ ve oğlu
Mâhîzâdeler	Mustafa Akkâd
Seyyid Köşk	Seyyid Ömer Velî
Şennîn oğulları	Miskîzâdeler
Seyyid Zevâvî'nin oğulları	Seyyid Ömer Abduh'nun oğulları
Fakîhzâdeler	Şeyh Bekrî Hâccî
Abdurrahmân Cemâl'in evlâdı	
Şeyh Hilâl Sünbül ve Şeyh Abdullâh ve Muhammed	Attâr Şeyh Muhammed Sâlih
Mahmûd Yemânî	Hûtîzâdeler
Şeyh Ahmed Arefe	Şeyh Muhammed Şâfî'î mahtûmu
Şeyh Abdurrahmân Fakîh oğulları	Şehy Ahmed Fakîh ve mahtûmu
Şeyh Alî ve Sâlih Bertecîr	Şeyh Muhammed Emîn Sıbgatullah
Seyyid Abdülkâdir Dâğıstânî	Şeyh Alî Mahmûd Şükrü

Şeyh Muhammed Samîlân	Şeyh Hüseyin Müdhiş
Şeyh Alî Şâmî	Şeyh Abdülcabbâr Sünnî
Ahmed Nâcîzâde	Seyyid Dervîş Şâmî
Şeyh İsmâîl Tüffâha	Şeyh Mustafa Mehran
Sâlih Belvâ	Şeyh Hasan Şâfi'î
Şeyh Muhammed Sebhî	Şeyh Muhammed Mağribî
Şeyh İbrâhim Kattân	Şeyh İsa Süleymânî
Şeyh Muhammed Ebû Feyyâz	Şeyh Sâlih Keşmîrî
Şeyh Muhammed Sa'id Ebbâr	Şeyh Abdurrahmân Neccârî'nin oğulları
Şeyh Ahmed Şemmâ'	Şeyh Muhammed Ezherî
Şeyh Muhammed Besyûnî	Şeyh Hâmid Seyhânî
Şeyh Hâmid Seyhânî	Şeyh Abdurrahmân Sebhî
Şeyh Muhammed Girîdli	Abdülkâdir Cemâl
Ahmed Zerzevir	Seyyid Muhammed Ebû Haşîye
Ahmed Ketû'a	Muhammed Âlim
Şeyh Muhammed Senârî	Şeyh Sâlih Senârî
İbrâhîm Serâye	Yâsîn
Şeyh Alî Cinnî ve Muhammed Ebû Ahmed	Seyyid Muntasırve Muhammed Sa'id Uryânî
Şeyh Muhammed Şehâvî	Şeyh Muhammed Hanâvî ve Muhammed Şerbetli
Muhammed Ketû'a	Şeyh Ahmed Safrâvî
Şeyh Ahmed Mahzar	Osmân Kürdî
Şeyh Muhammed Hüseyin Hindîler Şeyhî	Muhammed Kâsım

Ömer Seyfeddîn	Alî Bâ Câbir
Hâfız Esedullâh	Şeyh Mü'min
Mevlevî İbrâhîm	Muhammed Kâmil
Mevlevî Ahmed	Hâfız Ahmed
Nûr Muhammed	Osmân
Mevlevî Abdüssamed	Abdûlcabbâr
Abdüssettâr	Meyyâcân
AbdurrahmânKör	Münşî Abdurrahmân
Şemseddîn	Nâsır Muhammed
Abdullâh Serdâr	Muhyiddîn
Ebûlhasan	Kurbân Alî
Kâlûmiyâ	Münşî Abdülkerîm
El-Hâc Muhammed Kûfiye	Mevlevî Abdülhâlık
Gulâm Hân ve İbrâhîm Kâbilî	Ramazân ve Şâ Velî
Yûsuf Ebyaz	Abdülkerîm Kûfiye
Hasan Kâzım	Mevlevî Abdüsselâm
Hâcî Ramazân	Abdürrezzâk Berekât
Bekir Hayyât	Seyyid Sultân Alî
Siddîk Paşa	

Delîl Efendilerin Meclislerine Müntehab Olanlar

Delîlbaşı Şeyh Muhammed Sindî Şeyh Sâlih Dellâl

Şeyh Muhammed	Seyyid Muhammed Velî	Şeyh İbrâhîm Uceymî
Şeyh Muhammed Nakî	Seyyid Hâşim Cemelülleyl	
Şeyh Sâlih bin Mûsâ	Şeyh Muhammed Sebhî	
Şeyh Muhammed Paşa	Şeyh Hüseyin Kanak	Şeyh Süleymân Îsâ
Şeyh Muhammed Ahdar	Şeyh Abdürrahîm Kanak	
Seyyid Abdullâh Ulvî	Şeyh Muhammed Huveyt Paşa	

Zemzem-i Şerîf Sakaları

	Rütbe	Mecîdî
Sakabaşı Ebûlfereczâde-ül-Şeyh Süleymân Efendi	Sâniye	4
Fâzılzâde Eş-Şeyh Hasan Efendi		
İlyâszâde Eş-Şeyh Ömer Efendi		
İlyâszâde Eş-Şeyh Hasan Efendi	Sâniye	
Âlimzâde Eş-Şeyh Abdüllatîf Efendi		
Esvedzâde Eş-Şeyh Abdülkerîm Efendi		
Yâsînzâde Eş-Şeyh Muhammed Efendi		
Fâzılzâde Eş-Şeyh Ahmed Efendi		
Hanefî Mü'ezzinî Eş-Şeyh Münîr Efendi		
Hanefî Mü'ezzinî Eş-Şeyh Süleymân Efendi		
Hindîzâde Eş-Şeyh Ahmed Efendi	Abbâszâde Eş-Şeyh Yahyâ Efendi	
Burhanzâde Abdurrahmân Efendi	Hızırzâde Eş-Şeyh Muhammed Efendi	
Abbâszâde Eş-Şeyh Abdullâh Efendi		

Mekke-i Mükerrerme'ye Cârî Ayn-ı Zübeyde Ta'mîrât Komisyonu

Eşkâlât-ı Hendesîye Me'mûru Sâdık Bey

Erkân-ı Harbiye Kâimmakâmı

Komisyonun Heyet-i Umûmiyesi

	Rütbe	Mecîdî
Re'îs-i Şerîf Hüseyin Efendi İbn-i Emîr-i esbak Şerîf Yahyâ	Mütemâyiz	
El-Hâc Abdülvâhid Efendi İbn Yûnus		4
Nâibü'l-Harem Seyyid Osmân Efendi	Mütemâyiz	4
Nâibü'l-Harem Seyyid Ahmed Efendi		4
Es-Seyyid Ayderûs Efendi Sekkâf		
Mısır İ'mâreti Nâzırı Es'ad Bey	Sâlise	
El-Hâc Abdullâh Arab Efendi		
Abdullâh Efendi Abdülvâhid	Ayn	
Hindîler Şeyhu'l-Meşâyih Muhammed Hüseyin Efendi	4	4
Es-Seyyid Vâhid Hüseyin		
Câvalar Şeyhu'l- Meşâyih İbrâhîm Irâkî		
Eş-Şeyh Abdullâh Kürdî		
Hasan Hân		
Eş-Şeyh İbrâhîm Uceymî		
Eş-Şeyh Abdullâh Şemsî		
Sâlih Efendi Şerbetci		
Tekye-i Mısıriye Kâtibi Efendi		
Molla Dâvud El-Meymenî		
El-Hâc İsmâîl İbrâhîm		
El-Hâc Ebû Tâlib Meymenî		

	Rütbe	Osmânî	Mecîdî
Mühendis-i Sâni Ahmed Bey	Sâlise		5
Başkâtip Alî Efendi			

(Komisyonun İnşaat Kısmı)

Reîs-i Ser-mühendis Sâdık Bey	Erkân-ı Harbiye Kâimmakâmı
	Müstahdemîn
El-Hâc Abdullâh Efendi Arab	Urdu Lisânı Kâtibi Eş-Şeyh Alî Velî
Molla Dâvud El-Meymenî	Sarrâf ve Mahzenci El-Hâc İshak
Eş-Şeyh İbrâhîm Uceymî	Nâzırı'l-Ayn Tâhir Efendi
El-Hâc İsmâîl İbrâhîm	Mu'avini Hasan Kâbilî
El-Hâc Ebû Tâlib	Kassâmu'l-Ayn İsmâîlü'l Hanî
Mühendis-i Sâni	Mu'avini Şâh Zemân
Başkâtip	

Cidde Sancâğı

	Rütbe	Osmânî (Ayn)	Mecîdî (Mim)
Vilâyet Kâimmakâmı Fehîm Bey	Mütemâyiz	4	4

Heyet-i Erkân-ı Livâ

Nâib Sa'di Efendi Devriyeden

Muhâsebeci Hasan Hüsni Efendi

Tahrîrât Müdîri Şükrü Efendi

Meclis-i İdâre-i Livâ

(A'zâ-yı Tabi'yesi)

(A'zâ-yı Mu'ayyenesi)

Kâimmakâm Bey	Mûsâ Efendi Bağdâdî	Mütemâyiz	Mecîdî	4
Nâib Efendi	İbrâhîm Efendi Nâzır	Sâlise		
Muhâsebeci Efendi	Sâlih Efendi Bâ Gaffâr	Sâlise		
Tahrîrât Müdîri	Abdülkâdir Efendi Bâdib	Sâlise		

Seyyid Muhammed Murâd Efendi

Kitâbeti tahrîrât müdîriyetine muhavvel

Meclis-i Temyîz-i Livâ

Re'is Nâib Efendi

Ca'fer Efendi

Seyyid Ahmed Efendi Bâ Harûn

A
z
â

A
z
â

Muhammed Mişât Efendi

Mustafa Efendi Hâfız

Abdullâh Mişât Bâ Ays

Mukayyid Necîb Efendi

Müstantık Hasan Efendi

Livâ Tahrîrât Kalemi

Tahrîrât Müdîr Muâ'vini Cemîl Efendi

Mülâzım Sâdık Efendi

Muhâsebe-i Livâ Kalemi

Muhâsebe Kâtibi Sâlih Efendi

Refîki Emîn Efendi

Sandık Emîni Muhammed Efendi

Cidde Ticâret Mahkemesi

Re'is Vekîli Muhsin Efendi

Başkâtib Ârif Efendi

(A'zâ-yı Dâime)

(A'zâ-yı Muvakkate)

İbrâhîm Efendi Abdülfettâh

Ahmed Efendi Bâ Zûr'a

Muhammed Alî Efendi Mirzâ

Ömer Efendi El-Habbâl

Zabıt Kâtibi Hasan Hüseyin Efendi

Mukayyid Mahmûd Efendi

Cidde Belediye Hey'eti

Re'is Ahmed Efendi Kamsânî

A
z
â

Ahmed Efendi Bundukci

Abdülkâdir Efendi

Kâtib Abdullâh Efendi

A
z
â

Alî Câsir Efendi

Başkâtib Ömer Efendi

Sandık Emîni Abdullâh Efendi Bâcesîr

Cidde Rûsûmât Nezâreti

“Nâzır Muhammed Bey” Sâniye Osmânî 4

(Nezâret Dâiresi)

(İdâre Me’mûrîn ve Ketebesi)

Müfettiş Bekir Efendi

Arabî Kâtibi Muhammed Alî Efendi

Muhâsebe Kâtibi Refîk Efendi

Manifesto Me’mûru münhal

Tahrîrât Kâtibi Kadri Efendi

Evrâk-ı Sahîha Me’mûru Muhammed Bey

Muhâsebe Refiki

İskele Me’mûru Zekî Efendi

“Yenbu’ Rûsûmât Müdîrî Ahmed Kâmil Efendi”

Râbiğ Rûsûmât Müdîrî Hüseyin Efendi

Lît Rûsûmât Müdîrî Hasan Sırrı Efendi

Cidde Karantina Me’mûrları

İspektör Aliko İstimâtyâdi Efendi

Tabîb Eşref Bey Kâimmakâm

Başkâtib Yûsuf Efendi

Arabî Başkâtibi Eşref Efendi

Kunfuda Karantina Me’mûru Ömer Efendi

Lît Karantina Me’mûru Ahmed Efendi

Râbiğ Karantina Me’mûru Mustafa Efendi

Yenbu’ Karantina Me’mûru Sâib Efendi

Râbiğ Nâhiyesi Müdirî Hüseyin Ağa

Mal Kâtibi Halîl Efendi

Lît Kâimmakâmı Muhammed Kanîne Ağa

Mal Kâtibi Alî Efendi

Cidde Umûm Hastahânesi'nde Müstahdem Me'mûrînin Esâmîleri

Pâye

Tabîb-i Evvel Vekîli Binbaşî Yûsuf Efendi

Hastahâne Kâtibi Nûrî Efendi

Tabur Kâtibi

Eczâcîbaşî Muhammed Efendi

Cerrâhbaşî Muhammed Efendi

Hastalar Ağası Yüzbaşî Muhammed Kâmil Efendi

Tîmârcî Muhammed Efendi

Tîmârcî Alî Efendi

Mecîdî

Cidde Lîmânî Re'îsi Kol Ağası Abdullâh Efendi

5

Berik Kâtibi Ahmed Efendi

Cidde Şevne Emîni Mahmûd Efendi

Kâtib-i Evvelki

Münhal

Kâtib-i Sâni Ahmed Nûrî Efendi

Cerâye Sevk Me'mûrî Ahmed Efendi

Kâtib Âsaf Bey

Düvel-i Mütehâbbe'nin Cidde'de Mukîm Konsolosları

Osmânî

Mecîdî

Felemenk Devleti Ceneral Konsolosu Mösyö Köyt

Fransa Viskonsolosu Mösyö Lustalu

Îrân Kârperdâz-ı Evveli Mirzâ Hasan Hân

3

3

İngiltere Konsolosu Mösyö Jako

Bahr-i Ahmer Komodoruyla Refâkatı Esâmîlerini Mübîn Pusuladır

Esâmî

Rütbesi

Nişânı

Komodor Trabzanlı Muhammed Bey

Mîralây

1 Dördüncü Osmânî

1 Madalya

1 Kırım

Kâtib-i Komodor Bağdâdlı Mahmûd Efendi

Brîk Kâtibi

**Cidde Limanı'nda Me'mûr Bulunan Edirne Korvet-i Hümâyûnunda Mevcûd
Ma' Zâbitân-ı Asâkîr-i Bahriye-i Şâhânenin Ber Vech-i Zîr Esâmîleriyle
Mikdârını Mübîn Bir Kıtâ'a Defteridir**

Mükellef Olduğu Hidmetiyle Esâmî

Rütbesi

Süvâri Ömer Rıfat Bey

Binbaşî

Ser-çarhçı İsmâîl Bey

Sağ Kol Ağası

Süvâri -i Sânî Hüseyin Kaptan

Sol Kol Ağası

Çarhçı-i Sâni Şevkî Efendi	Sol Kol Ağası
Kâtib Şâkir Efendi	Korvet Kâtibi
Birinci Bölük Zâbiti Tevfik Efendi	Yüzbaşı
İkinci Bölük Zâbiti Muhammed Efendi	Mülâzım-ı Evvel
Seyr-i Sefâin Me'mûru Tâhir Efendi	Mülâzım-ı Evvel
Topcu Mu'allimi Sa'îd Efendi	Mülâzım-ı Evvel
Birinci Bölük Zâbiti Süleymân Efendi	Mülâzım-ı Sâni
İkinci Bölük Zâbiti Mustafa Ağa	Gedikli-i Evvel
Çarhçı Zâbiti Ahmed Efendi	Mülâzım-ı Evvel
Çarhçı Zâbiti Ahmed Efendi	Gedikli-i Sâlis
İmâm İbrâhîm Efendi	Sınıf-ı Râbi'
Cerrâh Mu'âvini Seyyid Efendi	İ'tibârî Yüzbaşı
Kazancı İbrâhîm Usta	Esnâf-ı Sâire
Marangoz Alî Kalfa	Esnâf-ı Sâire

Mevcûd Neferât

104

**Cidde Limânı'nda Me'mûr Bulunan Bursa Korvet-i Hümâyûnunda Mevcûd
Zâbitân-ı Bahriyenin Esâmîlerini Mübîn Defteridir**

Esâmî	Rütbesi
Süvârî Ceb Âlaylı Nâil bin Muhammed Efendi	Sağ Kol Ağası
Ser –çarhçı Tophâneli Muhammed bin Sa'îd Efendi	Sol Kol Ağası

Süvârî-i Sâni Asitâneli Kadrî bin Hasan Efendi	Sol Kol Ağası
Hesâb Me'mûru Kâsımpaşalı Rızâ bin Muhammed Efendi	Yüzbaşı
Kâtib Kâsımpaşalı Alî bin Muhammed Efendi	Brîk Kâtibi
Mühendis Kara Gemerekli Hulûsî bin Abdullâh Efendi	Mülâzım-ı Sâni
Birinci Bölükde Ortaköylü Hüseyin bin Hüseyin Efendi	Yüzbaşı
Birinci Bölükde Üsküdarlı Fethi bin Muhammed Efendi	Mülâzım-ı Evvel
İkinci Bölükde Arapkirli Hüseyin bin Muhammed Efendi	Mülâzım-ı Sâni
İkinci Bölükde Abâneli Hasan bin Hasan Ağa	Gedikli-i Sâni
Çarhçı Perşembeli İbrâhîm bin Halîl Ağa	Yüzbaşı
Yüzbaşı Üsküdarlı Vâsıf bin Edhem Efendi	Mülâzım-ı Evvel
Cerrâh Asitâneli Feyzî bin İbrâhîm Efendi	Kol Ağalık
Kazancı Zindanarkalı Kadrî bin Muhammed Ağa	

Neferât

Cidde limanı birtakım şâbların vaz'iyet-i tabî'iyelerinden teşekkül etmiştir. Sefâyyinin demir mahalli, limânın sâhilinden iki mil ba'îd olarak yolcular bu mesâfeyi sünbûk ta'bîr olunan kayıklarla kat' ederek şehre vâsıl olur.

Cidde limânını teşkîl eden şâblar üç kısım üzredir ki birinci kısmı karaya muttasıl olmağla cezr-i a'zâmî zamânlarında kara şeklinde görünür. Ve ikinci kısmı denizin ka'ından sathına karîb bir hâlde

bulunur. Üçüncü kısmı ise ikincinin aksine olarak bahrın sathına ba'iddir. Bunların vaz'iyet-i ufkîleri müteselsil olmayarak yekdiğerlerine oldukça müvâzî bulunduklarından birtakım müstakîm hatlar ve hutût-ı ictimâ'-ı miyâhiye hâsıl ederek dereler teşkîl ve karaya muttasıl bulunanları da denize nüfuz etdikçe karaya nisbeten irtifâ'ları tenezzül ederek hafif meylde etekler hâsıl etmekle birtakım tepecikler peydâ eder. Şâbların tabî'atleri tahte'l-bahr üç vechiledir ki birincisi deryânın sathına karîb olmağla cezr-i a'zâmî zamânlarında havanın taht-ı te'sîrinde bulunarak banık (batık) halini kesb edenlerdir. Bunlar âlât ve edevât olsa da yine kolaylıkla kırılmaz. İkincisi ka'r-ı deryâda eşcâr ve nebâtât misillü neşv ü nemâ bulanlarıdır ki bunlar kırılmak kâbiliyetindedir. Üçüncüsü balçık hâlinde ve henüz tasallub eylemek derecelerindedir. İkinci tabî'atde bulunan şâblar denizden çıkarılır da havânın taht-ı te'sîrine bırakılır ise sertlik peydâ ediyor. Cezr ü med vukû 'undan Cidde limânınca iki hâl hâdis olur. Birincisi beher gün kanûn-ı avârız-ı kevniyye ittibâ'â suların bir buçuk İngiliz kademi ya'ni kırk beş santimetre raddelerinde tereffu' ve tenezzülü ve ikincisi senenin mayısı ibtidâsından Teşrîn-i Evveli nihâyetine kadar cezr-i a'zâmî olarak karaya muttasıl şâbların denize ziyâde çıkındısı olan mahallerinde sular dörtten beş İngiliz kademi ya'ni bir buçuk metre mikdârı tenezzül ederek o gibi mahallerin kara şeklinde kalması ve senenin diğer aylarında medd-i a'zâmî başlamağla kâffe-i cihâtın su içinde kalarak birinci halin cüz'î ve küllî hükmünü icrâ eylesidir.

Bu şehir bir sûr ile muhât olarak takriben iki bin hâneyi ve yirmi bin nüfûsu şâmilidir. Hazret-i Havvâ Vâlidemizin türbe-i şerîfeleri bu şehrin cihet-i şimâliyesindeki kışla-i hûmayûn kurbündedir. Yedi câmi' ve on iki aded ribât vardır. Hicâz sekenesinin havâyic-i asliyesinden olan hinta ve pirinç ve arpa misillü şeyler Basra ve Bombay cihetlerinden naklolunarak Cidde iskelesinden idhâl kılınmağla Cidde gümrüğünde senevî takrîben beş milyon kuruş idhâlât resmî hâsıl olur. Başlıca ihrâcât ise sığır cildinden ibâretdir. Cidde tüccârından Hindistân ve sâir müstemlekât-ı ecnebîye ile Londra'ya kadar mu'âmelesi olanlar Mûsâ Bağdâdî ve Muhammed Yûsuf Bânâcî ve Abdülkâdir Câmcûm ve Mahmûd Huncî Efendiler olup Abdülkâdir Bâdîb ve Sâlih Bâ Gaffâr ve Mehmed Murâd Efendiler de şöhretli tüccârdır. Müsta'mîrât-ı Ecnebîyye ahâlîsinden Cidde'de ticâret eyleyenlerin meşhûrları da Seyyid

Ömer Sekkâf ile Beyt Bennân gibi birkaç büyü-1 ticarîyeden ibârettir. Cidde ahâlisiyle beher sene gelen huccâcın kâffesi orada bulundukca şehrin hâricindeki sahrınc sularından içmeye mecbûr olursa da bu sular zâten yağmurlardan idrâk ettirildiği ve sahrınların tathîr ve tanzîfine ashâbı tarafından icâbı kadar ehemmiyet verilmediği cihetle letâfetin her nev'inden ârîdir. Ancak vilâyet-i celîle Cidde'ye hâricden kifâyetli bir su icrâsı teşebbüsüne kıyâm buyurulduğuna nazaran Cidde'ce nazar-ı te'essüfle müşâhede olunan işbu su müşkülâtına da sâye-i

{135}

Islâhât-vâye-i Hazret-i Hilâfet-penâhîde karîben bir netice verileceği te'mîn olunabilir.

Tâif Nâhîyesi

Müdîrî Ahmed Şevkî Efendi

Nâibi Ahmed Dede Efendi

Kâtib Münhal

Zabtiye Yüzbaşısı Edhem Ağa

Tâif

Tâif kasabasına aksar-ı tarîkle Mekke-i Mükerrreme'den on sekiz sâ'atde varılır. Bu kasaba tahmînen dört yüz kadar hâne-1 ve takriben iki bin nüfûsu hâvîdir. Büyücek bir kal'a ile dört tabur asâkir-i şâhâne-1 istî'âb eder bir kışla-i hümayûnu olup geçen sene nâm-ı nâmı-î cenâb-ı hilâfet-penâhîye nisbetle taraf-ı âlî-i vilâyet-penâhîden tecdîd edilmiştir. Bu kasabanın etrâf ve enhâsı bütün bağ ve bağçe olarak envâ'-ı fevâkih husûle geldiği gibi bürşûmî denilen Mağrib incirinin kesreti fevkâladedir.

Tâif de husûle gelen çavuş üzümü kızıltoprak bağlarında kemâl-i ehemmiyetle yetiştirilmekte olanlara fâikdir. Tâifin anbârları da sahîlhân medh olacak derecelerde latîfdir. Şeftali ve ekşi karadudu da pek mebzûldür. Lâkin gerek bağların ve gerek meyve ağaçlarının tîmâr ve terbiyesine çendân i'tinâ olunmuyor. Sâir yerlerdeki gibi bakılacak olsa meyvenin letâfet ve nefâseti elbette daha ileri giderdi.

Tâif'in cihet-i garbîyesinde büyük bir mescid olup derûnunda Ammizâde-i Hazret-i Kamerü'lEnbiyâ Seyyidünâ Abdullâh bin Abbâs Hazretleri'yle encâl-i kirâm-ı Hazret-i Nebvî Tayyib ve Tâhir hazarâtının merkad-i şerîfleri mevcûd olduğu gibi memleketin sûru hâricinde ve mescid-i mezkûrun cihet-i garbîyesindeki kapıya mukâbil müşârun-ileyh İbn-i Abbâs Efendimizin üstâz-ı ekremleri kâtib-i vahy-i Hazret-i Risâlet-penâhî Zeyd bin Sâbit Hazretleri'nin türbe-i şerîfeleri ve memlekete bir sâ'at mesâfe bu'dünde Vaht nâm mahâlde de müşârun-ileyh İbn-i Abbâs Efendimiz Hazretleri'nin ma'tûkları ecille-i ashâb-ı izâmdan Seyyidünâ İkrime Hazretleri'nin kabr-i şerîfi mevcûddur. Mescid-i mezkûrdan mâ-ada memleket derûnunda dahî beş aded ufak mescidler bulunduğu misillü kable'r-risâle gerek Kureyş ve gerek Tazîf ya'ni Tâif ve havâlîsi ahâlîsinin zamân-ı cehâletde ma'bûd ittihâz etmiş ve isimleri Kur'ân-ı Kerîm'de mezkûr bulunmuş olan asnâmdan Lat Tâif'in dâhilinde cihet-i garbîyede ve Uzza dahî sûr hâricinde kâindir.

Medîne-i Münevvere

	Rütbe	Mim
Muhâfız Ahmed Fâzıl Paşa	Ferîk	2

Heyet-i Erkân-ı Livâ

Medîne-i Münevvere Kâdısı Mahmûd Kâmîl Efendi		3	
Hanefî Müftîsi Muhammed Bâlî Efendi	Kudüs Pâyesi		
Muhâsebeci Rif'at Efendi	Mütemâyiz	Ayn	Mim
Tahrîrât Müdîri Kâmîl Efendi	Mütemâyiz	3	4

Me'mûrîn-i Merkez-i Livâ

Harem-i Şerîf Müdîri Ahmed Nazîf Efendi	Mütemâyiz
Sıhhiye Me'mûru Doktor Hüsni Bey	Kâimmakâm
Tâbûr Ağası Veysel Ağa	Ta'mîrât Müdîri İsmâîl Efendi
Mühendis Muhammed Hûrşîd Efendi	

Meclis-i İdâre-i Livâ

A'zâ-yı Tabî'iyye

Medîne-i Münevvere Kâdısı

Hanefî Müftîsi

Muhâsebeci

Tahrîrât Müdîri

Harem-i Şerîf Müdîri

Kitâbeti Tahrîrât Müdîriyetine muhavveldir

A'zâ-yı Mülhaka

Abdullâh Es'ad Efendi

Abdulmuttâlîb Efendi Müftî

Ahmed Efendi Berzencî

Ömer Efendi Attâsî

Nakîbü's-Sâde Ulvî Efendi

(Livâ Tahrîrât Kalemi)

Rütbe

Refîk-i Evvel Muhammed Alî Efendi

Sâlise

Arabî Kâtibi Hüseyin Tal'at Efendi

Sâlise

Mübeyyiz Osmân Efendi

Tercümân Hamza Efendi

Diğeri Hasan Efendi

Livâ Muhâsebe Kalemi

Rütbe

Ref'îk-i Evvel Seyyid Abdullâh Efendi

Sâlise

Mübeyyiz Mustafa Efendi

Diğeri Muhammed Cüneyd Efendi

Sandık Emîni Abdülkâdir Rüşdî Efendi

Sâlise

Kâtibi Muhammed Re'fet Efendi

Sâlise

Şeyhu'l Harem Cenâb-ı Nebevî Âdil Paşa	Müşîr	Mecîdî
		1
Nâibü'l-Harem Rif'at Ağa	Ûlâ	2
Hazînedâr Sâlim Ağa	Ûlâ Sânişi	3
Mütesellim Mercân Ağa	Sâniye	
Şeyhu'l-Ağavât İbrâhîm Ağa		
Nakîbü'l-E'imme İzmirli Emân Efendi		

Şeyhu'r-Ruesâ Muhammed Sa'id Hüseyin Efendi

Nâkibü'r-Ruesâ Bekir Efendi

Harem-i Şerîf Müdîriyeti

Rûznâmçeci Tâhir Bey	Mütemâyiz
Mümeyyiz Abdülcelîl Efendi	Sâlise
Mukayyid-i Vâridât Abdurrahmân Efendi	Sâlise
Mukayyid-i Masârifât Nâfi' Efendi	Sâlise
Evâmir Mukayyidi Râşid Efendi	
Vâridât Refîki Neş'et Efendi	Râbi'a
Masârifât Refîki Ârif Efendi	Râbi'a
Refîk Fâ'ik Efendi	Cerâye Kâtibi Emîn Efendi
Diğeri Mustafa Efendi	Diğeri Mümtâz Efendi
İktizâ Kâtibi Riyâzî Efendi	Tereke Kâtibi Şükrü Efendi
Anbar Kâtibi Murâd Efendi	

(Şeyhü'l Hutabâ Ahmed Es'ad Efendi Sudûrdan Mecîdî 1)

Müdîriyet Tahrîrât Kalemi)

Rütbe

(Başkâtib Sıdkı Efendi)

Mütemâyiz

Mümeyyiz Eşref Bey Sâlise Refîki Maksûd Efendi Râbi'a

Diğeri Necîb Efendi

Müdîriyet Veznesi

Rütbe

Mecîdî

Veznedâr İsmâîl Hakkı Efendi

Sâniye

4

Kâtibi Dervîş Efendi

Defterci Hasan Efendi

Ba'zı Me'mûrîn ve Hademe

Evkâf Me'mûru Alî Efendi

Râbi'a

Şeyhu'l-Hayyâlîn Abdüsselâm Ağa

Mahzen Me'mûru Muhammed Lütî Efendi

Râbi'a

Şeyhu'l-Bevvâbîn Hamza Ağa

Mahrec Abîd Efendi

Şeyhu'l-Ferraşîn Hüseyin Berrî Efendi

Bâbü'l-Arab Bekir Efendi Kapıcıbaşı

Şeyhu'l-Kennâsîn Şâhîn Efendi

Muhtesib Yûsuf Sâçlı Efendi

Harem-i Şerîf Perdecisi İsmâîl Ağa

Şeyhu'l-Battâlîn Şemsüddîn Ağa

Kuşcu Nazîf Ağa

Terzi Alî Usta

Diğeri Bekir Zeytûnî Efendi

Hammâlbaşı İbrâhîm Çavuş

Medîne-i Münevvere Şâfi'î Müftîsi Ca'fer Efendi	ErzurumPâyesi	3
Nakîbü'l-Eşrâf Kâimmakâmı Ulvî Sekkâf Efendi		
Medîne-i Münevvere Nâibi Bilâl Efendi		
Mahkeme Başkâtibi Muhammed Ma'tûk Efendi		3
Mahkeme Başkâtib-i Sâni Hüseyin Kaşıkçı Efendi		
Şeyhu'l-Fukahâ-yı Mekâtib-i Mecîdiye Ahmed Halîl Efendi		
Mekteb-i Rüşdiye Hôcası Sâ'id Efendi		
Diğeri Abdülazîz Efendi		
Diğeri Muharnmed Alî Virdî Efendi		
Nâibü'z-Zirâ'a Hasan Halâbe Efendi		

**Cennet-mekân Gâzî Abdülmecîd Hân Efendimiz Hazretleri'nin İhyâ-gerdeleri Olan
Eczâhâne Me'mûrları**

Tabîb İbrâhîm Efendi	Sâlise
Eczâzı Hasan Efendi	
Cerrâh Mustafa Efendi	

**Harem-i Şerîf-i sa'âdet-redifîn hâvî olduğu direk ve revâkların mikdârıyla
kıbâb-ı şerîfenin ve tûl ve arz mesâha-i sathiyesinin beyânına dâir mahall-i
münîfinden mersûl pusula**

Nısf-ı Üstüvâne	Tâm Üstüvâne	Revâk	Kıbâb-ı Şerîfe	Kebîr Kubbe-i Osmânî	
6	15	2	29	1	Harem-i Şerîfin cihet-i garbîsinde olan Bâbü's-Selâm'dan Reîsiye minâresine kadar muvâcehe-i sa'âdet cânib-i âlîsinde bulunan
11	131	10	135		Bâbü's-selâm'dan Hücre-i Sa'âdet'e kadar mevzû' bulunan pirinç parmaklık dâhilinde vâki' kumluğa kadar kıbleten dâhil-i Harem olan
6		1	5		Reîsiye minâresinden Bâb-ı Cibrîl'e kadar Harem-i Şerîfin cihet-i şarkîsinde ve kadem-i sa'âdet tarafında bulunan

Nısf-ı Üstüvâne	Tâm Üstüvâne	Revâk	Kıbâb-ı Şerîfe	Kebîr Kubbe-i Osmânî
12	25	2	25	Bâbü'n-Nisâ'dan Azîziye minâresine kadar Harem-i Şerîfin cihet-i şarkisinde bulunan
15	36	3	38	Bâbü'r-Rahme'den Mecîdî minâresine kadarya'ni Harem-i Şerîfin cihet-i garbisinde bulunan
7	12	2	14	Bâbü't-Tevevül'den mühimmât anbârı mahalline kadar ya'ni Harem-i Şerîfin cihet-i şâmîsinde bulunan
7	12			Hücre-i Mu'attara cevânib-i erba'a-i mübârekesinde bulunan
2	1	2	4	Mihrâb-ı tevevül ve Rüknu'l-agavât'da vâki' bulunan

Hesâb-ı zirâ'-ı mi'mârî

	Zirâ'
Kıble cânib-i âlisinden Âhir-i Harem-i Şerîfe değin tûlen	178
Bâbü's-Selâm'dan Reîsiye minâresine değin arzan	120
Mecîdiye minâresinden Azîziye minâresine kadar arzan	86
Hücre-i Sa'âdet'le kumluk meydanı dâhil olduğu hâlde kâffe-i	
Harem-i Şerîfin mesâha-i sathiyesi zirâ' aded	18334

(Bu pusula da Medîne-i Münevvere'den gelmiştir)

Karpûzî	Pirinç Şem'dân	Sîm Şem'dân-ı	Kebîr Altun	Mücevherli
Kandîl	00	Kebîr	Şem'dân	Şem'dân
000	00		2	2
000	00		0	
000	00		1	
000	00			
000	00	10		
084	00			
000	00			
729	00			
000	00			
000	18	02		
000	00			

-Derûn-ı Hücre-i Mu'attara'da Huzûr-ı Hazret- Seyyidü'l-enbiyâda subh u mesâ iş'âl olunan

-Duhter-i şefâ'at-ahter-i Cenâb-ı Seyyidüne'r-resûl Hazret-i Fâtımatü' 1-Betûl Efendimizinmakâm-ı aliyyeleri pîşgâhında

-Ramazân-ı Şerîf'de Hücre-i Mu'attara'da iş'âl olunan

-Hücre-i Mu'attara'da Hâkân Sultân Mahmûd Hân teberrükü olan altun zincirlerle tâ-besabâh îkâd olunan kanâdîl

-Derûn-ı envâr-meşhûn-ı Harem-i Şerîf'dehâkân-ı merhûmun teberrükü olan sîm zincirler ile îkâd olunan kanâdîl

-Mihrâb-ı Nebevî ve etrâfında bulunan VâlideSultân Şem'dânlarıyla mihrâb-ı Osmânî ve Süleymânî' de iş'âl olunan kebîr ve sagîr mumlar

İspermeçet ile iş'âl olunan Âvîze

Revgan-ı zeyt ile îkâdolunan Âvîze

02

00

00

00

01

00

01

00

00

00

01

00

01

00

01

00

03

00

15

00

00

12

00

00

Bezm-i Âlem Vâlîde Sultân Hazretleri'nin derûn-ı Harem-i Şerîf de muvâcehe-i sa'âdetde mu'allak sîm âvîzesi

Merhûme Nâile Sultân tarafından yine muvâcehe-isa'âdetde mu'allak sîm âvîze

Mısır vâlîsi esbak Abbâs Paşa merhûmun Harem-i Şerîf de muvâcehe-i sa'âdetde mu'allak sîm âvîzesi

Yine paşa-yı merhûmun mihrâb-ı Osmânî'de mu'allak sîm âvîzesi

Yine paşa-yı merhûmun kadem-i sa'âdet tarafında mu'allak billûr âvîzesi

Yine paşa-yı merhûmun be-gâyetkebîr billûr âvîzesi

Yine paşa-yı merhûmun hûrmâ ağacıresminde yek-pâre billûr âvîzesi

Ba'zı ashâb-ı hayrât taraflarından ta'lîk olunub iş'âl olunmakda olan

Ba'zı ashâb-ı hayrât taraflarından ta'lîk Cum'a gecelerine mahsûs ik'âd olunan

(Mumları gönderilmediği cihetle iş'âl olunamayan)

İspermeçet ile iş'âl olunan âvîze

1	Otuz iki mumluklu Rızâ Paşa'nın
2	Kırkar mumluklu kırmızı âvîze
1	Hindî âvîzesi

(Geçen doksan bir senesinde Cennet-mekân Sultân Abdülazîz Hân Hazretleri tarafından irsâl buyurulup el-yevm Harem-i Şerîf'de mefrûş bulunan kalîçeler)

Aded

- 143 Cennet-mekân Sultân Abdülazîz Hân Hazretleri'nin Uşâkî cinsinden bahâr-misâli kalîçe
- 270 Yetmiş yedi târihinde Cennet-mekân Sultân Abdülmecîd Hân aleyhi'r rahmetü ve'l-gufrân hazretleri cânîbinden takdîm olunan pûşîdeler ve minber-i münîfe perdeleri
- 1 Seyyidetünâ Fâtımatü'z-Zehrâ radiyallâhü anhâ Efendimiz Hazretlerinin sandûka-i şerîfelerinin üzerinde çehâr köşe tinnîne resminde mu'allak sırma işlemeli bulunan sitâre-i şerîfe
- 1 Darîh-i Celîl-i Hazret-i Peygamberî'yi şâmil ve muhît bulunan cidâr-ı erba'a-i mübârekenin kisve-i şerîfesi
- 3 Mihrâb-ı Hazret-i Nebevî ve Osmânî ve Süleymânî perdeleri
- 5 Ebvâb-ı Harem-i Şerîfin Bâbü's-Selâm ve Bâbü'r-Rahme ve Bâb-ı Cibrîl ve Bâbü'n-Nisâ ve Bâbü't-Te vessül perdeleri
-

1 Minber-i şerîf perdesi

1 Reîsiye minâresinin perdesi

18 Hücre-i Sa'âdet şebîke-i şerîfeleri perdeleri

4 Kadem-i Sa'âdet'in pencereleri perdeleri

1 Derûn-ı Hücre-i Sa'âdet'de müteheccid-i şerîf perdesi

2 Minber-i şerîf sancâğı

11 Yeşil atlasdan ma'mûl ve kenarı sırma saçaklı olarak me'mûr-ı mahsûsla taraf-ı eşref-i hazret-i tâcdarîden takdîm olunarak Hücre-i Mu'attara'nın kubbesinden zemînine kadar ta'lik olunan

(Derûn-ı Envâr-Meşhûn-ı Harem-i Şerîf ve Hücre-i Münîfe'nin leylen)

(ve nehâren hizmet-i şerîfesiyle müteşerrif olan kâffe-i ağavât)

Efrâd-ı îkâd

12 Zümre-i ağavât-ı bevvâbîn-i Hücre-i Mu'attara-i Cenâb-ı Risâlet-penâhî

19 Zümre-i Hubziyân-ı Harem-i Hazret-i Nebevî

13 Zümre-i Battalîn-i Harem-i Hazret-i Nebevî

13 Zümre-i Mülâzimîn-i Harem-i Hazret-i Nebevî

(Derûn-ı Envâr-Meşhûn-ı Harem-i Hazret-i Nebevî'de İcrâ-yı İmâmet ve Hitâbet Eden Zevât)

46 Zümre-i hutabâ-yı Harem-i Hazret-i Nebevî

38 Zümre-i Eimme-i Harem-i Hazret-i Nebevî

31 Zümre-i Redîf-i Evvel-i Eimme-i Harem-i Hazret-i Nebevî

31 Zümre-i Redîf-i Sâni-i Eimme-i Harem-i Hazret-i Nebevî

(Derûn-ı Harem-i Şerîf’de Mevcûd Minâre-i Hamse Mü’ezzin Ve Ruesânın Mecnû’u)

50 Zümre-i ruesâ-yı Harem-i Hazret-i Nebevî

26 Zümre-i redîf-i ruesâ-yı Harem-i Hazret-i Nebevî

(Hizmet-i Sa’âdetle Kesb-i Mes’adet Eden Huddâm-ı Sâirenin Mecnû’u)

2 Zümre-i Müşiddîn-i Hücre-i Mu’attara

51 Cümle-i Kennâsîn-i Harem-i Hazret-i Nebevî

11 Zümre-i Bevvâbîn-i Harem-i Hazret-i Nebevî

26 Cümle-i kayyûmân ve perdecî ve serrâcîn ve terzi ve kuyumcu ve sâire

10 Zümre-i sakkâyîn

750 Senede iki def’a nevbet ki beher nevbette Harem-i Şerîf ve derûn-ı envâr-meşhûn-ı Hücre-i Mu’attara’da mu’allak kanâdîlin hizmet-i tezyîn ve ta’mîrine mübâşeret etmekde bulunan

4 Âbkeş-i etrâf-ı ebvâb-ı Harem-i Şerîf-i Hazret-i Nebevî

(Derûn-ı Harem-i Şerîf’de zikri âtî vazîfe sâhibi bulunan kâri’lerin mecmû’u)

(Medâris-i mezkûre müderrisleri)

1 Medrese-i celîle müderrisi

Fazîletlü Ömer Lütfî Efendi

1 Hamîdiye

Mekremetlü Mehmed Sa’îd Tevfîk Efendi

1 Beşîr Ağa

Fazîletlü Ömer ve Ahmed Zâhid Efendiler

1 Şifâ

Akşehirli Mehmed Alî Efendi

1 Karabaşî

Ankaravî Mehmed Sâlih Efendi

1 Sakızlı

Asitâneli İsmet Efendi

1 İhsâniye

Vidinelî Osmân Efendi

1 Hüseyin Ağa	Yozgatlı Ahmed Efendi
1 Emîn Efendi	Çallı Ahmed Efendi
1 Servet Efendi	Ahmed Efendi
1 Kübbeli Nâzırı	Harpûtî Halîl Efendi
1 Özbek	Buhâralı Ahûncân Efendi

(Bakî'-i Şerîf'de Medfûn Ehl-i Beyt-i Kirâm ve Ecille-i Sahâbe-i Zevî'l-İhtirâm)

1 Türbe-i Sâlis-ül-Hulefâ-ür- Râşidîn Seyyidünâ Osmân radiyallâhü anh türbe-i şerîfenin el-yevm mevcûd ebniye-i âliyesi sene 1233 târihinde Hâkân Sultân Mahmûd Hân Hazretleri cânibinden inşâ buyurulmuşdu.

1 Türbe-i Ehl-i Beyt-i Kirâm rıdvânullahi aleyhim ecma'în

1 Türbe-i Seyyidünâ Ebû Sa'îd el-Hudrî radiyallâhü anh

1 Türbe-i Seyyidetünâ Halîme radiyallâhü anhâ

1 Türbe-i Seyyidünâ Akîl radiyallâhü anh

1 Türbe-i Seyyidünâ İbrâhîm radiyallâhü anh

1 Türbe-i Seyyidünâ Mâlik ibn-i Enes radiyallâhü anh

1 Türbe-i Seyyidünâ Nâfi' radiyallâhü anh

1 Türbe-i ammâtü'lnebîyy radiyallâhü anhümâ

1 Türbe-i Ezvâcû'l Tâhirât radiyallâhü anhümâ

Türbe-i Benâtü'l Tâhirât radiyallâhü anhümâ

Âsâr-ı Mahmûd Hân Hazretleri

1 Şühedâ ta'bîr olunur fiskiye

Bâkî'-i Şerîfî Muhît Bulunan Sûr

1 Türbe-i Vâlid-i Mâcid-i Cenâb-ı Peygamberî Seyyidünâ Abdullâh radiyallâhü anh hâricde

1 Türbe-i Seyyidünâ Mâlik ibn-i Sinân radiyallâhü anh hâricde

1 Türbe-i Seyyidünâ İsmâîl radiyallâhü anh, der-kurb-i Bakî'-i Şerîf eser-i Sultân Abdülmecîd Hân tâbe serâhu

1 Meşhed-i Seyyidünâ Osmân radiyallâhü anh der-ittisâl-iMeşihat-i celîle

1 Türbe-i Seyyidünâ Alî el-Arifî radiyallâhü anh Medîne-i Münevvere'nin cihet-i şarkîsinin bir sâ'at bu'dünde

1 Seyyid Ahmed er-Rufâ'i kerîmesi demekle meşhûr türbe-i Sittünâ Melike der-Diyâr-ı Aşere eser-i Sultân Mahmûd Hân

1 Türbe-i Seyyidünâ Zekiyyüddîn radiyallâhü anh Bâbü'ş-şâmî hâricinde

1 Ulemâ-yı Şâfi'îye'den Türbe-i Ebû Şucâ' ve Türbe-i Nûreddîn şehîd Isfahânî'nin vezîri Necmeddîn Harem-i Şerîfin cihet-i şarkîsinde bulunan ferş-i hacir sırasında medfûndur.

39 Cedd-i emced-i Hazret-i Şehriyârî Hâkân Sultân Mahmûd Hân aleyhi'r-rahmetü ve'l-gufrân Efendimiz hazretlerinin âsâr-ı hayriyelerinden olarak Harem-i Şerîf de Buhârî ve Şifâ ve eczâ-yı şerîfe ve Delâil kırâ'at edenlerin mecmû'û

157 El-yevm halîfe-i rûy-ı zemîn olan pâdîşâhımız Sultân Abdülhamîd Hân Efendimiz hazretlerinin cânib-i hümayûnlarından tertîb

buyurulan Buhârî ve Şifâ ve eczâ ve Delâil ve Ahzâb ve Salavât-ı Şerîfe kırâ'at
eden ashâb-ı vezâif

8 Merhûm ve mağfûr-lehâ Bezm-i Âlem Vâlide Sultân-ı aliyyetü'sşân tarafından tertîb
olunmuş olan Eczâ ve Şifâ ve Delâil-i Şerîfe kârîleri

18 Gâzî Abdülmecîd Hân tâbe serâhu hazretleri cânibinden ta'yîn buyurulan mezâhib-i
selase müderrisleri

(Mecîdîye ve Rüşdiye mektepleriyle hoca ve halife ve şâkirdânın mecmû'u)

12 Mecîdi mekâtibi

12 Hocaları

12 Kalfaları

220 Şakirdleri

1 Mekteb-i Rüşdiye

25 Şâkirdân

1 Meşk hocası

40 Şâkirdân

Huld-âşiyân Sultân Mahmûd Hân Hazretleri'nin Âsâr-ı Hayriyelerinden)
(Ebvâb-ı Harem-i Sa'âdet'den Bâbü's-selâm Caddesinin Cihet-i Şimâlisinde
ve Medrese-i Münîfeleri Karşısında Bulunan Muvakkithâne ve Fevkında)
Bulunan Mekteb-i Sıbyân

1 Muvakkithâne

1 Mekteb

30 Şâkirdân

**Ravza-i Mutahhara'da ve Medîne-i Münevvere'de Mevcûd Medâris
Kütübhânelerindeki**

Mesâhif-i Şerîfe ve Kütüb-i Nefisenin Mikdârı

Aded

1801 Ravza-i Mutahhara-i Hazret-i Risâlet-penâhide bulunan kâffe-i mesâhif-i Şerîfenin mikdârı

4569 Sultân Mahmûd Hân Hazretleri'nin medrese-i celîleleri dâhilinde bulunan kütübhâne-i âlî'de mevcûd mesâhif-i Şerîfe ve kütüb-i nefisenin mikdârı

1659 Sultân Abdülhamîd Hân-ı Evvel merhûmun medrese-i celîleleri dâhilinde bulunan kütübhâne-i âlî'de mevcûd kütüb-i Şerîfe

2063 Darussa'âdeti's-Şerîfe ağası esbak Beşîr Ağa merhûmun Bâbü's-selâm ittisâlinde bulunan medresesinin kütübhânesinde mevcûd kütüb-i Şerîfe

1246 Şeyhülislâm-ı Esbak Feyzullah Efendi'nin Şifâ nâm medresesinin kütübhânesinde mevcûd kütüb-i Şerîfe

5404 Şeyhülislâm-ı Esbak Ârif Hikmet Bey merhûmun kütübhânesinde mevcûd kütüb-i Şerîfe

1269 Mevalî-i Kirâmdan Karabaş Ömer Efendi nâmına mensûb medresenin kütübhânesinde

593 Mevâlî-i Kirâmdan Sakızlı Mustafa Efendi nâmına mensûb medresenin kütübhânesinde

457 Şeyhü'l-harem-i Esbak Hacı Emîn Paşa merhûmun kütübhânesinde

Mücâvirinden Arnabut Mustafa Efendi'nin İhsâniye nâmıyla ihyâ-gerdesi olan medresenin kütübhânesinde 461

Mücâvirinden Buhârâlî Şeyh Abdülgafûr Efendi'nin tekkesinde mevcûd kütübhâne 129

İmâm-ı Rabbânî sülâlesinden Şeyh Mazhar Efendi merhûmun ihyâ-gerdesi olan tekke-i kütübhânesinde 1100

Mısır tekke nâzırı esbak merhûm Hüseyin Ağa Medresesi kütübhânesinde 100

Mücâvirinden Fenâyirci Emîn Efendi merhûmun medresesi kütübhânesinde 150

Kudema-yı mücâvirinden el-yevm ber-hayât bulunan Mehmed Servet Efendi'nin kütübhânesinde 206

Medîne-i Münevvere ahâlîsinden ve Harem-i Şerîf eimme ve hutabasından Bisati Efendi merhûmun kütübhânesinde 1050

Mücâvirinden Kili nâzırı medresesi kütübhânesi 157

Ser-kurenâ-yı Hazret-i Şehriyârî Selîm Bey merhûmun kütübhânesinde 500

Yekûn 22914

Türbe ve Mesâcid-i Şerîfe Hademesinin Adedi

Mesâcid-i Şerîfe 17

Bakî'-i Şerîf'de zikri sebkât eden türbe-i Şerîfelerin hademesi 20

Ba'zı zevâyâ hademesi 13

Ayn-ı Zerkâ hademesi 20

Şârşura ve Cennetü'l-Bakî' hademesi 15

Ba 'zı ashâb-ı hayrât taraflarından zükûr ve inâsa mahsûs olarak hasbeten lillâh fukarâ ve muhtâcîn iskânlarıyçün binâ ve ihyâ olunub el-yevm mevcûd bulunan ribâtların mecmû'u 59

Mekke-i Mükerrreme'nin semt-i şimâlisinde ve yirmi beş derece beş dakika arz-ı şimâli ve yirmi derece tûl-ı şarkîsinde kâin olarak ümem-i mâziyenin “Yesrib” deyû yâd etdikleri Medîne-i Münevvere şehrinin vâz'-ı esâsı Yemen mülûk-ı kâdîmesinden “Melik Tübba” olmak üzre rivâyet olunur.

Lâ-yezâl hazretlerinin felekleri melekleri aşkına hayrân ettiği ma'sûk-ı mes'ûdu için hicrette mesken rihletde müddefin kılmakla eflaka mağbût eylediği bu şehir-i şehîr ki hayât sûru ile ittisâfı esnâda gölgesinden zemîn-i sahâlarının mahrûm olduğu bir cesed-i es'âdi derâğuş etmekle semâvâta mübâhat eyler.

Pervânesi âfitâb olan nûr-ı mübîn-i cenâb-ı Muhammedî'nin berk urub durduğu böyle bir akdes mahallin kâbil olmayan tavsîfine ictirâ edilemez. Tozuna toprağına yüzler sürmek şevkiyle gece gündüz bî-karâr olan müştâkânî için o muhabbet-i füyûzât Rabbâniyeden ancak sathî bir ma'lûmat verilebilir.

Mefhar-ı Mevcûdât'ın riyâz-ı cennetden birisi olduğunu ihbâr buyurmakla Cennât-ı âliyyâtide hîn-i mübâhât kıldığı “Buk'a-i mübâreke” nin meziyyâtını ittisâlıyla bu rütbeye isâl eden “Ravza-ı Mutahhara” ki mahbûb-ı hazret hakka cilvegâh olmağla ferîştehlerinde mekânı olmuşdur. “Mescîd-i Şerîf-i” Nebevî'nin cihet-i şarkîsinde şeref-vâki'olarak nûrânî letâfetler ma'nevî hâletler neşr eylemekle etrâf ve havâlisini Firdevs-i A'lâyada mahsûd eyler.

Yekpâre zümrüden yapılmış bir efser-i pür-tâb u fer gibi bu Buk'a-i mukaddese bâlâsını tetvîc eden “Kubbe-i Hadrâ” kasd-ı ziyâretle şitâbân olanlara daha altı sâatlik mesâfede şeref-i takarrübemuvaffakıyyet tebşir eder.

Şehr-i Şerîf Medîne-i Münevvere’yi muhît olan sûru dokuz yüz kırk altı târihinde Kânûnî Sultân Süleymân tâbe serâhu hazretleri tecdîd buyurmuşlardır.

Mescid-i Şerîf-i Nebevî hicret-i Fahr-i Risâlet akîbinde te’sîs buyurulmuş ve üzeri hurma dallarıyla örtülmüşüdi. Ömer ibni’l-Hattâb Efendimiz Hazretleri hilâfetde iken hicretin on yedinci senesinde bir mikdâr tevsî’ine himmet buyurdular. Osmân bin Affân Efendimiz Hazretleri dahî on dokuz sene-i hicrîyesinde yine biraz tevsî’ât icrâ buyurmuşüdi. Seksen dokuz senesinde Velîd bin Abdülmelik tarafından bir hayli tevsî’ ve tezyîn edildikten başka ol vakte kadar mevcûd olmayan mihrâbı binâ ve erkân-ı erba’asına birer minâre inşâ olunmuşdur. Müşârun-ileyh

{156}

işbu inşââta bed’ etmezden evvel şark imparatoruna mektûb yazarak birkaç mi’mâr talep etmiş olmağla imparator cânibinden kırk nefer mi’mâr ile seksen sekiz bin altun ve kandîller için zincirler takdîm kılınmışdır. Ömer ibn-i Abdülazîz ol vakit Medîne-i Münevvere Emîri bulunmağla inşâât-ı celîleye müşârun-ileyh hazretleri nezâret etdiler. Yüz altmış bir târihinde hulefâ-yı Abbâsiye’den Mehdî bin Mansûr tarafından da tevsî’âtına hizmet ve ahşâb sakfînşâsına himmet olunmuş ise de mu’ahharan bir harîk vukû’uyla ta’mîre lüzûm görünmüş ve ta’mîrâta Musta’sım Halîfe cânibinden mübâşeret olunmuş iken Bağdâd’ın Tatarlar tarafından istîlâsıyla Devlet-i Abbâsiye’nin inkırâzı vukû’unda itmâm-ı ta’mîrât altı yüz elli yedi târihinde mülûk-i Mısıriye’den Zâhir Baybars’a müyesser olmuşdur. Mısır mülûkünden Nâsır bin Kalavun dahî sakf-ı şerîfce bir mikdâr ta’mîrât icrâsıyla ihrâz-ı şeref etmiş olduğu gibi sekiz yüz otuz birde Eşref Barsbay ve sekiz yüz elli üçde Sultân Zâhir ve sekiz yüz yetmiş dokuzda Kayıtbay taraflarından da sakf-ı Şerîfce bir mikdâr ta’mîrât vukû’a gelmişdir. Müşârun-ileyh Kayıtbay zamânında mescid-i şerîf kâmilten mahrûk olmağla ta bin iki yüz yetmiş senesine kadar devam eden hey’eti üzerine tecdîdine himmet olunmuşüdi.

Ahd-i hilâfesinde mütevaliyen mazhar olageldiği tevîkât sâikasıyla cihân-gîrân-ı selâtîn-i Osmâniye'den Fâtih Sultân Mehmed ve Selîm Hân-ı Kadîm ve Süleymân Hân-ı Kânûnî kadar sît ve şöhretlere mâlik olan Adn-âşiyân Gâzî Abdülmecîd Hân Efendimiz Hazretleri şimdi tamamıyla

{157}

halef-i zî-şeref-i mukaddeslerine intikâl eden muvaffakiyyetleri sâyesinde mescid-i şerîf-i nübüvvet-penâhînin de bânîsi oldular. Hey'et-i mecmû'asıyla mescid-i şerîfin hâl-i hâzırını tavsîf kâbil olaydı tafsîliyle sahâyîfî de kesb-i zînet ederdi. Lâkin müceddid-i müşârun-ileyh hazretlerinin ulüvv-i himmet-i Osmâniyeleri mescid-i mu'azzamun-ileyhi ol kadar tarsîn ve tezyîn etmiş ki şânına lâyük ta'bîrât bulup da anlatabilmenin hiçbir lisânda imkânı yokdur. Daha bundan ziyâde seng-i mücellâamûd-ı ruhâm üstünde mutallâ kıbâbı muharrem i'tâb üzerinde muhteşem revâkı müşâhede ile karîr-ül-ayn olanlar ol buk'a-imübârekenin daha bundan ziyâde tezyîn ve tebcîli ebnâyı beşerin yed-i iktidarında olmadığını itirâf ediyorlar. Ma'sûk-ı muvahhidîn olan Ravza-i Mutahhara dâhiline Cânib-i Nübüvvet-penâhîden kabûl buyurulan ancak Hazret-i Ebûbekir Es-Sıddîk ve Ömerü'l-Farûk Efendilerimiz hazarâtıdır. Bu buk'a-i tâhire vaktiyle Âyişetü's-Sıddîka radiyallâhü teâlî anha vâlidemiz hazretlerinin hâne-i sa'âdetleri idi. Zât-ı Nübüvvet-simât-ı Hazret-i Risâlet-penâhînin Âlem-i kudsî intikâllerinden sonra müşârun-ileyhâ Efendimiz hazretleri kemâ-kân o sade-i dürr-i ismeti tezyîn buyurmuşlardı.

Fâtımatü'z-Zehrâ radiyallâhü teâlî anha Efendimiz hazretlerinin menzil-i celîl-i ismet-penâhîleri dahî sa'âdethâne-i muhteremün-ileyhânın cihet-i şâmiye'sinde olduğu gibi anın ittisâlinde de ezvâc-ı mutahherâta mahsûs olan dokuz bâb hücre-i şerîfe şark ve cenûb ve şimâl cihetlerini muhît olmağla Harem-i Şerîfin yalnız garb ciheti hâlî

{158}

kalmış idi. İşbu hucerât-ı muhtereme Velîd bin Abdülmelik zamânına kadar halî üzre bâkî iken müşârun-ileyh bunları ezvâc-ı mutahherâtın varîslerinden mübâya'a ederek Harem-i

Şerife idhâl eylemiştir. İki yüz otuz yedi senesinde hulefâ-yı Abbâsiye'den Mütevekkil bin Mu'tasım Hücre-i Sa'âdet'le etrâfını mermerle tezyîn etmiş ve beş yüz kırk sekiz senesinde Muktezî Halîfe bu mermerleri tecdîd ettirmiş olduğu gibi altı yüz kırk ve sekiz, yüz seksen dokuz ve bin iki yüz yetmiş târihlerinde de mermerlerin kâffesi teceddüd etmiştir. Kubbe-i sa'âdeti en evvel binâ etdiren Mısır meliklerinden Sultân Mansûr Kalavun'dur ki bu muvaffakiyyete altı yüz yetmiş sekiz senesinde nâil olmuştur. Sultân Nâsır Hasan bin Muhammed bin Kalavun zamânında tecdîd ve Sultân Eşref Şa'bân bin Hasan ibn-i Muhammed Kalavun zamânında da tahkîm etdirilmiştir. Sekiz yüz altı senesinde Sultân Kayıtbay zamânında vukû' bulan harîkden sonra kubbe-i mukaddese şimdiki hey'et ve irtifâ'ı üzre tecdîd olunmuş ise de binâsından ziyâde sarfîyâtla vücûda gelmiş olan tezyînâtının icrâsı yukarıda beyân olunduğu vechile bin iki yüz yetmiş senesinde vâlid-i mâcid-i cenâb-ı hilâfet-penâhî Abdülmecîd Hân Gâzî Efendimiz Hazretleri'ne müyesser olmuştur.

Hücre-i Sa'âdet'in kisvesini en evvel ihdâs eyleyen hulefâ-yı Abbâsiye'den Mehdî Halîfe'nin cariyesi ya'ni Mûsâ el-Hâdî ile Hârûnû'r-Reşîd'in vâlidesi Hayzürân Kadın'dır. Ondan sonra hulefâ-yı a'zâmın kâffesi bu usûle riâyeti iltizâm buyura geldiler. Yedi yüz

{159}

altmış senesinde mülûk-i Mısriye'den İsmâil bin Nâsır bin Muhammed Kalavun tarafından beytül mâl akçesiyle Mısır' da bir karye mübâyâ'aolunarak Ka'be-i Mu'azzama ve Hücre-i Sa'âdet'le minber-i Şerîfın kisvelerine vakf edilmiştir.

Minber-i Şerîf-i Cenâb-ı Nebevî zamân-ı sa'âdet-i Hazret-i Risâlet-penâhîde üç ayaklı ve haşebden masnû' idi. Hazret-i Mu'âviye halîfe olunca altı ayak daha ilâve etmekle dokuz ayaklı olmuş idi. Halîfe Mehdî bin Mansûr Medîne-i Münevvere'ye muvâsalatla kesb-i şeref ettiği esnâda minber-i şerîfî tarz-ı kadîmine ircâ' için İmâm Mâlik Hazretleri'nden istiftâ eyledi. Ancak söğüd ağacından ma'mûl olmağla yerinden hareket ettirildikçe fersûdelenirse bişimân olursun deyü imâm-ı müşârun-ileyh hazretlerinin vukû' bulan ihtârı üzerine sarf-ı nazar etdiler. Altı yüz elli dört senesi harîkinde işbu minber de muhterik olduğundan Yemen hâkimi Muzaffer sandal ağacından ma'mûl bir minber takdîm etmekle mahall-i âlîsine vaz' olunmuş idi. On sene kadar üzerinde hitâbet edilmiş

iken Mısır meliki Sultân Zâhir Baybars'ın arz etdiği minber vaz' ve Yemen hâkiminin minberi ref' edilmiştir. Bu minber yedi yüz doksan yedi senesine kadar pâydar olarak üzerinde yüz otuz iki sene hitâbet olunduktan sonra kurd tasallutundan çürümüş olmağla yerine Mısır meliklerinden Sultân Zâhir Berkuk tarafından takdîm kılınan minber vaz' olunmuş idi. Sekiz yüz yirmi senesinde Sultân Müeyyed Şeyh Mahmûdî bu minberi ref' ile yerine diğerini vaz'

{160}

etmiş ise de sekiz yüz seksen altı senesinde ya'ni Sultân Kayıtbay zamânında muhterik olması üzerine Medîne-i Münevvere ahâlîsi tuğladan bir minber binâ etmişlerdi. Bu minber dokuz yüz sekiz senesine kadar bâkî kalarak müşârun-ileyh Kayıtbay Harem-i Şerîfî ta'mîr etdirdiği esnâda ahâlînin inşâ etdiği minberi hedm etdirerek yerine müceddeden bir minber vaz' eylemiştir. Şimdi mevcûd olan minber-i şerîf ki mermerden masnû'dur, bunu da Kânûnî Sultân Süleymân tâbe serâhu hazretleri ihdâ buyurmuşlardı. Minber-i Şerîfî en evvel kisvelendiren Hazret-i Osmân bin Affân ve rivâyet-i ahrâya göre Mu'âviye radiyallâhü anhümâdır. Medîne-i Münevvere'de mevazı'-ı mübâreke ve meâsir-i celîle pek çoktur. Bu cümleden Harem-i Şerîf'de dört direk vardır ki bunların yanında bargâh-ı Cenâb-ı ulûhiyete arz ve takdîm olunan da'vât müstecâb olur. Bunlardan birine muhallak denir. Birisi de Hazret-i Âyişe radiyallâhü teâlâ anhâ vâlidemiz hazretlerine nisbet edilir. Diğer biri Ebû Lübâbe direğidir ki buna tevbe direği tesmiye ederler. Bunların yanında namaz kılmak sünnetdir. Serîr direğinden başka bir de Harsî direği vardır. Bu direğin yanında Hazret-i Alî radiyallâhü anh Efendimiz ikâmet eyleyerek aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz hazretlerini eşrârdan sıyânet buyururlardı. Binâen-aleyh buna Hazret-i Alî direği denilmiştir. Bir direk dahî vardır ki Sultân-ı Enbiyâ sallallâhü aleyhi ve sellem Efendimiz hazretleri o direk nezdinde ikâmet ve dışarıdan gelen urbânı kabûl ile musahâbet buyururlar idi. Cibrîl direği ile yukarıda beyân olunan Serîr direği

muahharan küşâd olunan pencere münasebetiyle mu'attal olmuştur. Amma teheccüd direği el-ânmevcûd ve herkesce ma'lûmdur.

Medîne-i Münevvere ile civârındaki Mesâcid-i Şerîfe-i Me'sûre dahî pek çok olarak cümlesinin efdali Mescid-i Kubâ'dır ki anı Cenâb-ı Risâlet-me'âb Efendimiz hazretleri te'sîs ve inşâ ve her kim bunda namaz kılsa bir umre sevabına nâil olur deyü buyurmuşlardı. Râkib veyâ mâşî oldukları hâlde her Cum'a ertesi günü bu mescid-i mübâreki teşrîfle iki rek'at namaz kılarlardı. Hâlâ namaz kıldıkları mahall-i âlî ma'lûm ve mu'ayyendir. İşbu mescid-i şerîf Velîd bin Abdûlmelik zamânına kadar Nübüvvet-penâh Efendimiz hazretlerinin inşâ buyurdıkları tarz ve hey'et üzre bekâ bulmuş iken müşârun-ileyh Velîd tarafından tecdîd ve tevsî' olunmuş idi. Muahharan beş yüz elli beş ve altı yüz yetmiş bir senelerinde de tecdîd ve yedi yüz otuz üçde Sultân Nâsır Kalavun zamânında ve sekiz yüz kırk târihinde saltanat-ı seniyye-i Osmâniye cânibinden ta'mîr edilmiştir. En sonraki tecdîdi Firdevs-âşiyân Sultân Gâzî Mahmûd Hân-ı Sâni ile cennet-mekân Sultân Gâzî Abdûlmecîd Hân tâbe serâhümânın ahd-i hilâfet-i seniyyelerinde şeref-vukû' bulan i'mârât-ı celîleye mülhaktır.

İşbu mescid-i Şerîfin cenûb cihetinde Sa'd bin Hayseme Hazretleri'nin hâneleri vâki'dir ki Resûl-i Kibriyâ Efendimiz Hazretleri bu hânedeki abdest alarak bir mikdâr ıztıca' buyurmuş olduklarından züvvâr-ı Medîne-i Münevvere Kubâ karyesine giderek işbu hâne-i ziyâret ederler.

Mescid-i Alî tesmiye olunan mahall-i âlî mescid-i şerîf-i Kubâ'nın rûkn-i garbîsindedir. Gülsüm bin Hedm nâm zât-ı şerîfin hânesi dahî Kubâ mescid-i şerîfinin kible cihetinde vâki'dir. Medîne-i Münevvere'ye hicret-i seniyye vukû'unda Fahr-i Âlem sallallâhü aleyhi ve sellem efendimiz işbu hâne-i münîfi bizzât teşrîfleriyle cennet köşklarine mağbût buyurmuşlar idi. Bir Cum'a günü mescid-i şerîf-i Kubâ'dan avdet-i nebeviye esnâsında Cum'anın vakti hulûl etmekle edâ-yı salât buyurdıkları mahall-i mukaddese bir mescid-i münîf binâ buyurularak el-yevm Mescid-i Cum'a denilmektedir. Kubâ mescid-i şerîfinin şark cihetinde dahî Mesâcid-i me'sûreden Mescidü'l-Fadîh vardır ki mahbûb-ı

Cenâb-ı Hudâ “Benî Kurayza” kabîlesini muhâsara buyurdıkları esnâda orada namaz kılarlardı. Necl-i necîl-i Cenâb-ı Nübüvvetpenâhî Hazret-i İbrâhîm’in vâlîde-i mâcideleri “Mariye” Hazretleri’ne mensûb olan mescid Kurayza dahî Mesâcid-i me’sûredendir.

Seyyid-i Kevneyn Efendimiz Hazretleri’nin râkib oldukları ester izinden nişâne görülmekle “Mescidü’l-Bağle” denilen makâm-ı mukaddes Bâkî’ -i Şerîf kabristânının şark cihetinde vâkî’ olarak mukaddemâ Benî Zafer Mescidi denilmiş idi. Bu mescidin garb tarafındaki bir taşda “dirsek” eseri görülmekle Seyyid-i Mümkinât Efendimiz Hazretleri’nin o hacet-i münevvere ittikâ buyurmalarından mirfak-ı şeriflerinden eser kaldığı zâhir olduğuna binâen oraya “Mescidü’l Mirfak” tesmiye kılınmışdır. O civârda bir taş daha vardır ki bunda Cenâb-ı Risâlet-me’âbın esâbi’-i

{163}

şerîfelerinden eser olmağla herkes tarafından ziyâretiyle tebrikolunur. Bâkî’-i Şerîfin şimâl cihetindeki Mescid-i İcâbet’de İmâm-ı Enbiyâ aleyhi’s-salâtü ve’t-tahayâ efendimiz hazretleri namaz kılarak uzun bir du’â etmiş ve Cenâb-ı Hak’dan üç şey talep ettimse de ikisi kabûl buyuruldu ve biri icâbet buyurulmadı deyü haber vermişler. Ve üç talebinden birisi Ümmet-i Muhammediyye’nin kahtdan telef ve ikincisi tûfândan helâk olmamaları temennâsına dâir olarak bunları Rabb-i Teâlâ Hazreti’nin icâbet buyurmuş ve fakat Ümmet-i İslâmiye meyânında harb ü cidâl olması hakkındaki üçüncü talebi is’âf etmemiş olduğunu beyân buyurmuşlardı. Mesâcid-i me’sûreden daha birkaç mescid-i şerîf vardır ki cümlesine “Mescidü’l-Feth” tesmiye olunur. “Mescidü’l- A’lâ Mescidü’l-Ahzâb, Mescid-i Selmân bunlar meyânındadır. Mescid-i Selmân’ın kible cihetindeki mescid-i şerîfde Mefhar-ı Mevcûdât Efendimiz Hazretleri namaz kılmışlardı. Hatta Hendek Gazâsı esnâsında idi ki bunların birinde namazı ba’de’l-edâ uzun bir du’â tilâvet buyurmaları üzerine kahr-ı Cenâb-ı Lâ-yezâl ahzâb denilen küffâr askerini münhezim ve perîşân etmiştir. Me’sûr mesâcid-i mukaddesenin en ma’rûflarından biri de Mescid-i Sekaleyn’dir ki Peygamberimiz, Peygamber-i Âlem Efendimiz Hazretleri orada namaz kılar iken kiblenin Kuds-i Şerîf’den Ka’be-i Mu’azzama cihetine tahvîline irâde-i ilâhiye şeref-ta’alluk ederek “Fevelli vecheke” âyet-i kerîmesi nâzil olmuşdur. Cenâb-ı Seyyid-i Kevneyn’in namaz edâsını müte’âkib Medîne-i Münevvere ahâlî-i Kirâmına hitâben Cenâb-ı Hakk sizin

erzâkınızı her taraftan sevk ve îsâl buyursun deyü du ‘a etdikleri mahall-i şerîfe “Mescid-i Sükyâ” denilir. “Mescid-i Şerîf-i Râye” şark cihetinden Medîne-i Münevvere’ye şeref-yâb-ı duhûl olanların sol tarafında müşâhede olunur. Zât-ı Hazret-i Risâlet-penâhî’nin Uhud cenginden ferâğlarını müte’âkib öğle ve ikindi namazlarını edâ buyurdıkları mahall-i âlî bulunduğu cebele nisbetle Uhud Mescid-i Şerîfi deyü yâd edilmektedir. Rûkn-i Cebel denilen Mescid-i Şerîf mahallinde Uhud Gazâsı günü ceng ü kıtâl edilmiş ve bir rivâyetde Hazret-i Hamza radiyallâhü anh Efendimiz hazretleri orada şehîd olmuş deniyor amma orada Fahr-i Âlem Efendimiz Hazretleri’nin namaz kılmış oldukları muhakkak imiş. Bunun civârında “Vâdî” nâm mescid-i şerîf vardır ki Seyyidünâ Hamza radiyallâhü teâlâ anh Efendimiz hazretleri Uhud cenginde aldıkları yara ile oraya kadar gelebilerek orada teslîm-i rûh-ı pür-fütûh buyurmuş ve Sened-i Asfiyâ Efendimiz Hazretleri orada namaz kılmağla mescid ittihâz kılınmıştır. Hazret-i Hamza’nın meşhed-i mukaddesine gidilir iken yol üzerinde “Mescid-i Sâfile” vardır ki bunda dahî Fahr-i Kâinât Efendimiz Hazretleri edâ-yı salât buyurmuşlardı. Mesâcid-i me’sûreden biri de “Mescidü’l-Bâkî”dir. Akîl ve Ezvâc-ı Mutahherât mekâbirinincihet-i garbîyesinde vâki’ olarak İmâm-ı Enbiyâ Efendimiz Hazretleri’nin burada namaz kıldıkları sâbit ve Übeyy bin Ka’b mescidi nâmıyla da ma’rûfdur. Meâsir-i celîleden üç mahall-i âlî vardır ki Nübüvvet-penâh Efendimiz hazretleri orada defa’âtle bayram namazları kılmış

idiler. Bunların birincisine “Mescid-i Alî”, ikincisine “Mescid-i Ebû Bekr” üçüncüsüne “Musallâ” tesmiye olunmuştur.

Meâsir-i celîleden Medîne-i Münevvere’de birçok kuyular vardır ki cümlesinden biri “Bi’r-i Erîs”dir. Mescid-i Şerîf-i Kubâ kurbünde vâki’ olarak Hazret-i Fahr-i Cihân Efendimiz bunun içine tükürmüşler ve suyundan da içmişler. Mühr-i âlî-i Cenâb-ı Risâlet-penâhî Hazret-i Osmân radiyallâhü anh Efendimiz hazretlerinin engüş-i fahr u mübâhâtını tezyîn ederdi.

Hilâfetlerinden altı sene mürûrunda parmağından işbu kuyuya düşürmüşlerdi. Dalgıçlar tarafından bir hayli taharriyât icrâ olunmuş ise de bulunmak kâbil olamadığından Ashâb-ı Güzîn meyânına bu yüzden bir ihtilâf düşerek birtakım fitneler hudûsüne bâdî olmuşdur.

Â'bâr-ı me'sûreden biri de "Bi'r-i Gars"dır. Ma'sûk-ı Hudâ Efendimiz Hazretleri bundan da içmiş ve içine tükürmüş olmak üzere rivâyet olunur. Â'lem-i kudse irtihâlleri esnâda cesed-i es'ad-i Nübüvvet-penâhîleri bu kuyunun âb-ı nâbıyla gasl edilmiştir. Bu mübârek kuyulardan biri de "Bi'r-i Dûme"olarak bunun suyu gâyet tatlıdır. Zamân-ı sa'âdetde Medîne-i Münevvere'ce tatlı suların killetinden her kim Bi'r-i Dûme'yi satın alarak Müslimîn'e vakf eder ise Cennet-i A'lâ anın içindir deyü taraf-ı eşref-i Cenâb-ı Muhammedî'den bu suyun ikâfı ihtâr buyurulmağla Osmân bin Affân Efendimiz Hazretleri otuz beş bin dirhem akçe ile bi'l-mübâya'a vakf buyurmuş

{166}

idiler. Bâlâda zikr olunan Mescid-i Sukyâ kurbünde o nâma mensûb bir bi'r-i şerîf daha vardır ki rahmetel li'l-Âlemîn Efendimiz hazretleri kâh bu kuyudan ve kâh yukarıda tavsîf edilen Gars kuyusundan nûş buyururlardı. "Bi'r-i Buzâ'a" dan dahî Efendimiz sallallâhü aleyhi ve sellem hazretlerinin su içip tükürmüş ve bereketle du'â buyurmuş oldukları sâbitdir. Enes bin Mâlik Hazretleri'nin hânelerinde kâin "Bi'r-i Enes"den dahî meb'ûs min indillâh Efendimizin su içerek derûnuna tükürmüş oldukları müşârun-ileyhden mervîdir. Ol vakit Medîne-i Münevvere'de en lezîz su bu idi. Şimdi Bi'r-i Ribâtiye deyü yâd olunmaktadır. Bâkî'-i Şerîf kurbünde "Bi'r-i Basse" nâmıyla bir kuyu vardır ki ser-i defter-i Enbiyâ Efendimiz hazretleri bu kuyunun suyu ile re's-i sa'âdetlerini gasl ederek o suyu tekrâr kuyuya ifrâğ buyurmuşdur. Â'bâr-ı me'sûreden birisi de "Bi'r-i Alî" olarak Avalî nâm karyede kâin olmağla suyuyla civârındaki mevrûât saky edilir. "Bi'r-i Ünâ" nâmında bir mübârek kuyu daha vardır ki Cenâb-ı Habîb-i Kibriyâ Kurayza kabîlesini muhâsara etdikleri esnâda Bârgâh-ı Risâlet-penâhîlerini bu bi'r-in civârına kurdurmuş ve suyundan içmişlerdi. Lâkin bu kuyu el-yevm ma'rûf değildir. Seyyid-i Kâinât Efendimiz Hazretleri "Bi'r-i İhâb" nâm kuyuya da tükürmüş ve "Bi'r-i Cemel" den abdest alarak kezalik "Bi'r-i Zer'e" ye dahî tükürerek suyuyla abdest almışdır. Bunlardan başka daha bir hayli âbâr-ı me'sûre var iken şimdi mahalleri ma'lûm olamamaktadır. El-yevm Medîne-i Münevvere'ye cereyân eden Ayn-ı Zerkâ

zamân-ı sa'âdetde mevcûd değil idi. Mu'âviye radiyallâhü anh tarafından Medîne-i Münevvere vâlisi olan Mervân bin El-Hakem zamânında zuhûr eylemiştir. Asıl ismi Aynü'l-Ezrak iken sonraları Zerkâ denilerek öyle iştiâr eyledi. Aynü'l-Ezrak tesmiyesinin sebebi ise müşârun-ileyh Mervân'ın gözleri mâî olarak zuhûru zamân-ı velâyetine tesâdüf eden suyun kendisine nisbet edilmesinden ibâret idi. Asıl maksimi Kubâ civârında büyük bir kuyudur. Bu su ibtidâ-yı zuhûrunda az bir şey iken dokuz yüz doksan dokuz târihinde Cennet-mekân Sultân Murâd Hân tâbe serâhu hazretleri cânibinden "Bi'r-i Gırbâl" denilen kuyu mübâya'ave ilâve buyurulmuştur ki bu kuyu Ayn-ı Zerkâ suyunun on misline karîb idi. Ve "Bi'r-i Akd" dahî muahharan yine ecdâd-ı güzîn-i cenâb-ı hilâfet-penâhî câniblerinden mübâya'a ve ilâve buyurulmuştur.

Gerek Medîne-i Münevvere'nin dâhilinde ve gerek hâricen etrâf ve civârındaki Ashâb-ı Kirâm ve evliyâ-yı zevi'l-ihtirâmın merâkîd-ı mübârekeleri umûm nezdinde ma'lûm ve mazbûtdur. Binâberîn her birinin ta'dâd ve ta'rîfine hâcet görülemez. Yukarıda beyân olunan Mescid-i Feth' e giderken sağ tarafda bir mağâra vardır ki Hendek Gazâsı esnâsında Cenâb-ı Nübüvvet-penâh Efendimiz Hazretleri ba'zı geceler orada beytûtet buyururlardı. Peygamber zafer-peyker Efendimiz hazretlerinin Mekke-i Mükerreme'yi teşrîf buyururlar iken esnâ-yı tarîkde namazgâh ittihâz buyurdıkları mahallere mescidler yapılarak el-yevm Alî kuyuları denilen mevki'de mevcûddur. Bedir Gazâsı'nda bârgâh-ı Cenâb-ı Risâlet-penâhînin mensûb olduğu mahall-i münîfede mescid yapılmış idi. Şimdi diğer bir mescid-i şerîf daha vardır.

**Hicâz Vilâyeti'nin Üç Yüz Sene-i Mâliyesine Mahsûben Vâridât ve
Masârifat-ı Mahalliyesini Natîk Bi't-Tanzîm Devâir-i Mahsûsalarına Takdîm
Kılınan Muvâzenenin Hulâsasıdır**

İcmâl-i Yekûn		Nev'-i Vâridât
Para	Kuruş	
30	256607	İhtisâbiyye Rüsûmu
	40000	Kantâriye Rüsûmu
	80000	Balık Rüsûmu
	997789	Tahrîciye Rüsûmu
	137445	Zekât ya'ni A'sâr Rüsûmu
	22092	Vâridât-ı Mütenevvi'ası
20	1533934	Nakl-i yekûn

{169}

İcmâl-i Yekûn

Nev’-i Masârifât

Para Kuruş
bulunan

Mekke-i Mükerrreme ve Medîne-i Münevvere ve Cidde’de

Eşrâf ve sâdât ve mücâvirîn ve muhtâcîn
maaş ve sâliyeleri

Para

Kuruş

13

1776688

nakden sarfı lâzım gelen maaş
ve sâliyeleri ve rugan-ı sâde ve kahve
ve şeker ve kiyâh bedeli
aynen verilecek olan zehâirin
mikdârıyla bedel-i muhammenesi

Para

Kuruş

Erdeb

00

1543989

Hinta – 11028

00

330949

Şa’îr – 4136

17

335729

Fûl – 2098

11

11200

Mercimek – 70

Kıyye

03

333984

Erz – 116992

31

2555851

31

2555851

4

4332540

4

4332540

Nakl

{170}

İcmâl-i Yekûn

Nev’-i Vâridât

Para Kuruş

20

1533934

Nakl-i Yekûn

20

1533934

Nakl

{171}

İcmâl-i Yekûn

Nev’-i Masârifât

Para Kuruş

4 4332540

Nakl-i Yekûn

Bi’l cümle me’mûrîn-i mahalliyeinin

maaş ve mürettebâtları

Para Kuruş

23 1441358

nakden sarfi lâzımgelen maaş ve bedelâne

aynen verilecek olan zehâirin mikdârıyla esmân-ı muhammenesi

Para Kuruş

25 142762

Erdeb

Hinta – 1019

29 105557

Şa’îr – 1311

11 6431

Fûl – 40

Kıyye

15 30916

Erz – 15458

00 285668

00 285668

23 1727026

23 1727026

27 6059566

Nakl

{172}

İcmâl-i Yekûn

Nev’-i Vâridât

Para Kuruş

20 1533934

Nakl-i yekûn

20 1533934 Nakl

{173}

İcmâl-i Yekûn

Nev’-i Masârifât

Para Kuruş

27 6059566

Nakl-i Yekûn

Mahmileyn-i Şerîfeyn ve Urbân İkrâmiyesi ve Zehâir-i Ayniye Nakliye ve Masârifât-ı Mahalliye Sâiresi

Para Kuruş

26 4505276

nakden sarfı lâzım gelen

aynen sarf-ı lâzım gelen zehâirin

mikdârıyla esmân-ı muhammenesi

Para Kuruş

38 193222

Erdeb

Hınta – 1380

00 116800

şa’îr – 1460

00 161520

fûl – 2692

5 40

mercimek-i rubu’

Kıyye

00 10845

erz 5422

3 482428

3 482428

29 4987704

29 4987704

16 11047271 Nakl

{174}

İcmâl-i Yekûn

Nev’-i Vâridât

Para Kuruş

20 1533934

Nakl-i Yekûn

20 1533943

mahall-i vâridât muhammenesi

28 23984971

muvâzene açığı olup taraf-ı devletden ihsân

buyurula gelen

8 25518915

yekûn

İcmâl-i Yekûn

Nev'-i Masârifât

Para Kuruş

16 11047271

Nakl-i Yekûn

Asâkir-i nizâmiye-i Hazret-i Şâhâne ve bahriye
ve zabtiye-i mülûkâneye nakden ve aynen verilmesi
lâzımgelen

Para Kuruş

30 10797283

nakden sarfı lâzımgelen

Aynen sarfı lâzım gelen zehâirin

Mikdârıyla esmân-ı muhammenesi

Para Kuruş erdeb

37 1874872 hinta 13393

5 1043422 şa'îr 13042

Kıyye

0 756056 erz 378028

2 3674351

2 3674351

32 14471634

32 14471634

Para Kuruş takdîm kılınan muvâzene
mûcibince

8 25518906 yekûn

12 18520607 meblağiyyesi

36 6998298 zehâir-i ayniyenin
Bedel-i muhammenesi

8 25518906

(doksan dokuz sene-i mâliyesi mayısı ibtidâsından i'tibâren kıymet-i)
(hakîkiyelerine ircâ' edilen sîm-i meskûkât-ı mahsûsalarına)
(takdîm kılınan muvâzenenin hülâsasıdır)

Aded	Dirhem		Kîrât	Dirhem	
Para	Kuruş	Para	Kuruş	Aded	Aded
Meskûkât-ı Osmâniye					
16	15	37	1	8	Atık Cihâdiye
10	12			10	Atık Yüzlük
32	9	9	1	8	Atık İkilik
36	4			4	Atık Kuruşluk
Meskûkât-ı Ecnebîye					
9	4	17	2	12	1 Hindin Atık Rubyesi
25	8	17	2	9	3 Hindin cedîd Rubyesi
4	8	16	2	6	3 Beş Franklık Fransız Riyali
16	18	15	2	12	7 Nemçe'nin Yılanlı Dolarisi
17	15			8	6 Yunan Drahmisi
25	16	15	2	7	İspanya'nın Direkli Riyali ve Amerika Riyali
35	19			6	8 Rusya'nın Yeni Yazılı Karbonu
24	6			3	Fransız Riyali Aksâmından İki Franklık

{177}

Aded		Dirhem		Kîrât	Dirhem	
Para	Kuruş	Para	Kuruş	Aded	Aded	
12	3	8	2	8	1	Fransız Riyali Aksâmından Bir Franklık
26	1			12		Fransız Riyali Aksâmından Yarım Franklık
22				4		Fransız Riyali Aksâmından Yirmi Santimlik
4	19	8	2	11	8	Nemçe'nin Kuşlu Doları ve Napoli Riyali
266		7	2	1	3	Papa sikkesi
30	3	6	2	12	1	Gidar Ta'bîr Olunur İspanya'nın Direkli Riyali
27	14	39	1	7	7	Katarina Ta'bîr Olunur Rusya'nın Atık Kuşlu Riyali
38	4	29	1	14	2	Nemçe'nin Dûka Ta'bîr Olunur Luka Sikkesi
4	1	28	1	10		Nemçe'nin Karayçar Ta'bîr Olunur Çiçekli SolidSikkesi
38	0	28	1	9	0	Nemçe'nin Mızraklı Solid Sikke
2	3	21	1		2	Nemçe'nin Yirmi Rakamlı İsvaneski
27	12	18	1	12	8	Nemçe'nin Raguza Sikkesi
7	2	14	1	10	1	Nemçe'nin Çeyrek Filorini
19	1	10	1	3	1	Nemçe'nin on rakamlı isvaneski

(Mekke-i Mükerrreme müdîriyet hazînesinin bir sene zarfında vâridât)
(ve masârifâtını natîk hülâsa vechile tanzîm olunan bir kıt'a)
(muvâzene pusulasıdır)

İcmâl-i Yekûn		Yekûn		Nev'-i Vâridât
Para	Kuruş	Para	Kuruş	
				Mahalli vâridât-ı muhammenesi
				Haseki Sultân imâretine merbût otuz
		00	46992	dört bâb dekâkînin icâr-ı senevîleri
			10750	Harem-i Şerîf müsakkâfâtından Bâbü'l-Umre
				civârında kâin hamamın icâr-ı senevîsi
		15	1143	Cidde'de kâin harem-i şerîf müsakkâfâtının
				gayr-ı ez-masârif hâsılâtı
		5	909	Tâif'de kâin Emîne Hanım Vakfı müsakkâfâtının
				gayr-ı ez-masârif hâsılâtı
		30	4447	Ba'zı vâridât-ı müteferrika-i mahalliye
				Mâliye ve evkâf-ı hümayûn hazîne-i
				Celîlelerinden nakden ve havâleten irsâl
				buyurulan
		20	1266407	Evkâf-ı Hümayûn hazîne-i celîlesinden
		20	2754128	Mâliye hazîne-i celîlesinden
00	4020536	00	4020536	Yekûn

İcmâl-i Yekûn		Yekûn		Nev'-i Masârifât
Para	Kuruş	Para	Kuruş	
				Evkâf-ı Hümâyûn-ı Hazîne-i Celîlesinden
				Muhassas Sürre ve Sâliyât ve Ma'âşât-ı
				Sâire
		310502		Sürre ve Sâliyât
				Hademe-i Harem-i Şerîf vezâîfiyle
		834609		Ma'âşât-ı sâire
1145111		1145111		Yekûn
				Mâliye Hazîne-i celîlesinden muhavvel
				Muhassasât
		24525		Bedel-i kisve ve sâliyât
		1544064		Eşrâf ve sâdât-ı kirâm ma'âşâtı
		29298		Mütekâ'idîn-i Askeriye ma'âşâtı
		145236		Mütekâ'idîn-i Mülkiyema'âşâtı
		225981		Ahâli ve mücâvirîn-i kirâm ma'âşâtı
				Eshâm-ı cedîd ve mübeddele ve âdiye
		20	194044	Fâizleri
20	2163148	20	2163148	Yekûn

İcmâl-i Yekûn

Yekûn

Nev'-i Vâridât

Para Kuruş

Para Kuruş

105000

105000

Aynen vürûdu mukannen revgan-ı zeyt
ve cerâye hintasının gayr-ı ez-fark
fiyât-ı muhammenesi
Harem-i Şerîf'de îkâd olunmak üzre
Dersa'âdet ve Mısır'dan Muhassas
revgan-ı zeytin gayr-ı ez-fark esmânı

Kıyye

18155

Cennet-mekân Gâzî Sultân Selîm

Hân-ı Kadîm tâbe serâhu

hazretlerinin muvaffak oldukları

Mısır fethi akîbinde eşrâf

ve sâdât ve e'imme ve hutabâ ve

hademeve ahâlî ve mücâvirîn-i

kirâma ihsân-ı şâhâne olmak üzre

Mısır'dan tertîb ve tahsîs

buyurmuş oldukları cerâye

hintasının esmânı

hınta erdeb fiyâtı

12025 100

1202500

1202500

10

5392278

İcmâl-i Yekûn

Nev'-i Masârifât

Para Kuruş

				Mâliye ve Evkâf-ı Hümâyûn Hazîne-i
				Celîlelerinden Muhassas Ma'âşâtın
				doksan dokuz senesi
				zilka'desinin on ikinci
				gününden i'tibâren afv olunan
30	776518	30	776518	öşr-ü humsîolarak verilen
				Dersa'âdet ve Mısır'dan vürûdu
				mukannen revgan-ı zeyt ve cerâyeye
				hıntasının gayr-ı ez fark fiyât-ı
				muhammenesi
				aynen sarfolunmakda olan
				revgan-ı zeyt bedeli
				Kıyye
				13696 Dersa'âdet'ten
				4459 Mısır'dan
		105000		18155
				Mısır'dan vürûdu mukannen mezkûr
				on iki bin yirmi beş erdeb
				hıntanın aynen tevzî' olunduğu
		1202500		cihetle esmânı Fî
	1307500	1307500		100
10	5392278			Cem'ân Yekûn

İlave ve ihtâr	Rütbe	Mecîdî
Cidde meclis idâresi azâsından Mûsâ		
Bağdâdî Efendi	Mütemâyiz	3
Cidde belediye re'îsi Ahmed Kassânî Efendi		4

Vilâyetin bu sene sâlnâmesi arzû edildiği gibi mükemmel olamadı. Buna da ba'zı esbâb mümâna'at etmiştir. O esbâbı bertaraf etmek için çalışılacak olsa pek çok vakit geçirilmiş olacaktı. Bu senelik hemân bir esâsı vaz' olunmuş olmak ve bi-lutfihî teâlâ ikinci sâlnâmede nevâkısikmâl edilmek üzere bu hâl ile tab'ı tensîb kılındı. Mekke-i Mükerrerede letografya destgâhı olmadığı için tertîb olunan takvîm ile vilâyet haritası tab' etdirilemeyerek bil-zarûre gelecek seneye bırakılmak lâzım geldi.

6. SONUÇ

Tanzimat Fermanının ilan edilmesi sonrasında, Osmanlı idari yapılanmasında yapılan değişikliklerin bir tezahürü olarak ortaya çıkan salnameler konu edindikleri vilayetlerin idari-askeri yapıları ile bu yapı içerisinde görev alan kişileri ayrıntılı şekilde gösteren, vilayetin; tarihi, coğrafyası, sosyal ve kültürel unsurları ve ekonomik yapıları hakkında birinci elden bilgiler veren önemli yıllıklardır. Bu yıllıklar II. Abdülhamid döneminde en olgun hallerine ulaşmışlardır. Rumeli’de yaşanan toprak kayıpları sonrasında II. Abdülhamid döneminde İslam birliğinin korunması hedeflenmiş bu sebeple Hicaz Vilayeti’nin önemi daha da artmış ve Hicaz Vilayeti Osmanlı mülki taksimatında en başta gösterilmeye başlanmıştır.

Hicaz, Müslümanların kiblegâhı olan Kâbe’yi de içinde barındırdığı, İslam Peygamberi’nin yaşamını geçirdiği ve İslam’ın ortaya çıktığı bir coğrafya olarak tarihin en eski zamanlarından beri en kadim topluluk ve devletler tarafından ihtimam gösterilen bir coğrafya olmuştur. Özellikle Kâbe’yi içinde bulunduran ve Osmanlı dönemi içerisinde vilayetin merkezi konumunda bulunan Mekke şehri vilayetin merkezi konumundadır. Tarihsel süreç içerisinde de Hicaz tarihi, genel olarak; Mekke ve Kâbe tarihi ile özdeşleşmiş durumdadır. Arapların tâbi olduğu Samî ırkının hüküm sürdüğü bu toprakların uygarlık tarihi, salnamede belirtildiği üzere Hz. İbrâhim ve oğlu Hz. İsmail’in bu coğrafyaya gelip Kâbe’yi yeniden inşa etmesiyle başlatılır. Hz. Muhammed dönemine gelinceye kadar Hicaz’da sağlanan hâkimiyetin kabileler üzerinden devam ettiği açıkça görülmektedir. Mekke; özellikle Hz. Muhammed’in dördüncü dedesi olarak kabul edilen Kureyş kabilesinden, Kusay b. Kilab yönetiminde, şehrin ilk parlamentosu sayılabilecek Dârunnedve gibi kurumlar oluşturulup, Kâbe etrafında bayındırlık eserlerinin verilmeye başlamasıyla şehir görünümü almaya başlamıştır. İslam Peygamberi’nin zuhuruna kadar cahiliye dönemi dediğimiz bir dönem yaşan Arap kabileleri sonrasında eski adetlerini terk edip süreç içerisinde İslam dinine geçerek eski dönem adetlerini terketmeye başlamışlardır. İslam’ın yayılışı sırasında Mekkelilerin bu dine karşı çıkması sonucu yaşanan Hicret olayından sonra anayasası olan ilk şehir devleti Medine şehrinde kurulmuş ve Mekke daha çok dini bir merkez durumunda kalmıştır. Hz. Muhammed’in Mekke’yi fethetmesine rağmen buraya Attab b. Esid’i vali olarak görevlendirdikten sonra Medine’ye dönmesi ve sonraki dönemlerde hilafet merkezi olarak Mekke’nin tercih edilmemesi bu durumun göstergelerindendir.

Hz. Muhammed döneminden sonra Hulefâ-yı Râşidîn tarafında idare edilen Mekke Emevî, Abbasi, İhşidî, Eyyûbi ve Memlûk yönetiminde kaldıktan sonra Yavuz Sultan Selim Hân’ın 1517 yılında Ridaniye Savaşı ile Memlûklere son vermesiyle kendiliğinden Osmanlı

Devleti yönetimine geçmiştir. Böylece Sultan I. Selim “*Fâtih-i Memâlik-i Arab*” ve “*Hadimü'l Haremeyni's-Şerifeyn*” ünvanlarını ilk kullanan Osmanlı padişahı olmuştur. Fetihten önce ve fetihten sonra da Osmanlı sultanları Hicaz'a gereken özeni göstermiş; sürre alayları ile bölgeye hediyeler ve paralar göndermeye devam etmişlerdir. Hicaz'da asayiş Mısır üzerinden sağlanmışsa da Osmanlı devleti Mekke'de bulunan emîrlerin statülerine de dokunmamışlardır. 18. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı yönetiminde genel olarak sakin bir dönem geçiren Hicaz 19. yüzyıldan itibaren güçlü bir akım haline gelen milliyetçilik düşüncesi ve bu düşünce üzerinden Osmanlı Devleti'ni zayıflatmak isteyen Batılı devletlerin bölgede yaptığı faaliyetlerle I. Dünya Savaşı sonunda Osmanlı Devleti'nden koparılmıştır.

Hicaz'ı her dönem ilgi odağı haline getiren Kâbe'nin yapılışı ile ilgili çeşitli rivayetler varsa da Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail döneminden itibaren Kur'an'da bahsi geçen Kâbe gerek Osmanlı gerekse önceki dönem kurulan devletler tarafından gerekli ilgiyi görmüştür. Eksikleri zaman geçirmeden tamamlanan Kâbe'yi H. 1039 senesinde yaşanan sel felaketi sonucu güney tarafı hariç yıkılınca bugün kullanılan hali üzere inşa eden de Osmanlı padişahlarından IV. Murad Hân olmuştur.

Salnamenin kaleme alındığı 1884 yılında Osmanlı Devleti'nin bir vilayeti konumunda olan Hicaz, coğrafi olarak; Asya kıtasının güneybatısında bulunan Ceziret-ül-Arab'ta denilen Arab Yarımadasında bulunan bir coğrafyadır. Bu vilayet güneyden Yemen'e bağlı Asir Sancağı, doğudan Necid sahrası, kuzeyden Suriye Vilayeti'ne bağlı Kudüs ve Mısır Hidivliği'ne bağlı Ariş sancakları ve batıda Bahr-i Ahmer (Kızıldeniz) ile sınırlandırılmış olan coğrafi bölgenin adıdır. İlk Hicaz Vilayeti Salnamesi olan 1884 tarihli ve tezimize konu edinilen salnamede vilayetin geneli için bir nüfus belirtilmemişse de 1888 yılından itibaren çıkan salnamelere göre Hicaz'ın nüfusu yaklaşık olarak 2.500.000'dir. Vilayetin sancakları merkez konumunda olan Mekke ile Medine ve Cidde sancaklarıdır. Yüksek sıcaklığın etkisinde ve su kaynakları bakımından oldukça yetersiz olan Hicaz'ın toprakları tarıma elverişli olmasada kısmen tahıl ürünleri, meyve, sebze yetiştirilebilmektedir. Hicaz'da en çok kullanılan hayvan deve olmakla beraber inek besleyiciliği yerine daha çok koyun besleyiciliği tercih edilmektedir. Müslümanlar açısından önem arzeden Sevr, Uhud ve Nur dağlarını sınırları içerisinde bulunduran Hicaz'ın en yüksek noktası Serat sıradağları içerisinde bulunan Cebel-i Kera'dır. Kızıldeniz kıyısında bulunan Cidde Limanı önemini korumaktadır.

Araplar yaşam tarzı olarak en eski dönemlerden itibaren bedevi ve hadari olmak üzere iki kısma ayrılmışlardır. Arap yarımadasının orta ve kuzeyinde ve muhtelif çöl bölgelerinde

yaşayanlar zorlu yaşam koşullarına ayak uydurabilmek için bedevi yaşam tarzını benimsemişken tarıma elverişli olan Yemen, kuzeyde Sasani ve Bizans'a yakın yaşayan Araplar ve daha çok ticaretle meşguliyet gösteren Hicaz bölgesi hadari yani yerleşik yaşam tarzını benimsemişlerdir. Araplarda kabilecilik anlayışı salnâmenin yazıldığı 1884 tarihine kadar varlığını korumuştur. Mekke-Medine arasında belirlenen on altı kadar kabile bulunmaktadır. Arapların İslamiyet öncesi dönemleri için kullanılan Cahiliye kavramı İslamiyet'in yayılması ile son bulmuş böylece puta tapıcılık başta olmak üzere eski adetler ortadan kalkmıştır.

Mabed olmanın dışında toplumsal eğitimin de yapıldığı mescidlerin 1884 yılında Mekke, Arafat ve Mina'daki toplam sayısı on iki kadardır. O dönem için yolculara karşılıksız yiyecek ve konaklama imkânı sağlayarak sosyal bir müessese olarak karşımıza çıkan zaviyelerin Mekke'de ki sayısı ise yirmi dokuzdur. Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra eğitim alanında da yenilikler yapılmış ancak bu yenileşmenin Hicaz Vilayeti'ne yansımaları geç olmuştur. Salnâmenin neşredildiği 1884 tarihinde Mekke'de bulunan otuz üç sıbyan mektebinde yaklaşık bin yüz elli kadar çocuk eğitim görürken, Mekke'de bulunan medreseler içerisinde bölünerek rüşdiye mektebi de açıldığı ancak öğretmen bulunmadığı için faaliyete geçmediği görülmektedir. Medine'de bulunan medrese sayısı ise Mekke'den çok daha fazladır. Salnâmede Mekke için zikredilen medrese sayısı yalnızca dört iken, Medine'de bu sayı on ikiye ulaşmaktadır. Mekke ve Medine'de bulunan kütüphanelerin müstakil binalarda kurulmadığı ve daha çok medreseler içerisinde bulunduğu görülmektedir. Medreselerin iki şehirdeki oranına bağlı olarak Medine'de bulunan kitap sayısı da Mekke'de bulunan kitap sayısından daha fazladır. Hicaz'da ilk matbaa da II. Abdülhamid döneminde ve salnâmenin neşredildiği dönemin valisi Osman Nûrî Paşa zamanında açılmıştır. II. Abdülhamid döneminde Mekke'ye kadar getirilen önemli eserlerden biriside telgraf hatları olmuştur. Hastaneler, imaretler ve ribatlar ise dönemin eserleri arasında göze çarpan kurumlardır.

Hicaz'ın en eski tarihi dönemlerinden beri dini bir vecibe olmanın yanında sosyal ve kültürel hayatın önemli bir parçası olan hac İslami dönemden öncede yapılmakta idi. Hicaz'ın Osmanlı Devleti idaresine girmesinden sonrada padişahların en önemli görevlerinden biri de yapılacak olan haccın güvenliğini sağlamak olmuştur. Haccın güvenliğini sağlamak için Nizamiye askerleri görevlendirilirken Peygamber döneminden itibaren oluşturulan hac emîri görevini de kendi dönemlerin devam ettirmişlerdir. Hac ibadetinin gerçekleştirilmesi sırasında sürre alayları ile Hicaz'a para ve hediyeler göndermeye devam etmişler ve hac sırasında yaşanabilecek aksaklıklar için bölgede hastahaneler bulundurmuşlar, kolera salgını gibi

yaşanan ve yaşanabilecek salgın hastalıklar ve hacıların temel ihtiyaçlarının karşılanması için tedbirler almışlardır.

Hicaz ekonomik olarak ise Osmanlı Devleti merkez bütçesine hiç katkı sağlamamakla birlikte Osmanlı padişahlarının bölgeye duyduğu saygı gereği bu bölgeden vergide alınmamıştır. İkliminin ve coğrafi yapısının elverişsizliği sebebiyle bölgede ihraca yetecek derecede tarım yapılamadığı gibi gümrük vergilerinden elde edilen gelirler uzunca bir süre Mekke emîrlerinin kullanımına tahsis edilmiştir. İhracı sağlanan en önemli ürünler hurma ve kına olmuştur. Hicaz ekonomisini belirleyen en temel unsur olarak hac önümüze çıkmaktadır. Yapılan hac sırasında gerek Şam ve gerekse Mısır üzerinden gönderilen sürreler, hacca katılan insan sayısı Hicaz ekonomisinin belirleyici etkenleri olarak görülebilir. 1884 tarihinde salnameden elde edilen verilere göre Hicaz Vilayeti'nde büyük oranda bütçe açığı olduğu ve bütçe açığının Osmanlı Devleti tarafından kapatıldığı açıkça görülebilmektedir. Buna göre Osmanlı Devleti'nin H. 1300 yılında oluşan bütçe açığı Osmanlı Devleti tarafından gönderilen 25.518.915 kuruş ile kapatılmıştır. II. Abdülhamid Rumeli'de yaşanan büyük toprak kayıplarından sonra Hicaz Vilayeti'nin Osmanlı Devleti'ne bağlılığını sürdürmek için yoğun çaba göstermiş, ekonomik olarak zor bir dönem içerisinde olmasına rağmen Hicaz'a ekonomik desteğini hiç kesmeden devam ettirmiştir.

Hicaz Osmanlı idaresine girmeden önce şerîfler tarafından idare olunmaktaydı. Hicaz'ın Osmanlı Devleti idaresine Mısır'ın fethedilmesi sonucu kendiliğinden girmesiyle Hicaz'da bulunan emîrde hukuki statüsünü korumuş oldu. Osmanlı Devleti uzunca bir süre Hicaz işlerini Mısır valiliği aracılığı ile yürütmüştür. Sonrasında Cidde Ma'mûre Sancağı Beyliği ve bir sürede Cidde Eyaleti Valiliği idaresinde yönetilmeye başlanmıştır. Mekke emîrinin yanında birde Hicaz valisi görev almış hatta Osmanlı bununla yetinmeyerek 18. yüzyıldan itibaren vezir rütbesiyle bir Şeyh ül Harem'i de Hicaz'a göndermiştir. Mekke emirleri zaman zaman Hicaz valisinin yapması gereken görevlere müdahale etme çabasında bulunsada genel olarak haccın organizasyonu görevi ile görevlendirilmişlerdir. Böylece Hicaz'ın yönetiminde Mekke Emîri ile Hicaz Valisi arasında ortaya çıkabilecek olan ikilik ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Hicaz Vilayeti 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi'ne göre göre 1868 tarihinde vilayete dönüştürülmüş Mekke Sancağı vilayetin merkezi olurken Medine ve Cidde diğer sancakları olarak belirlenmiştir. Tâif ise Mekke Sancağı'na bağlı bir nahiye durumundadır. Salnamenin tab edildiği 1884 tarihinde Hicaz Valisi ve Şeyhû'l Haram Osman Nuri Paşa, Mekke Emîri ise Şerif Avnürrefik Paşa'dır. Emîr aynı zamanda vezir rütbesinde bulunmaktadır. Hicaz valiliği ile Mekke emirliğinin ayrı ayrı teşkilatları bulunmaktadır. Tâif

Mekke'nin bir nahiyesi konumundadır. Yabancı devletlerin konsolosları ise bir liman şehri olan Cidde'de bulunmaktadır. Rabiğ ve Lit Cidde'ye bağlı nahiyelerdir. Yenbu' ve Kunfuda Limanlarında ise karantina teşkilatları kurulmuştur. Cidde'de aynı zamanda belediye teşkilatıda oluşturulmuştur. Medine Sancağı Şeyhü'l Haremlik teşkilatında içinde barındırmaktadır. Osmanlı Devleti fethinden itibaren özel bir statüde değerlendirdiği Hicaz'ın yönetiminde 1864 Vilayet Nizamnamesi ile düzenlemeye gitmiş 19. yüzyıldan itibaren ve özellikle II. Abdülhamid ve Hicaz Valisi Osman Nuri Paşa dönemlerinde merkezi otoritenin artırılması için çalışmalar yapılmıştır. Tanzimat sonrası dönemde Hicaz valilerinin yetkilerini, Mekke emîrlere bildirerek bu bölgedeki yönetimini güçlendirmeye çalışmıştır.

Osmanlı Devleti padişahlarının bölgeye gösterdikleri ihtimam askeri kuvvetlerin kullanılması hususunda da kendini göstermiş Osmanlı Devleti Hicaz'ı belli bir dönem Mısır'dan gönderilen muhafız kuvvetlerle kontrol etmeyi uygun görmüşlerdir. Hicaz halkına duyulan saygı sebebiyle bölgede Türk Bayrağı ancak II. Abdülhamid döneminde Mekke kalelerine çekilmiştir. Osmanlı Devleti son dönemlerinde daha çok Batılı devletlerle mücadele halinde olduğundan zaman zaman Hicaz'a asker göndermekte veya gönderilen askerlerin nitelikli olmasında zorluklar yaşamıştır. Vehhabi isyanının yaşandığı dönem bile Hicaz'a Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa aracılığı ile müdahalede bulunmuştur. Batıda bulunan Hristiyan unsurun Osmanlı Devleti'nden ayrılığı ile yaşanan süreçte II. Abdülhamid Hicaz'a ayrı bir önem vererek bölgenin Osmanlı Devleti'ne bağlı kalabilmesi adına zabtiye ve jandarma alayları kurmuştur. 1884 yılında ise Hicaz Umum Kumandanı aynı zamanda Vali olan Osman Nuri Paşa'dır. Osmanlı Devleti II. Abdülhamid Döneminde Hicaz'da askeri kuvvet olarak üç alay bulundururken Kızıldeniz'de Batılı devletlerin faaliyetlerine karşı Bahr-i Ahmer Komodorluğu adında bir donanma bulundurmıştır.

KAYNAKÇA

APAK, Adem; “Şeybe (Benî Şeybe)”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 39, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2010.

APAK, Adem; **Kur’an’ın Geliş Ortamında Arap Toplumu (Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat)**, Kur’an Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2017.

ARMAOĞLU, Fahir; **19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TTK Yayınları, Ankara, 1997.

ATALAR, Münir; **Osmanlı Devleti’nde Sure-i Hümayûn ve Surre Alayları**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999.

ATALAR , Mehmet Münir, ŞAHİN, Mustafa; “Denizden Hacc Yolculuğu ve Surre”, **2. Turgut Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri (1-4 Kasım 2013)**, C. 2, Editör: Cihan Yemişçi, Tarık Eray Çakır, Mustafa Gürbüz Beydiz, Cezmi Çoban, Bodrum, 2015.

AVCI, Casim – ŞENTÜRK, Recep; “Kabile”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 24, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2001.

AYDIN, Bilgin; “Salnâme”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.36, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2009.

AZIZOVA, Elnure; “Ukâz”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 42, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2012.

BALTACI, Cahit; “Mektep: Osmanlılar’da Mektep”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 29, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2004.

BALTACI, Cahit; **İslam Medeniyeti Tarihi, M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları**, İstanbul, 2010.

BARLAK, Hasan; “Sultan II. Abdülhamid’in Haremeyn Hassasiyeti”, **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, C. 7.

BARLAK, Hasan, **Dini ve Siyasi Yönden Osmanlı Devleti İdaresinde Hicaz (1876 – 1909)**, OMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2013.

BAŞ, Mustafa; **İslâm'ın Doğu Döneminde Hicaz Bölgesinde Yahudilik ve Hristiyanlık**, Ankara Din Görevlileri Derneği Yayınları, Ankara, 1999.

BAYDUR, Mithat; "Osmanlı-Alman İlişkilerinde Anadolu ve Bağdat Demiryollarının Yeri", Editör: EREN Güler (Ed.), **Osmanlı Ansiklopedisi**, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.

BIYIKLI, Mustafa; "Şam Vak'ası (1831) ve Sonuçları", **Türkler Ansiklopedisi**, C. 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

BİLGE, Mustafa L- KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri; "Yenbu", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2013, C. 43, s. 422.

BİLGE, Mustafa L; "Aynizübeyde", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, , C. 4, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1991.

BİLGE, Mustafa L; "Kızıldeniz", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 25, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2002.

BOSTANCI, Mustafa; Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Hicaz'da Hâkimiyet Mücadelesi, **Gazi Akademik Bakış Dergisi**, S. 14, C. 7, 2014.

BOZKURT, Nebi; "Mekteb", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 29, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2004.

BUZPINAR, Ş. Tufan; "Nakîbüleşraf", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 32, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2006.

BUZPINAR, Ş. Tufan; "Surre", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 37, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2009.

BÜYÜKCOŞKUN, Kudret; "Arabistan", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 3, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1991.

BÜYÜKKARA, Mehmet Ali; "Vehhâbîlik", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 42. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2012.

ÇAĞATAY, Neşet; **İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı**, Mars T. ve S. A. Ş. Matbaası, Ankara, 1957.

ÇELİKKOL, Yaşar; “Cahiliye Döneminde Yesrib’in Etnik Yapısı (İlk Çağlardan M. 600 Yılına Kadar)”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 15, 2005.

ÇELİKKOL, Yaşar; **İslam Öncesi Mekke**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2014.

DEMİRCAN, Adnan; **Kabile Topluluklarından Akide Toplumuna**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2009.

DEMİRTAŞ, Zülfü; “Osmanlı’da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 17, Elazığ, 2007.

DEVELLİOĞLU, Ferit; “Salname”, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 1998.

DOĞAN, Recai; “Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 37.

DUMAN, Hasan; **Osmanlı Sâlnâmeleri ve Nevsâlleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu**, Öncü Basımevi, Ankara, 1999.

DUMAN, Muhammet Fatih; **Kureyş Kabilesi İslam Öncesi Etnik, Siyasi ve Ekonomik Yapı**, Şırnak Üniversitesi Yayınları, Mardin, 2017.

DÜZCÜ, Levent; “Osmanlı Bahriye Teşkilâtında Reform Çabaları (1876-1922)”, **Gazi Akademik Bakış Dergisi**, C. 3.

ECER Ahmed Vehbi; “Osmanlı Döneminde Mekke’nin Yönetimi”, **X. Türk Tarih Kongresi**, C. IV, TTK, Ankara, 1993.

ECER, Ahmed Vehbi; “**XIII. Türk Tarih Kongresi**, C. III, Mekke’nin Osmanlı Yönetimine Geçışı ve İlk İdarî Düzenlemeler”, Ankara, 1993.

ECER, Ahmed Vehbi; **Tarihte Vehhabi Hareketi ve Etkileri**, ASAM Yayınları, Ankara, 2001.

EL-BELÂZURÎ, (çev.) FAYDA Mustafa; **Fütuhul Büldan**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1987.

EMECEN, Feridun; “Ebû Nümei”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 10, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1994,

ERASLAN, Cezmi; “II. Abdülhamid ve Osmanlı Devleti’nin İslam Birliği Siyaseti”, Editör: Güler Eren, **Osmanlı Ansiklopedisi**, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.

ERASLAN, Sadık; Osmanlıların Haremeyn-i Şerife’ye Hizmetleri, **Diyanet İlmi Dergi**, Başak Matbaacılık, Ankara, 1999, C. 35, S. 1, s. 209.

EYÜB SABRİ PAŞA- (Haz.) CAN, Ömer Fâruk, CAN, F. Zehra; **Mir’âtü’l-Haremeyn Haremeyn Tarihi**, C. 1, Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2018.

EYÜP SABRİ PAŞA; **Hac ve Umre Yolcularına Mekke-Medine Rehberi “Mir’ât-ı Haremeyn”** (Haz. Cihan Okuyucu), İslâmi İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul, 2014.

EZRAKÎ, Ebu’l-Velîd Muhammed b. Abdullah; **Ahbaru Mekke**, (çev.) Yunus Vehbi Yavuz, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017.

FAYDA, Mustafa; “Bedevî”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 5, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1992.

FAYDA, Mustafa; “Câhiliye”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 7, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1993.

FIĞLALI, Ethem Ruhi; “Dârünnedve”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 8, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1993.

GÖK, Bilal; “Hz. Muhammed’in (a.s.) Doğduğu Ortam: Hicaz Bölgesi şehirleri”, **Hikmet Yurdu**, C. 7, 2014.

GÜNEŞ, Mehmet; **Osmanlı Döneminde Vilâyet İdaresinin Esasları**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2015.

HAMİDULLAH, Muhammad, (çev.)TUĞ, Salih; **İslâm Peygamberi**, C. 1 İrfan Yayıncılık ve Ticaret, İstanbul, 1993.

HARMAN, Ömer Faruk; “Hac”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 14, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1996.

Hicaz Vilayeti Salnamesi, Hicaz Vilayeti Matbaası, Mekke, H. 1301.

Hicaz Vilayeti Salnamesi, Hicaz Vilayeti Matbaası, Mekke, H. 1303.

Hicaz Vilayeti Salnamesi, Hicaz Vilayeti Matbaası, Mekke, H. 1305.

Hicaz Vilayeti Salnamesi, Hicaz Vilayeti Matbaası, Mekke, H. 1306.

Hicaz Vilayeti Salnamesi, Hicaz Vilayeti Matbaası, Mekke, H. 1309.

HİZMETLİ, Sabri; **İslam Tarihi -İlk Dönem-**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2015.

<https://data.worldbank.org/country/kuwait?view=chart> (22.01.2020) internet adresinden
ülkeler bazında veri alınarak hesaplanmıştır (erişim 25.01.2020).

İBN-İ HİŞAM, (çev.) ÇAĞATAY, Neşet; **H. Muhammed'in Hayatı (es-Siret'ün-Nebeviyye)**, İzzet Hasan, , Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971.

İBNÜ'L ESİR- Çev: ERYARSOY, M. Beşir; **İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't Tarih Tercümesi**, C. 2, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.

KARA, Mustafa; "Tekke", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 40, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2011.

KARACA, Elif Ayça; **Osmanlı İdaresinde Hicaz ve Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridelerinde Hicaz Vilayeti (1908-1918)**, Yozgat, 2019.

KARAKÖSE, Hasan; "Arabistan ve Yemen'de Yapılması Gereken Islahatlar: Haremeyn Müderrisi Abdurrahman İbn Ahmed İlyas Medenî'nin Islahat Lâyihası 1908", **Prof. Dr. Ali AKTAN Armağanı**, Kimlik Yayınları, Kayseri, 2019.

KARAL, Enver Ziya; "Abdülhamid II Devrinde Mülki Taksimatta Yapılan Değişiklikler", **Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi**, C. 8, TTK Yayınları, , 6. Baskı.

KOÇYİĞİT, Talât; **Kur'an-ı Kerîm ve Türkçe Meâli**, Nükte Kitap, Konya, 2004.

KORKMAZ, Mehmet; "İstanbul'dan Basra'ya Gönderilen İlk Osmanlı Harp Gemileri: Bursa ve İzmir Korvetlerinin Seyir Günlüğü (24 Eylül 1865-3 Aralık 1866)", **Tarih Dergisi Turkish Journal of History**, S. 69, İstanbul, 2019.

KUNERALP, Sinan; “Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hicaz’da Hac ve Kolera”, (çev.) Münir Atalar, **OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, 1996.

KURŞUN, Zekeriya, **Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri**, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1992.

KURŞUN, Zekeriya; Hac ve İktidar: Haremeyn’de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri, **FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, 2017.

KURŞUN, Zekeriya; Hicaz: Osmanlı Dönemi, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 17, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1998.

KURTCEPHE, Muhammed; **Mekke Medine Rehberi**, Asitan Yayıncılık, İstanbul, 2012.

KÜÇÜK, Cevdet; “Abdülhamid II”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 1, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi İstanbul, 1988.

KÜÇÜKAŞCI Mustafa Sabri; "Senetü'l-Hüzn", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 36, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2009.

KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri; "Hicaz", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 17, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1998.

KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri; “Medine: Osmanlı Dönemi”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 28, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2003.

KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri; “Mekke: Osmanlı Dönemi”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 28, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2003.

KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri; **Abbasilerden Osmanlılara Mekke-Medine Tarihi**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007.

MANTRAN, Robert; **İslamın Yayılış Tarihi (VII – XI. Yüzyıllar)**, (çev.) İsmet Kayaoglu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1981.

NOKTA, Murat; **Rivâyetlere Göre Mescid ve İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi**, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2012.

ORTAYLI, İlber; **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Cedit Neşriyat, Ankara, 2008.

OSMANOĞLU, Ahmed Emin; **Hicaz Eyaletinin Teşekkülü (1841-1864)**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2004.

ÖNKAL, Ahmed; "Akabe Biatları", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 2, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1989.

ÖNKAL, Ahmet – BOZKURT, Nebi, "Cami", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 7, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1993.

ÖZAYDIN, Abdülkerim; "İslam'da Hac", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 14, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1996.

ÖZAYDIN, Abdülkerim; "İslâm'dan Önce Araplar'da Sosyal Ve İktisadî Hayat", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 3, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1991.

ÖZCAN, Abdülkadir; "Asâkir-İ Mansûre-i Muhammediyye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 3, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1991.

ÖZCAN, Abdülkadir; "Hac: Osmanlılar Dönemi", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 14, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1996.

ÖZCAN, Azmi; "İttihâd-ı İslâm", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 23, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi İstanbul, 2001.

ÖZEL, Ahmet; "Altın Oluk", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 2, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1989.

ÖZYÜKSEL, Murat; "Hicaz Demiryolu", **Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi**, C. 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2012.

PAKALIN, Mehmet Zeki; **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. 3, MEB Yayınları, İstanbul, 1993.

SÂMÎ, Şemseddin; "Sâlnâme", **Kâmûs-ı Türkî**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1989.

SARICIK, Murat; "Cahiliye Döneminde Arap Yarımadası Panayırıları", **SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2013.

Seyir Günlüğü (24 Eylül 1865-3 Aralık 1866)”, **Tarih Dergisi Turkish Journal of History**, İstanbul, 2019.

SEZEN, Tahir; **Osmanlı Yer Adları**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No: 26, Ankara, 2017.

SEZİKLI, H. Ahmed; "Abdülmuttalib", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 1, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1988.

SOY, H. Bayram; “II. Wilhelm, Weltpolitik ve II. Abdülhamid”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

ŞİMŞEK, Osman; **Kâbe Tarihi: Başlangıçtan Abbasi Devleti’nin Sonuna Kadar**”, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2003.

TEVETOĞLU, Fethi; “Hicaz’da İlk Modern Eğitim Kuruluşları ve Türkler”, **Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Türk Kültürü Aylık Dergisi**, 1986.

TOPAL, Mehmed – ÇOLAK, Kamil; “Eskişehir Zaviyelerine Dair Tespitler”, **Alevilik Araştırmaları Dergisi**, 2015.

TUTAR, Adem; “İslam Tarihinde Hac İbadetinin Ortaya Çıkışı ve Hz. Muhammed’in Hac Emirliğini Tesisi”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2001.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; **Mekke-i Mükەرreme Emirleri**, TTK Yayınları, Ankara, 2013.

ÜNAL, Sadettin; "Kâbe", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 24, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2001.

YILDIZ, Hakkı Dursun; “Arap”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 3, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1991.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı, Soyadı: Veysel DEMİRCİ

Doğum Yeri ve Yılı: İstanbul, 15.08.1978

Yabancı Dili: İngilizce

E Posta: vdemirci1978@gmail.com

Eğitim Durumu

Lisans: Niğde Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Yüksek Lisans: Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı